

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Anamarija Lukić

**VJEKOSLAV HENGL – URBANA POLITIKA
I GRADSKA VLAST U OSIJEKU, 1920. –
1934.**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2016.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Anamarija Lukić

**VJEKOSLAV HENGL – URBANA POLITIKA
I GRADSKA VLAST U OSIJEKU, 1920. –
1934.**

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Ivo Banac

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

Faculty of Philosophy

Anamarija Lukić

**VJEKOSLAV HENGL – URBAN POLICY
AND CITY GOVERNMENT IN OSIJEK, 1920
– 1934**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Ph. D. Ivo Banac, full professor

Zagreb, 2016

Informacije o mentoru, prof. dr. sc. Ivi Bancu

Ivo Banac je rođen 1. ožujka 1947. u Dubrovniku, a od 1959. godine živi s obitelji u SAD. Diplomirao je na Sveučilištu Fordham, a magistrirao i doktorirao na Sveučilištu Stanford. Profesor je emeritus na Sveučilištu Yale (na katedri vezanu uz posebnu zakladu koja nosi ime Bradford Durfee). Od 1994. do 1999. bio je profesor povijesti na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, gdje je upravljao Institutom za jugoistočnu Europu. Njegova monografija *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika* nagrađena nagradom „Wayne S. Vucinich“ Američkog udruženja za promicanje slavenskih studija, a monografija *Sa Staljinom protiv Tita: Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu* nagradom „Josip Juraj Strossmayer“ zagrebačkog sajma knjiga Interliber. Dopisni je član HAZU. Bio je supredsjednik Instituta otvoreno društvo – Hrvatska, generalni direktor Inter-univerzitetskog centra u Dubrovniku, predsjednik Liberalne stranke, ministar za zaštitu okoliša i prostornog uređenja u Vladi RH, zastupnik u Hrvatskom saboru, te predsjednik Hrvatskog helsinškog odbora za ljudska prava. Urednik je časopisa *East European Politics and Societies*. Od 2008. redoviti je profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Sažetak

Rad se bavi pitanjem oblikovanja, dosega i ograničenja lokalne samouprave, gradske vlasti, u međuratnom razdoblju grada Osijeka. Na konkretnim primjerima preispituje utjecaj središnje vlasti na lokalnu vlast, definira motive djelovanja državnog režima prema prečanskim krajevima, te obrazlaže mehanizme kojima se u provođenju svoje (velikosrpske) politike državni režim služio. U središtu su promatranja grad Osijek i borba za njegov razvoj, prvenstveno komunalni, ali i administrativni te kulturni; zatim osječke gradske financije, kao kamen spoticaja između lokalne i državne vlasti; djelovanje političkih stranaka na području grada, posebice njihova uloga u rješavanju važnih urbanih pitanja, poput izgradnje, energetike, prometa, gradske imovine, te zapošljavanja, održavanja reda i mira, a konačno, i stranačka međusobna suradnja ili nesuradnja. Kako je u fokusu rada urbana politika u Osijeku, koji je bio multietničan, multikonfesionalan te multijezičan grad, nezaobilazno zahvaća i ove realitete te ih promatra u političkom kontekstu. Oblikovanje i djelovanje gradske vlasti u Osijeku tijekom 1920-ih i 1930-ih godina prošlo je različite faze, od politički šarolike do one homogenije, od slobodno izabrane, obnovljene, ukinute, do imenovane od državne vlasti. Gradska vlast je djelovala u dva različita državna sustava, parlamentarnom i diktaturom, te u okviru cijelog raspona privrednih kretanja, od restrukturiranja i prilagodbe unutar novih državnih granica, preko privredne konjunktore do Velike depresije. Urbana politika koju je gradska vlast provodila bila je usmjerena jačanju važnosti grada Osijeka, njegovom prostornom i prometnom objedinjavanju, te bila obilježena protuslovljem i sukobima koji su se odvijali na relaciji Osijek-Beograd. Osječku razvojnu politiku osmislio je i vodio u najvećoj mjeri prvi čovjek grada Osijeka, dr. Vjekoslav Hengl, čija su postignuća u međuratnom razvoju grada bila prepoznata od strane osječkih stanovnika. Ne manje važno bilo je i Henglovo postignuće da se održi na položaju osječkoga gradonačelnika dovoljno dugo kako bi planirani razvojni ciljevi bili provedeni.

Summary

This paper presents the research results of the urban policy in the city of Osijek in the period between two wars, and its leader, the Mayor Vjekoslav Hengl. As he was elected a Mayor in 1920, he designed a development program that would unite separated parts of the city and connect divided citizens into a whole, in the same time modernizing the communal infrastructure that should make the city more progressive and significant. His policy was approved by the citizen majority, but not by the state government, who neglected the parts of the country that came from the Austro-Hungarian Monarchy.

The *Introduction* of this paper presents the city of Osijek between two wars, its material – architectural base and the way of its development in the past centuries, trying to explain the main failure of living and working in Osijek: the city was originally divided into separated, minor cities that grew and developed separately and have never been properly connected. The same chapter also presents the live base of the city – its citizens, their ethnic and confessional diversities, their cosmopolitan attitude, their economical power and the possibilities of the social and cultural life in the city. This chapter also explains the geographical and political position of the city of Osijek in the new state, The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, comparing it to some other Pannonian cities of the country that were similar in their population, economy and political significance. *The Introduction* also gives a note about earlier studies of the city of Osijek in the period between two wars, and explains the originality of this paper. The archive sources used for this paper are enumerated and presented as well as the newspapers that were used as the parallel sources. *The Introduction* ends setting the topic that is to be elaborated in the paper.

The second chapter, *Osijek city government 1920 – 1923*, introduces a reader into the local government system. Then it explains the actual political circumstances, informs about dominant political parties, their goals and the ways they acted – the new political scene created as the new state was founded. The denial of the right to vote and other ways of a political hypocrisy manifested by the ruling circles close to the royal family are exposed as they manifested in Osijek, at the local (1920) as well as the parliamentary elections (1920). The other part of the first chapter tells about establishing the city government, firming Vjekoslav Hengl at the Mayor position, and about his plan to modernize municipal infrastructure of Osijek. It is also described and explained how that plan failed at the very

beginning when confronting the state government and how it was still carried out after many efforts of the city government and especially the Mayor himself.

The third chapter, *Osijek city government 1923 – 1926*, describes and explains the implementation of the development plan, removing the barriers of the city walls and traffic connecting by building and introducing electric tramway as well as the electrification of the whole city. There were many difficulties, as to provide financing, to protect the project from the mighty industrialists associated to the people in the highest office of state power, and to finish the project before the expiry of the mandate in 1926. The city government managed to do all of that, but at that point the state government decided to dissolve Osijek city government and to rule it by its own deputy.

The fourth chapter, *The governorship and the comeback of the Mayor (1926 – 1928)*, describes the period of the deputy, sent from Belgrade, who ruled the city of Osijek by himself only, non-transparently and by his own will, and explains how he managed to do so. It also tells about the struggle of the ex-Mayor, and the other structures of the city to end such an non-legal situation in order to protect the city finances. This chapter brings to the light how little the state government cared for the prosperity of its citizens and how the rule of law did not work, since the governorship was unlawful. The city government managed to re-establish only when some crucial changes in the state government happened.

The fifth chapter, *The city government in the period of The Six of January Dictatorship and Great Depression*, describes and explains many changes which have adversely affected the economy of the city and inhibited its further development. The Six of January Dictatorship transformed the in-state administrative division and so reduced administrative importance of the city of Osijek. The city government tried to compensate it paying more attention to city industry, but then the Great Depression obstructed their plan. A new task increased, to feed unemployed workers and their families, so the city government sought to include as many as possible citizens into an ad hoc help organization. In this actual mandate, the city government finally found a way to continue the city-development plan by building an aqueduct just before the economic crisis occurred, but the state government did not let it happen. Instead of it, little by little, the state government replaced elected city councilors by new ones, more suitable to the new state regime. In such circumstances the Mayor Vjekoslav Hengl, after some serious illness, resigned.

The sixth chapter, *Conclusion*, enumerates and valorizes all the achievements of the Osijek city government led by the Mayor Hengl, also considering the pressure of the Belgrade

dominance. Hengl's leadership was the indicator how the central authorities suppressed the local self-government, but also showed the ways of dedicated local policy that ends with remarkable results.

Ključne riječi: Osijek, Kraljevina SHS/ Jugoslavija, Vjekoslav Hengl, gradsko zastupstvo, komunalna politika, elektrifikacija, električni tramvaj.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Međuratni Osijek u hrvatskoj historiografiji	3
1.2. Izvori i metode rada	6
1.3. Grad Osijek u međuratnom razdoblju	8
1.3.1. Demografski, gospodarstveni, prometni, institucionalni, upravni i politički presjek grada Osijeka u međuratnom razdoblju	16
1.4. Teza: djelovanje gradonačelnika Hengla i gradske vlasti u nepogodnim okolnostima	28
2. OSJEČKA GRADSKA VLAST 1920. – 1923.	29
2.1. Političko grupiranje 1919. godine	34
2.2. Pripreme za gradske (i konstitualne) izbore – programi, optiranje i uskrata biračkih prava	40
2.3. Gradski izbori i ponovljeni gradski izbori 1920	42
2.3.1. Prvi izbori 11. ožujka 1920.	42
2.3.2. Ponovljeni izbori i uspostavljanje gradskog zastupstva	46
2.4. Komunalni razvoj grada	56
2.4.1. Pitanje rušenja gradskih bedema	58
2.4.2. Pokretanje elektrifikacije i uvođenja električnog tramvaja.....	63
2.5. Osječki radikali i demokrati kao dionici gradske vlasti	66
3. OSJEČKA GRADSKA VLAST 1923. – 1926.	74
3.1. Gradski izbori za polovinu gradskih zastupnika 1923	79
3.2. Ugovor o izgradnji elektrane i el. tramvaja i pobjeda nad „Plinarom“	88
3.3. Pritisak na hrvatske stranke, hrvatske birače i gradsku autonomiju	105
3.4. Raspuštanje gradskog zastupstva	113
4. KOMESARIJAT 1926. – 1928. I POVRATAK GRADONAČELNIKA	116
4.1. Nezakoniti postupci nezakonitog upravitelja	117
4.1.1. Neuspjelo oblikovanje nove gradske vlasti – radikali kupuju vrijeme	127
4.1.2. Vjekoslav Hengl protiv štetnih ugovora	129
4.2. Ponovljeni gradski izbori i kompromis s radikalima	141
4.3. Posljedice komesarijata i plan za saniranje gradskih financija	151
5. GRADSKA VLAST U DOBA ŠESTOSIJEČANJSKE DIKTATURE I VELIKE DEPRESIJE	162
5.1. Ukidanje stranačkog života i preustroj gradske vlasti	164
5.2. Posljedice državno-administrativnih promjena (ukidanja oblasti i uvođenje banovina)	170
5.3. Udar svjetske krize na grad Osijek	182

5.4. Udar državnog programa štednje na grad Osijek: borba gradske vlasti protiv marginalizacije Osijeka	190
5.5. Rješavanje gradskih financija i komunalnog razvoja (preustroj gradskih poduzeća, samofinanciranje vodovoda).....	196
5.6. Odstupanje Vjekoslava Hengla s položaja osječkoga gradonačelnika	201
6. ZAKLJUČAK.....	204
POPIS IZVORA I LITERATURE	210

1. UVOD

Opstojnost i prosperitet nekoga grada ovise o mnogim čimbenicima, od onih unaprijed zadanih, poput geografskog smještaja, prirodnih resursa i potencijala, stvorenih tradicija i oblikovanog mentaliteta, do onih koji su skloniji promjeni, kao što su prometno-strateški položaj, pripadnost određenoj državi kao većem upravno-zakonodavnom sustavu, privredni procesi, geopolitička gibanja, migracije stanovništva, i drugo. Za grad, kao središte gravitacije i pokretnu silu razvoja svoje uže ili šire okolice odnosno čitave regije, od presudne je važnosti da se neprekidno razvija, modernizira, širi i unapređuje, dok je svaka stagnacija ravna nazadovanju. Tijek i način razvoja grada u skladu s vlastitim potrebama i mogućnostima, pogleda uperenog uvijek prema onim većim, naprednijim i razvijenijim gradovima, uređuje urbana politika. Uspješno vođena urbana politika uvijek sadrži viziju budućeg razvoja grada, planira i zadaje ciljeve koji će ojačati pojedine gradske attribute i time podizati njegov status – gospodarski, administrativni, socijalni, kulturni, prometni i ini, te donijeti benefite njegovim stanovnicima, kao i svima onima koji u njemu servisiraju različite potrebe, participirajući time u životu grada. Urbana politika je ponekada dirigirana, ponekad samo naznačena u osnovnim crtama od strane države, no ona se vodi u svakom gradu zasebno, gdje ju oblikuje i provodi gradska vlast, onoliko i na one načine kako je to moguće u praksi. Na najbolji to način čini ona gradska vlast koja je demokratski izabrana od strane samih građana, i koja ima odriježene ruke da postupa u najboljem interesu svih stanovnika grada. Gradska vlast oblikuje različite službe i tijela zadužena za pojedine sektore, poput građevinskog, kulturnog, prosvjetnog, socijalnog, represivnog i drugih, dok joj brojna udruženja, društva i institucije bilo na razini grada, bilo regije, sugeriraju aktualna pitanja, potrebe, pa čak i moguća rješenja.

Među obnašateljima gradske vlasti često se ističu predani i agilni pojedinci koji o razvoju grada imaju smjelije ili dalekovidnije ideje, razrađenu viziju svoga grada u budućnosti u vidu strategije razvoja grada, te sposobnost da za to pridobiju i ostale članove. Sama vizija, ili odobrena strategija razvoja, međutim, ne bi bile dovoljne za razvojne pomake ukoliko vlast ne bi bila uporna i ustrajala na njihovoj praktičnoj provedbi ili ustuknula pred većim poteškoćama, koje se, u skladu s promjenama ekonomskih, političkih i drugih gibanja, neočekivano pojavljuju. To su također situacije u kojima pojedinac svojom upornošću i predanošću, zauzimanjem čvrstog stava ili

poticanjem novih i drugačijih rješenja, može motivirati i učvrstiti gradsku vlast da zadrži zacrtane pravce, kako bi se skok na viši stupanj razvoja doista i dogodio. Takvim pojedincima, koji su se, uslijed povijesnih okolnosti, našli u poziciji da odrede glavne razvojne smjernice, mnogi gradovi duguju ono što jesu i danas.

Jedan od takvih gradova je Osijek, a osoba koja je najzaslužnija za njegovu transformaciju iz „varošice“ u moderan grad, kao što su objedinjavanje njegovih razbacanih i udaljenih dijelova u jednu gradsku cjelinu, modernizaciju i dojmljivo prostorno uređenje te očuvanje značajnih funkcija grada u teškim vremenima gospodarske krize, bio je osječki gradonačelnik dr. Vjekoslav Hengl.¹ Na čelo gradske vlasti došao je nakon prvih lokalnih izbora poslije Prvoga svjetskog rata (1920.), a odstupio u doba jenjavanja Velike depresije (1934.). Njegova vizija razvoja grada, razvojni program koji je on osmislio i koji je bio ishodište politike tadašnje osječke gradske vlasti, do današnjeg vremena određuje mjesto Osijeka kao upravnog, kulturnog, prosvjetnog, zdravstvenog i (do nedavno) industrijskog središta istočne Hrvatske, najrazvijenijega grada kontinentalne Hrvatske nakon Zagreba, te „grada parkova“.²

Dr. Vjekoslav Hengl bio je više puta za redom izabrani gradski načelnik Osijeka tijekom parlamentarnog razdoblja, te od državne vlasti imenovani gradonačelnik-komesar nakon proglašenja diktature kralja Aleksandra. To je bilo politički izrazito burno razdoblje u kojem su se dvije struje, hrvatska i velikosrpska, nadmetale za prevlast u gradu Osijeku, i obje pritom djelomice poimale Osijek kao njemački grad, „švapsko gnijezdo, Frankfurt an der Drau“,³ iako je osječki etnički, jezični i vjerski sastav bio puno složeniji, a tolerancija na vrlo visokom stupnju. Osijek nije bio etnički podijeljen, no bio je podijeljen prostorno. Spajanje i povezivanje grada bila je najvažnija stavka u njegovom razvoju, koja nije trpjela odgađanje. Grad su mučila i druga pitanja komunalne infrastrukture, poglavito njihov financijski aspekt, te

¹Vjekoslav Hengl (u ranijim ispravama Hengel) rođen je u Donjem Miholjcu 15. travnja 1875. godine od oca Ivana Hengla, bačvara, i majke Barbare (r. Balković), rodom iz Valpova. Osnovnu školu završio je u Donjem Miholjcu, gimnaziju u Osijeku, a studij prava u Beču, nakon čega je postao odvjetnikom i kraljevskim javnim bilježnikom u Osijeku. Oženio se bogatom osječkom nasljednicom Matildom Gillming (28. ožujka 1905.), te zajedno sa suprugom postao vlasnikom nekoliko najelitnijih nekretnina u gradu Osijeku. Zavičajnikom u Osijeku postao je 21. prosinca 1905. godine. Od 1920. do 1934. godine obnašao je dužnost osječčkoga gradonačelnika. 1945. godine bio je osuđen na kotarskom narodnom sudu zbog članstva u konzorciju *Hrvatskog lista* i *Komanditnog društva Građanske tiskare* u Osijeku, te dobrovoljnog pristupanja ustaškom pokretu, na kaznu od 10 godina gubitka građanske časti te konfiskaciju imovine. Umro je u Osijeku 1961. godine.

²Jednako je bitno za naglasiti, da prometno objedinjavanje grada, kako ga je (jednostavno i efikasno) isplanirao gradonačelnik Hengl, no nije uspio do kraja realizirati, nije realizirano ni do danas, iako za tim postoji kudikamo veća potreba. Radi se o povezivanju Tvrđe i Novoga grada, koji su i danas nepovezani linijama gradskog prijevoza.

³„Gdje je spomen u temeljnom kamenu novoga Osijeka?“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 133 (1839), 13. VI. 1926., 4.

nedostatak stambenog, poslovnog i javnog prostora. Pa ipak, forsirani naglasak na nacionalno pitanje („jugoslavenstvo“ protiv „separatizma“), dok se istovremeno ono ekonomsko guralo pod tepih, bila je nova situacija koju je donio „prevrat“ - ulazak u novu državu, te početak novog, jugoslavenskog poglavlja u povijesti grada Osijeka. Istraživanje političkih okolnosti koje su nastale nakon osnivanja nove države, i njihov odraz u životu i razvoju grada Osijeka, pokazao je svu nemilost državne centralizacije. Držanje osječke gradske vlasti, koja je funkcionirala pod načelništvom Vjekoslava Hengla, omogućilo je da se i u skućenim političko-administrativnim okvirima, unatoč oštroj državnoj fiskalnoj politici, grad razvija i napreduje.

1.1. Međuratni Osijek u hrvatskoj historiografiji

Ako se zapitamo kakav grad je bio međuratni Osijek, po čemu je bio specifičan, koji su ga događaji bitno obilježili, kakav je bio njegov položaj unutar nove države, Kraljevstva/ Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevine Jugoslavije, u odnosu na druge gradove, a kakva perspektiva njegovog razvoja, kakvu je političku ulogu Osijek odigrao tijekom parlamentarnog razdoblja, te kako se velikosrpska, a kasnije „kraljeva“ državna politika odrazila na razne vidove gradskog života, koje benefite i perspektive su imali osječki građani, a s kojim poteškoćama su se suočavali, tko su bili pojedinci čije je djelovanje bilo ključno za Osijek u međuratnom periodu, ukratko, ako se zapitamo o osječkoj međuratnoj urbanoj povijesti, nećemo u dosadašnjoj literaturi naći cjelovit odgovor, ali neki njegovi dijelovi postoje. Povijest međuratnog Osijeka je u određenim svojim segmentima sustavno i opširno obrađena.

Politički život u međuratnom Osijeku, koji se tiče i središnje i lokalne vlasti, istražen je tek djelomično, u radovima Dragiše Jovića, Zdravka Dizdara i Sofije Božić.⁴ Detaljno je, međutim, istražen osječki radnički pokret, u sklopu istraživanja radničkog pokreta u Slavoniji, čije je grad Osijek bio žarište. Obradila su ga dvojica autora, Dragiša Jović – parlamentarno razdoblje (1918. – 1929.) te Mile Konjević – razdoblje diktature te

⁴Dragiša JOVIĆ, „Hrvatsko kolo“, *Zbornik HISB*, br. 1 (1982.), 21-31.; ISTI, „Politički odnosi u Osijeku u svjetlu izbora za gradsko zastupstvo 30. prosinca 1923.“, *Slavonski povijesni zbornik*, br. 1-2 (1987.), 35-66.; Zdravko DIZDAR, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) (Prvi dio)“, *Scrinia slavonsica* 5 (2005), 199-228.; ISTI, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) (Prvi dio)“, *Scrinia slavonsica* 6 (2006), 342-421.; Sofija BOŽIĆ, „Srbi u Hrvatskoj, hegemonisti ili potlačeni? Slučaj osječkih Srba 1918-1924.“, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007., 65-77.

banovine Hrvatske (1929. – 1941.).⁵ Ove dvije monografije, objavljene 1985. odnosno 1981., izvan svog fokusa jedva se dotiču djelovanja „građanskih“ političkih stranaka, tim više što je socijalistički društveno-politički poredak, u kojem su nastale ove knjige, nalagao prenamaganje uloge komunističke stranke, a minoriziranje i negativiziranje „buržujskih“ političkih stranaka. One se spominju, kao i njihovi istaknuti pripadnici, tek u interakcijama s komunističkom strankom, ali na način da se njihova suradnja, kad je postojala, prešućuje. Nedostatak ovih dviju monografija je detaljniji osvrt na (osječki) „radnički milieu“, prikaz socijalnih prilika radničkog sloja koji bi bio važan doprinos proučavanju osječke urbane povijesti.

Privredni život grada Osijeka u međuratnom razdoblju obrađen je u doktorskoj disertaciji Živka Sekulića 1991. godine,⁶ no iz nje nije proizašla i odgovarajuća monografija. Ovaj rad donosi samo pregled svih osječkih privrednih subjekata tijekom zadanog razdoblja te kratko objašnjava njihovo djelovanje bez vanjskih ili unutarnjih poveznica. Posebno o osječkom međuratnom obrtništvu, uz opis općih prilika te prikaz svake prijavljene obrtničke radnje govori se u dva toma iscrpnog djela „Obrt i obrtnici Osječko-baranjske županije 1872. – 2007.“ (2009.).⁷

Urbanistički razvoj Osijeka između dva rata prikazan je cjelovito i sustavno, u monografiji na kojoj je surađivalo trinaest autora, „Osječka arhitektura 1918. – 1945.“ (2006.).⁸ Promjene i novine u osječkoj stambenoj, industrijskoj i javnoj arhitekturi popraćene su odgovarajućim i širokim kontekstom koji govori o društvenim i ekonomskim prilikama grada, razvojnim potrebama i poteškoćama međuratnog Osijeka. U prikazu transformacije Osijeka, poglavito one infrastrukturne, u moderan grad, nije zaobiđena ni uloga osječke gradske vlasti. Još jedna monografija, čija je tema dugotrajna i mukotrpa povijest vodoopskrbe Osijeka, podrobno prikazuje osječke prilike, poteškoće i nastojanja oko izgradnje osječkog vodovoda, od čega se velik dio odnosi na međuratno razdoblje. Riječ je o knjizi Zlate Živaković-Kerže, „Voda i grad“ (2007.).⁹ Još jedna knjiga iste autorice, „Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)“ (2005.),

⁵Dragiša JOVIĆ, *Radnički pokret u Slavoniji: 1918-1929*, Slavonski Brod, 1985.; Mile Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji 1929-1941*, Slavonski Brod, 1981.

⁶Živko SEKULIĆ, *Privreda grada Osijeka 1918-1941. godine (ekonomsko-socijalne osnove djelovanja Osijeka kao regionalnog središta u međuratnoj Jugoslaviji)*, doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Osijek, 1991.

⁷*Obrt i obrtnici Osječko-baranjske županije 1872.-2007.*, Osijek, 2009.

⁸*Osječka arhitektura 1918.-1945.*, Zagreb, Osijek, 2006.

⁹Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Voda i grad. Povijest vodoopskrbe grada Osijeka*, Osijek, 2007.

pruža važan aspekt u povijesti međuratnog Osijeka, u čijem su razvoju Židovi odigrali neprocjenjivo važnu ulogu.¹⁰

Monografija koja izvrsno kontekstualizira opće prilike u međuratnom Osijeku je knjiga Marije Kretić Nađ, „Od Čaruge do Grete Garbo. Popularna kultura u osječkome Hrvatskom listu (1920. – 1945.)“ (2012.).¹¹ Knjiga se osvrće na prilike u svijetu, nastanak nove države, novu državnu vlast i politička previranja te promatra koje efekte sve to izaziva u životu grada Osijeka. Najveći doprinos osječkoj urbanoj povijesti ova knjiga daje kroz analizu različitih rubrika *Hrvatskog lista*, jer pruža izvanredan uvid u svakodnevicu međuratnog Osijeka. Kako se povijest svakodnevice u hrvatskoj historiografiji tek nedavno počela istraživati i pisati, a interes za nju prevladava među mladim generacijama povjesničara, onih koji tek dolaze, knjiga Marije Kretić Nađ bit će im izvrsno polazište.

Istraživanje gotovo svakog vida međuratne povijesti Osijeka, međutim, najbolje je započeti uz monografiju „Od turskog do suvremenog Osijeka“ (1996.).¹² Dio knjige koji se odnosi na međuraće ispisalo je devetnaest autora, te svaki od njih daje sažet i pregledan prikaz različitih aspekata razvoja grada u tom razdoblju, koji u ostalim poglavljima knjige imaju svoju vremensku poveznicu „prije i poslije“. U najvažnijim crtama ova knjiga predstavlja međuratni Osijek kroz njegovu administrativnu ulogu, te pravnu djelatnost; daje pregled glavnih odrednica gospodarskog razvoja i poseban osvrt na značenje Osijeka za poljoprivrednu djelatnost; prikazuje presjek socijalne, ekonomske i etničke slike osječkog stanovništva; posebno se bavi političkim strankama, gradskoj vlasti i izborima; kratko obrađuje osječko međuratno školstvo i zdravstvo; te kroz još nekoliko sažetih prikaza pruža uvid u urbanističko-prometni razvoj, te kulturne i vjerske prilike. Mada je svaka od ovih tema tek izložena, te nam pruža samo najvažnija imena, kratak slijed događanja ili glavne omjere/ razmjere, određuje i najvažnije smjernice za dublje istraživanje. Činjenica da se na međuratno razdoblje grada referira veći broj autora, svaki sa svojim područjem, upućuje istraživača da potraži njihova detaljnija istraživanja i obrade pojedinih tema, te je ova knjiga nezaobilazno štivo u istraživanju urbane povijesti grada Osijeka.

Na kraju bi trebalo spomenuti još jedno izrazito korisno pomagalo za istraživanje međuratne povijesti grada Osijeka, „Zavičajnici grada Osijeka 1901. – 1946.“ (2003.),

¹⁰Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, Slavonski Brod, 2005.

¹¹Marija KRETIĆ NAĐ, *Od Čaruge do Grete Garbo. Popularna kultura u osječkome Hrvatskom listu (1920.-1945.)*, Osijek, 2012.

¹²*Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996.

koje su uredili Stjepan Sršan i Vilim Matić.¹³ Abecedni popis po prezimenima svih osječkih zavičajnika u tom vremenskom intervalu s osnovnim podacima (o porijeklu, rođenju, vjenčanju, smrti, vjeroispovijesti, i dr.) kapitalno je djelo po svojem značenju za istraživanje etničke, socijalne i druge povijesti grada Osijeka.

1.2. Izvori i metode rada

Iščitavanje strukture, funkcioniranja i okolnosti djelovanja gradske vlasti u međuratnom Osijeku autorica je započela u Državnom arhivu u Osijeku, gdje se o tome nalazi najvažniji i najbogatiji izvor povijesnih podataka u okviru fonda Gradsko poglavarstvo Osijek (Gradsko poglavarstvo Osijek, JU-6, 10, 29 i 50). Ovaj fond obuhvaća razdoblje od 136 godina (do 1945. godine) u kontinuitetu, iz kojih se može pratiti politički, ekonomski, društveni, kulturni i etnički razvoj Osijeka. Najvažnija zbirka dokumenata koja se odnosi na osječku gradsku vlast su zapisnici gradskog zastupstva, poglavito zapisnici glavnih sjednica skupštine gradskog zastupstva, koji su kompletirani. Istraživanje o djelovanju osječke gradske vlasti između dva rata krenulo je upravo od tih zapisnika, koji su autorici pružili uvid u strukturu gradske vlasti, način i pravila njenog funkcioniranja, kreiranje i provedbu urbane politike u novim državnim okolnostima, te joj omogućili izdvojiti najvažnije naglaske. Zapisnici, osim što su prvorazredni izvor podataka o komunalnim i financijskim pitanjima općine, jer su ona u najvećoj mjeri zaokupljala gradsko zastupstvo, uputila su autoricu i u pitanja državne politike i političke situacije, koja stoje u pozadini (sastava i samog djelovanja zastupstva), i bez kojih se djelovanje lokalne vlasti ne može analizirati niti razumjeti. Državno-politički kontekst djelovanja osječke gradske vlasti autorica je jednim dijelom istražila kroz prezidijalne spise istog fonda, a također i u Hrvatskom državnom arhivu, kroz fondove HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH (Bivše građanske stranke na kotaru Osijek); HR-HDA-137. Pokrajinska i oblasna uprava; HR-HDA-1354. Režimske i reakcionarne organizacije /grupa VII.; HR-HDA-1363. Politička situacija/ grupa XXI.

Sasvim novo svjetlo, međutim, na djelovanje lokalne vlasti u gradu Osijeku, bacaju dokumenti iz osobnog fonda osječčkoga gradonačelnika Vjekoslava Hengla (f. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav). Mada se njegova uloga u urbanoj politici, njegov utjecaj i doprinos razvoju grada i njegova politička stajališta mogu dobro definirati i kroz istraživanje samih zapisnika održanih sjednica skupština gradskog zastupstva, osobni fond Vjekoslava Hengla pruža neprocjenjive informacije o političkoj, financijskoj i

¹³Zavičajnici grada Osijeka 1901.-1946., Osijek, 2003.

socijalnoj pozadini velikih pomaka u komunalnom razvoju grada Osijeka. U fondu se nalaze podaci o utjecaju državne politike na lokalnu vlast i njeno funkcioniranje te na sam komunalni razvoj, o djelovanju Hrvatske zajednice i Hrvatske federalističke seljačke stranke, ali i drugih političkih stranaka u Osijeku, o provedbi kraljeve diktature, reakcijama i posljedicama. Ponajviše, dakako, otkriva o samom Vjekoslavu Henglu kao gradonačelniku, poglavito kroz njegovu službenu i privatnu korespondenciju te njegove vlastite bilješke. Mnogobrojni dokumenti iz ovog fonda, kao što su različiti pravilnici i zakoni koji se odnose na rad lokalne vlasti, prijave, zahvale, zamolbe, pozivnice, nacrti novinskih članaka, izborni promotivni materijali, analize izbora, skice prigodnih govora, izvještaji o radu pojedinih odbora, predstavke, pisma, brzojavi, troškovnici i dr. zorno prikazuju osječku gradsku vlast i utjecaj gradonačelnika, te ostalih pojedinaca čije se djelovanje u gradskoj vlasti isticalo, a također i sporna pitanja razvoja grada Osijeka i na koji su se način rješavala, poput etničkog pitanja u dodjeli prava glasa ili odnosa s komunistima. Osobni fond Vjekoslava Hengla priređen je za korištenje 2010. godine, te do sad nije bio istraživani.

Osim ovih fondova, autorica je istražila osobne fondove Stjepana Hefera (HR-DAOS-1177 Hefer Stjepan), R. F. Magjera (HR-DAOS-485 Magjer, Rudolf Franjo) te Ivana Medveda (HR-DAOS-486 Medved Ivan), koji su bili suvremenici Vjekoslava Hengla, te bili bliski gradskoj vlasti. Pojedina bitna pitanja kojima se bavila osječka gradska vlast, autorica je potražila u drugim dostupnim fondovima (HR-DAOS-123 Kr. sudbeni stol; HR-DAOS-237 Plinara; HR-DAOS-1429 Građanska tiskara).

Veliku važnost za razumijevanje djelovanja osječke gradske vlasti i oblikovanje urbane politike, osobito u prvom, parlamentarnom dijelu međuratnog razdoblja, imao je rad političkih stranaka, tj. njihovih mjesnih klubova u gradu Osijeku, no njihova arhiva nije sačuvana (osim dijela zapisnika *Hrvatskoga kola* i izbornih promotivnih materijala, te dijela izbornih izvještaja i analiza HZ/ HFSS u fondu Vjekoslava Hengla). Stoga je autorica djelovanje političkih stranaka pratila u onodobnom tisku. Osječki međuratni dnevni tisak, čiji je najveći dio sačuvan na odjelu hemeroteke Muzeja Slavonije Osijek, pruža sveobuhvatni pregled političkih događanja u Osijeku, poglavito određivanja „tko je tko“ na osječkoj političkoj pozornici. Političke stranke, zastupljene u Osijeku, izdavale su svoja glasila koja su ujedno imala ulogu dnevnih novina, i koja su međusobno „komunicirala“, tj. putem kojih su se njihove stranke borile za rejting. Najdugovječniji osječki dnevno-politički list međuratnog razdoblja bio je *Hrvatski list* (1920. – 1945.), ali i *Die Drau* (1868. – 1938.), „nezavisni list“, no u službi državnog

režima. Tu su još i *Hrvatska obrana*, *Jug*, *Straža*, nekoliko radničkih novina (koje su sve izlazile vrlo kratko), a nakon uspostavljanja kraljeve diktature počeo je izlaziti list *Jugoslovenska zastava* kao glasilo nove državne politike. Tjednik *Osječki reporter* (*Novi reporter*, *Slobodni reporter*), koji je putem kritike i satire pratio osječku urbanu politiku, izlazio je svega nekoliko godina, no njegov tjedni presjek što političkih, što ostalih događanja u gradu, vrlo je dragocjen izvor, jer je politička pitanja pratio s politički neutralne pozicije.

Raspolažući brojnim podacima o radu gradskog zastupstva i djelovanju (pregovorima, prijedlozima, intervencijama i sl.) gradonačelnika Vjekoslava Hengla na temelju originalnih dokumenata, u usporedbi s izvještavanjem i komentiranjem (ili ignoriranjem) istog u organima (novinama) različitih osječkih političkih stranaka, autorica je mogla uočiti razlike među njima i prosuditi način političkog djelovanja pojedinih stranaka u Osijeku. Također je, prateći oblikovanje i djelovanje gradske vlasti u pojedinim hrvatskim, ali i drugim etnički miješanim gradovima (na temelju tiska i relevantne literature), odredila kakav je odnos državne vlasti u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji bio prema gradu Osijeku.

1.3. Grad Osijek u međuratnom razdoblju

Osijek je u Kraljevini SHS ušao kao razvijen industrijsko-obrtnički i trgovački grad, novčarsko, upravno-administrativno, prosvjetno, zdravstveno i kulturno središte istočne Hrvatske i najveći grad ove regije. To su činjenice koje određuju položaj i važnost ovoga grada, pa historiografski radovi koji se odnose na noviju povijest Osijeka obično započinju upravo ovakvim njihovim nabrojanjem. Na taj se način, mada su te činjenice točne, može kod čitatelja izazvati krivi dojam o Osijeku, kao o naprednom, uređenom gradu, dok u stvarnosti nije bio ni blizu toga. Štoviše, kad se govori o Osijeku kao „središtu“, potrebno je znati da sam grad praktično nije bio središte, nego više središta. Postojalo je, naravno, geometrijsko središte Osijeka, no po njemu su se napasale domaće životinje, a „krasile“ su ga i ruševine gradskih bedema te ustajale vodene površine pune žabokrečine i legla komaraca. Umjesto jednog funkcionalnog središta grada, Osijek je imao nekoliko različitih središta, poredanih u smjeru istok-zapad uz obalu rijeke Drave. Može se čak reći i to da Osijek nije bio jedan grad, nego više gradova pod jednom gradskom upravom. U longitudinalnom prostornom slijedu, koji je i u današnje vrijeme prepoznatljiv, činile su ga tri međusobno odvojene gradske cjeline.

Tek ukoliko se upozna njihov nastanak i povijesni tijek, može se pojmiti koliko je razdijeljenost grada Osijeka bila suštinska, i kolika zapreka njegovom razvoju.

Osijek svoju raščlanjenost i podijeljenost duguje austrijskoj vlasti, koja je, nakon oslobođenja od Turaka (1687.), došla u Osijek kao novi gospodar, te odlučila na mjestu turske utvrde sagraditi vlastitu, novu, modernu i sigurnu, a stanovništvo iz podgrađa izmjestiti najmanje kilometar i pol zapadno odnosno istočno. Tako je, 1692. godine, zapadno od buduće utvrde nastao Gornji grad, a 1698., na isti način, ali nizvodno, prema istoku, nastao je i Donji grad. U Donjem gradu, za razliku od Gornjeg, i Nutarnjeg - unutar zidina, smjelo se naseliti i stanovništvo pravoslavne vjere.¹⁴ Zahvaljujući tome, Donji grad je, generacijama poslije, postao tradicionalno mjesto naseljavanja osječkih Srba (uz Nijemce, Hrvate i Mađare), dok su u Nutarnjem gradu, osim vojske, stanovali isključivo Nijemci. Sva tri „grada“, Gornji, Nutarnji i Donji, pripadala su istoj gradskoj općini, no 1702. odnosno 1704. godine postali su zasebne gradske općine, a već prije toga su bile utemeljene i zasebne katoličke župe.¹⁵

Grad unutar zidina, Nutarnji grad ili Tvrđa, bio je dvostruko opasan – nizom od sedam bastiona i trojim vratima te vanjskim, zaštitnim zidovima, između kojih se protezao jarak i brisani prostor. Izgrađeni su između 1712. i 1722. godine. Unutar gradskih zidina izgrađene su vojne i stambene zgrade, crkve, samostani, te vodovod i kanalizacija. Osječka je Tvrđa, izgrađena po najvišim kriterijima vojno-obrambenih potreba, bila je najsigurnija utvrda Austrijskog Carstva, no njeno stanovništvo se nije imalo gdje širiti, a razvoj obrta i trgovine, stiješnjen između zidina i vrata koja su od sumraka do zore bila zaključana, počeo je zaostajati za razvojem Donjeg, a još više Gornjega grada.

Gornji grad, izgrađen sustavno i urbanistički pravilno, razgranao se prema zapadu do sela Retfala, te prema jugu i istoku, da bi se do sredine 19. stoljeća razvio u reprezentativni dio Osijeka, polako preuzimajući funkcije vjerskog, političkog i gospodarskog središta. Krajem 19. stoljeća, nakon što su ondje izgrađene županijska palača, te velebna neogotička stolna crkva sv. Petra i Pavla, Gornji grad je postao najljepši i najuređeniji dio Osijeka te je posjedovanje vlastite kuće u Gornjem gradu uskoro postalo pitanjem društvenog prestiža. Najreprezentativnija i najraskošnija gornjogradska (i osječka) ulica nastala je početkom 20. stoljeća izgradnjom obiteljskih

¹⁴Pravoslavni stanovnici nisu mogli steći građansko pravo ni u Nutarnjem, ni u Gornjem gradu, pa sukladno tome, ni kupiti nekretninu, niti stanovati. *Spomenica rkt. Župe Preslavnog Imena Marijina Donji grad Osijek 1887. – 1974.. godine*, Osijek, 2011., 11.

¹⁵Na području Gornjega grada Župa Svetih Petra i Pavla, apostola, osnovana je 1688. godine; u Tvrđi (Nutarnjem gradu) Župa Svetog Mihaela, arkanđela, koja se spominje 1289. i 1332., a obnovljena je 1687. godine; te u Donjem gradu Župa Preslavnog Imena Marijina, osnovana je također 1688. godine.

kuća sa sjeverne strane, a institucionalnih zgrada s južne, od Gornjega grada prema Tvrdi.¹⁶

Za razliku od Gornjega, Donji grad, orijentiran na razvoj ribarstva, obrtništva, poglavito onog vodeničkog i lađarskog, zadržao je provincijsku vizuru: nepravilan ulični raster, male prizemne kuće i blatne ceste. Razlog tome bili su slobodniji građevinski propisi nego u ostalim osječkim općinama. Mada je tijekom 19. stoljeća Donji grad postao industrijsko i trgovačko središte grada, njegov je razvoj u odnosu na Gornji grad tekao sporije, čemu je doprinosila i velika udaljenost od Gornjega grada.

Živeći razdijeljeno i prostorno udaljeno u svojim gradskim općinama, koje su de facto i de iure bile svaka zaseban grad, Osječani su razvili osjećaj pripadnosti svatko prema svojoj „varoši“, dok se prema drugim općinama odmah javio antagonizam i suparništvo. Stanovnici Nutarnjega grada, obrtnici i trgovci privilegirani od vojnih krugova, sebe su smatrali superiornima, a Gornjograđane i Donjograđane nižom klasom. Gornjograđani su sebe smatrali starosjediocima, za razliku od ostalih, dok su Donjograđani rogorobili protiv Gornjograđana, nalazeći se uvijek zakinutima. Osječke su se gradske općine sukobljavale oko prava na ubiranje prihoda od godišnjih sajмова, na kojima su sudjelovali brojni trgovci iz okolice, ali i iz udaljenih krajeva, te su bili izuzetno važan izvor prihoda za gradske općine. Kad su sukobi eskalirali, dekretom cara Josipa II., tri su osječke gradske općine ujedinjene u jednu 2. prosinca 1786. godine. Ovo upravno ujedinjenje nije za sobom povuklo i izmirenje stanovnika različitih dijelova grada, niti potaklo svijest o zajedničkoj pripadnosti Osijeku. Postojala je, međutim, okolnost koja je, na dobrovoljnoj razini, uspjela ujediniti sve Osječane, a to je bio komorski status grada. On je građanima nametao plaćanje najrazličitijih taksu, carina, maltarina, vozarina, podvoza, sudskih globa i dr. što su ih ubirale komora, vojska i županija, i stoga je Osječanima postao nepodnošljiv. Osječani su ujedinili svoje financijske snage, i otkupili grad Osijek od njegovog feudalnoga gospodara, Dvorske komore, za 233.732 forinte i 20 krajcara. Plativši ovaj izuzetno visoki novčani iznos, Osijek je 28. kolovoza 1809. postao slobodnim i kraljevskim gradom, samoupravnom jedinicom koja prema vlastitim interesima može upravljati svojim prihodima i određivati svoj dalji razvoj.¹⁷ Država sa svoje strane nije posebno poticala razvoj Osijeka, te ga je ostavila izvan glavnih željezničkih pravaca (prema Budimpešti), koji su se izgradili zapadno i istočno

¹⁶Ovaj trend je započeo izgradnjom uglovnice Vjekoslava i Matilde Hengl na kraju glavne gornjogradske (Kapucinske) ulice prema Tvrdi, no u vrijeme gradnje, ovo se gradilište smatralo područjem izvan (Gornjega) grada, perifernim položajem. Ubrzo, međutim, osječki „secesijski niz“ postao je posebno stambeno atraktivan.

¹⁷Stjepan SRŠAN, *Povijest Osijeka. Sažeti pregled*, Osijek, 1996, 61-63.

od njega.¹⁸ Drugorazredna željeznička pruga, prva koja je izgrađena u Osijeku (Osijek – Villány, 1870.), obrubljivala je grad s južne strane, koji je sa sjeverne već bio omeđen rijekom Dravom, te ga još više razvlačila u dužinu.¹⁹ Gradske zidine, čija je obrambena funkcija do polovine 19. stoljeća bila istekla, i za čije se održavanje nitko nije brinuo, nisu se smjele ukloniti. Osijek je u novu državu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, ušao „u dijelovima“, bivšim gradskim općinama koje su i dalje bile udaljene i odijeljene zidinama koje su se raspadale, te još jednim kasnije nastalim dijelom grada, izgrađenim krajem 18. stoljeća južno od gradskih zidina. Taj dio Osijeka zvao se Novi grad (Neustadt), a naselili su ga Nijemci iz Banata i Bačke, pretežno zemljoposjednici, čije su veze s ostalim dijelovima Osijeka bile još labavije, i koje su ostali Osječani držali seljacima, jer su pretežno boravili na svojim majurima.²⁰

Kako je jedinstveni Osijek nestao zajedno s Turcima, može se opravdano smatrati da Osijek u svijesti ondašnjih Osječana, onih koji su dočekali raspad stare Monarhije i postali građani Kraljevine SHS, nikad nije postojao kao samo jedan grad, već samo kao više njih. Bilo je, međutim, neophodno potrebno zamisliti i ostvariti Osijek kao objedinjen i dobro prometno povezan, jer je nakon 1918. godine otpočelo novo doba, moderno i užurbano, tehnički i energetskeki uznapredovalo. To je doba moralo stići i u Osijek, kako bi ostao na razini poželjnih i atraktivnih gradova koji omogućuju zapošljavanje i zarađivanje, školovanje djece, nabavku najšireg asortimana robe, najrazličitijih usluga te bogat društveni i komotan privatni život. Osijek to, međutim, nije mogao postići dok ne osigura bržu mobilnost i veću protočnost stanovnika između udaljenih gradskih cjelina, obzirom da se oslanjao samo na prijevoz konjske željeznice koja je bila spora i maloga kapaciteta.²¹ Osim kvalitetnog javnog prijevoza, koji bi sve dijelove grada i onime što nude učinio jednako i brzo dostupnima, Osijek je trebao i električnu struju, elektranu i električnu mrežu preko cijelog svog područja, koja bi unaprijedila industriju i obrt,²² podigla kvalitetu života u osječkim kućanstvima, te

¹⁸Glavni željeznički pravci bili su preko Kaposvára i Zagreba do Rijeke, te preko Subotice i Novog Sada do Beograda prema istoku.

¹⁹Za poboljšanje komunikacije između Gornjeg, Nutarnjeg i Donjega grada, bila je 1884. godine (privatnom inicijativom) izgrađena, u svrhu javnog prijevoza, konjska željeznica.

²⁰„Gradske statistike smatrale su da u gradu nema seljaka, ali je poljoprivredna proizvodnja za mnoge građane bila osnovna ili dopunska djelatnost.“, Edita PLAŠČAK, „Kretanje posjeda poljoprivrednog zemljišta na području naselja Osijeka od proglašenja slobodnog kraljevskog grada do danas“, Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Sv. 5, 2009., 11-22, 1-2.

²¹Osječka konjska željeznica prevezla je u 1920. godini 1.340.910 putnika, 1921. 1.051.030 putnika, 1922. 1.110.962 putnika, a 1923. 1.172.735 putnika. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, Promet na gradskom tramvaju.

²²Na gradsku plinsku mrežu bilo je prije izgradnje gradske elektrane priključeno 77 industrijskih motora s ukupnom angažiranom snagom od 4.725 Hp, od čega je polovina otpadala na Šećeranu i paromlin „Union“. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, Podatci o postojećim motorima za industrijske svrhe.

omogućila električnu rasvjetu gradskih ulica koja bi grad učinila „blještavim poput metropole“. Ovo posljednje, električna ulična rasvjeta, na prvi se pogled možda ne čini neophodnim za razvoj grada, poglavito onoga koji je već imao (plinsku) rasvjetu u gotovo svim ulicama. No, električna je rasvjeta za ono doba bila od velike psihološke važnosti, jer je donosila ogromnu, uočljivu, pozitivnu promjenu u život svih građana, bila jasnim pokazateljem da se grad modernizira, napreduje i ide u korak s vremenom, te stvarala o gradu puno privlačniji dojam.

Osim prometnog objedinjenja i električnog osvjetljenja, Osijek imao je još mnoge druge razvojne potrebe, poput izgradnje vodovoda, institucionalnih zgrada, te posebno stanova, kojih je početkom međuratnog razdoblja nedostajalo oko 1.700, da bi se prema kraju dvadesetih godina popelo na oko 2.000. Sve su te potrebe zahtijevale kapitalna ulaganja, no rješavanje svake od njih značilo je bitan korak u preobrazbi grada. Redoviti prihodi gradske općine, međutim, nisu bili dovoljni ni da se pokriju uobičajeni rashodi gradske općine (uprava, gospodarstvo, javna općila, prosvjeta, redarstvo, razni manji troškovi i pričuva za nepredvidive potrebe), te su se ispomagali, ili „krpali“ gradskim nametima na kućarinu i na ostale vrste redovitog poreza u odgovarajućem postotku. U gradskom proračunu nije bilo mjesta ni za kakve komunalne investicije, a na pomoć od države gradska općina Osijek nije mogla računati, mada se uporno obraćala vladi zamolbama i zahtjevima da se opravdanim potrebama grada Osijeka izađe u susret.

Izašavši iz sastava Austro-Ugarskog carstva, koje se urušilo, te ušavši u drugo, „Dušanovo“ carstvo, koje je beogradska politika pokušavala, pod imenom Kraljevine SHS, obnoviti,²³ grad Osijek se opet našao na periferiji državnog interesa, opet s krive strane „granice“ - prečanski grad, grad države gubitnice u ratu. Velikosrpski interesi, čiji je glavni provoditelj bila Narodna radikalna stranka (NRS), nalagali su da se prečanski krajevi podčine Beogradu, ne samo upravno, nego i ekonomski i kulturno. To se posebno odnosilo na gradove, jer se iz njih upravljalo cijelim regijama, i jer su bili središta političke moći iz kojih se mogla širiti velikosrpska ideja, no jednako tako i otpor prema njoj. Osijek je svojim geografskim položajem, na istoku Hrvatske, bio prometno lako dostupan djelovanju radikala i izložen utjecaju Beograda. Taj se utjecaj širio posredstvom osječke srpske manjine, izrazito potpomognut stanovništvom srpskih

Predviđanja za potrebe „motorne“ električne struje bila su 600.000 kwh godišnje. *Isto*, Podatci za konsumu.

²³Tihomir CIPEK, „Imperijalni imaginarij 1918.-2008. Velikosrpsvo radikalne stranke“, *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008.*, Zagreb, 2010., 319-326., 320.

i polu-srpskih sela osječkoga kotara (Bijelo Brdo, Tenje, Čepin, Dalj). Od samog uspostavljanja Kraljevine SHS, Beograd je nastojao grad Osijek okrenuti prema sebi, tj. dobiti u njemu političku većinu koja će naloge primati iz Beograda, umjesto iz Zagreba, te da će preko Osijeka prodrijeti što dublje u hrvatsko područje šireći velikosrpsku ideologiju. Osijek i Virovitička županija, baš kao i Srijemska županija sa sjedištem u Vukovaru bile su područja koja su radikali doista očekivali politički osvojiti, područja za koja su smatrali da im „prirodno“ pripadaju, jer su, prema ideji o Velikoj Srbiji, bila prva na udaru.²⁴ „Ne samo Zemun nego ni Osijek nije više skrajnja istočna točka Hrvatske. Kao da sva ova županija ima doći u granice „Srpske vojvodine“²⁵ bio je dojam među osječkim Hrvatima. Osijek se, međutim, nikad nije složio s velikosrpskom idejom, za što je bio kažnjen uskratom ili usporavanjem važnih odobrenja koja je izdavala vlada u Beogradu ili njenih ispostava (Pokrajinska uprava odnosno veliki župan), a ticala su se ponajviše osječke gradske blagajne i krupnih financijskih poduhvata.

Usporedi li se međuratni razvoj Osijeka s razvojem drugih panonskih, etnički šarolikih gradova, koji su iz sastava Austro-Ugarske prešli u sastav Kraljevine SHS, vidi se da je Beograd osmislio politiku razvoja gradova na takav način, koji će podrezati krila onima koji se ne povinuju velikosrpskoj ideji. Napredak gradova Osijek, Subotica i Novi Sad u međuratnom je razdoblju država podupirala obrnuto proporcijalno utjecaju hrvatskih političkih stranaka odnosno onoliko koliko su bili spremni na suradnju s radikalima, što je opet ovisilo o etničkim omjerima njihovog stanovništva. Relativna demografska dominacija Mađara u Subotici (prema popisu iz 1910. godine, po kriteriju materinjeg jezika, mađarskim je govorilo 58,8 % stanovnika), prema kojima je Kraljevina SHS provodila izrazito netrpeljivu politiku, bila je glavnim uzrokom marginalizacije ovoga grada od strane države. Osijek, čije su dvije trećine stanovništva u omjeru 1:1 (prema popisima iz 1910.) činili Hrvati i Nijemci, bio je od najgrubljeg udara beogradskog režima djelomično zaštićen ostacima hrvatske državnosti, jer se, za razliku od vojvođanskog područja, nije smio smatrati osvojenim teritorijem i ratnim plijenom (mada je bilo pokušaja da se pravila o raspolaganju ratnim plijenom primjene i na Osijek). Gradu Subotici,²⁶ koji je u Kraljevini SHS ušao kao jako industrijsko i prometno-trgovačko središte, razgraničenje s Mađarskom presjeklo je, baš kao i

²⁴Prema „teoriji o amputaciji Hrvatske“, ideji o odcjepljenju Hrvatske od Kraljevine SHS, koja se počela pojavljivati 1923. godine, u svim varijantama Osijek i osječko područje bili bi pripojeni srbijanskom teritoriju.

²⁵„Hrvatska krv je opet prolivena“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 239 (1246), 7. X. 1924., 1.

²⁶O razvoju grada Subotice opširnije u: Stevan MAČKOVIĆ, *Industrija i industrijalci Subotice (1918-1941)*, Subotica, 2004.

Osijeku, uhodane trgovačke puteve i veze. Kraljevina SHS je agrarnom reformom oduzela gradu Subotici najznačajnije izvore prihoda (oranice, šume, pašnjake, ritove). Grad Osijek imao je malo zemljišnih posjeda, no imao je nekoliko vrijednih nekretnina – vojarni, kao općinski izvor prihoda, no država ih je, također, oduzela. Zbog takvog odnosa države prema najvažnijim gradskim izvorima prihoda, i Subotica i Osijek morali su gradski proračun zatvarati kreditom. Subotici je od strane Kraljevine sve do 1927. godine bila nametnuta gradska vlast, a Osijeku je takvo stanje trajalo od 1926. do 1928. godine. Mada se industrija u Subotici (kemijska, drvna, tekstilna i metalna), nastavila razvijati i tijekom međuratnog razdoblja, iz popisa stanovništva (1921. godine 101.857 stanovnika, a 1931. godine 100.058 stanovnika) razvidno je da se ovaj grad, treći po veličini u nekadašnjoj Ugarskoj, prestao širiti.²⁷ Iz Subotice su važne administrativne, vojne i kulturne institucije bile preseljene u Novi Sad, a slično je prošao i Osijek, mada ga to nije dovelo do stagnacije broja stanovnika. Za razliku od Subotice i Osijeka, grad Novi Sad, čiju su (relativnu) većinu stanovnika činili Srbi, i koji je tijekom parlamentarnog razdoblja bio ishodište radikalskog djelovanja u smjeru Srijemske i Virovitičke županije, i osobito grada Osijeka, od polovine 1920-ih godina počeo je dobivati na značaju. Mada je u Kraljevini SHS ušao kao grad gotovo bez industrije, brojem stanovnika u rangu srednjih vojvođanskih gradova,²⁸ te na popisu stanovništva 1921. imao 39.122 stanovnika, do 1931. godine se izrazito uzdigao.²⁹ Tada je brojio već 63.985 stanovnika, te od oblasnog sjedišta prerastao u banovinsko.³⁰

Osijek je imao još jednu (nesretnu) podudarnost sa Suboticom, svoj pogranični položaj. Crta razgraničenja Kraljevine SHS s Mađarskom preko baranjskog područja bila je određena i verificirana u studenom 1920. godine.³¹ Osijek je, prema Trijanonskom

²⁷ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása.*, Budapest, 1912., 539-540.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, Sarajevo, 1932., 356-357.; „Prisutno stanovništvo po veroispovesti i materinjem jeziku“, pribavljeno 12. travnja 2015. s Internet stranice <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf> ; Subotica je također imala i svoj interni popis stanovništva proveden 1919.

²⁸Prema prethodnim rezultatima popisa stanovništva 1921. godine, Kraljevina SHS imala je 25 gradova koji su brojili od 20.000 do 50.000 stanovnika, a među njih su se ubrajali vojvođanski gradovi poput (zaokruženo) Sombora (oko 33.000 stanovnika), Sente (34.000), Velike Kikinde (31.000), Velikog Bečkereka (33.000), Pančeva (27.000), Vršca (33.000), Zemuna (24.000), Novoga Sada, itd. Subotica je bila treći grad po veličini iza Beograda i Zagreba, jedinih gradova koji su imali više od 100.000 stanovnika. „Popis pučanstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 40, 19. II. 1921., 2.

²⁹O usponu Novog sada za vrijeme Kraljevine SHS/ Jugoslavije više u: Slobodan BJELICA, *Politički razvoj Novoga Sada između dva svetska rata*, Novi Sad, 2008.

³⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, Sarajevo, 1932., 354-355.; „Prisutno stanovništvo po veroispovesti i materinjem jeziku“, pribavljeno 12. travnja 2015. s Internet stranice <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf>

³¹O tome kuda će granica ići, samo se izdaleka nagađalo, jer je Srbija, kao zemlja pobjednica u ratu, pretendirala na što veći dio ugarskog teritorija, a svoju pregovaračku poziciju nastojala ojačati držeći okupiranim područje sve do iza Pečuha, na sjevernim padinama Meček-brda. Mada je jedna od opcija bila da bi se čak i grad Pečuh mogao naći unutar granica Kraljevine SHS, grad Osijek se morao pripremati i za

sporazumu, završio na poziciji pedesetak kilometara udaljen od granice, te ga je državna vlast smatrala gradom pograničnog područja. To je za grad značilo da će u njemu djelovati dodatne policijske snage, jer je bila u pitanju državna sigurnost. Istovremeno, država je uporno odbijala snositi troškove za tu sigurnost (uzdržavanje redarstva), već je prebacila redarstvo na teret osječke općinske blagajne, što je iznosilo u prosjeku oko petine godišnjega gradskog proračuna.³² Pod tim se financijskim opterećenjem, u nepovoljnim financijskim okolnostima (niskom tečaju dinara i nemogućnosti podizanja povoljnoga kredita) grad Osijek razvijao, modernizirao i napredovao onoliko koliko se mogao osloniti na vlastite snage. Svaki iskorak u pravcu komunalnog razvoja bio je popraćen očekivanjem povoljnije klime na financijskom tržištu u skoroj budućnosti, koja će gradu donijeti investicioni kredit za realizaciju cijelog programa komunalnog razvoja, koji je osječka gradska vlast odredila 1921. godine.

Nesusretljivost države prema komunalnim, ali i drugim razvojnim potrebama grada Osijeka, najviše je došla do izražaja nakon uspostavljanja diktature kralja Aleksandra. Tada je, u kratkom razdoblju prije udara Velike depresije, na domaćem financijskom tržištu došlo do momenta posvemašnje likvidnosti banaka u kojem je kreditna ponuda bila široka i povoljna. Gradu Osijeku, koji je devet godina čekao svoju „kreditnu priliku“, državne su vlasti, međutim, spriječile da se njome okoristi i ostvari dugo priželjkivani infrastrukturni napredak, prije svega izgradnju vodovoda. Ni gradska vlast u vrijeme diktature, koja nije bila izabrana od strane građana, već postavljena od državne vlasti, nije bila podobna da od države ishodi povoljan odgovor za razvoj grada Osijeka.

Grad je nakon toga, kao i cijelu državu, zahvatila Velika depresija, čiji su razmjeri bili najdramatičniji u industrijskim središtima poput Osijeka. U tom se razdoblju gradska općina suočila s izazovom kako da sačuva ono što ima, dok je dalje investiranje u komunalni razvoj moralo biti odgođeno na neodređeno vrijeme.

moućnost da će se naći na samoj granici s državom koja se smatrala neprijateljskom. Sándor PÁPA, „Srpska okupacija Baranje od 1918. do 1921.“, Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Beli Manastir, sv. 2 (2005.), 93-130, 99.

³²HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, Godišnji obračun općine slob. i kr. grada Osijeka za godinu 1919-1921.; Proračun Općine slob. i kr. grada Osijeka za godinu 1922 i 1923. (i 1924.).

1.3.1. Demografski, gospodarstveni, prometni, institucionalni, upravni i politički presjek grada Osijeka u međuratnom razdoblju

Šarolika i kompleksna etnička slika međuratnog Osijeka nije se podudarala se s očekivanom jezičnom slikom, no ni sa službenim podacima prikupljenim tijekom popisa stanovništva koji su se proveli 1921. te 1931. godine. Najbrojnije osječke etničke skupine činili su Hrvati i Nijemci, ali ni Srbi, Židovi, Mađari, pa čak ni Rusi nisu imali zanemarivu brojnost. Osijek se za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije smatrao njemačkim gradom, no udio osječkih Nijemaca u stanovništvu grada Osijeka konstantno je opadao u korist Hrvata, a tome su dva osnovna razloga. Prvi je moment asimilacije, koji je bio znatno olakšan činjenicom da su osječki Nijemci velikom većinom bili katolici poput Hrvata. Drugi je razlog to što u vrijeme Kraljevine SHS, unatoč deklarativnom podržavanju prava manjina na koje se država obvezala, ono se nije provodilo. Osječki Nijemci, koji su prevratom od konstitutivnog naroda postali nacionalna manjina, politički su bili degradirani i uskraćeni za svoja biračka prava.

Etničke granice Nijemaca prema ostalim etnicitetima u Osijeku, poglavito prema Hrvatima, bile su višestruke, te su se različito postavljale ovisno o kriteriju koji je najčešće bio političke naravi. Koga smatrati Nijemcem, a koga asimiliranim slavenskom narodu,³³ određivala je središnja državna vlast, potpomognuta svojim strukturama na lokalnoj razini (poput npr. velikog župana). Takvo se određivanje etniciteta nije poklapalo s određenjem koje su, sami za sebe, odredili osječki građani njemačkog porijekla, jer ih se velik dio smatrao Hrvatima. Koliko je točno velik taj dio, teško je točno utvrditi, jer se događalo da pojedinci svoju nacionalnu pripadnost prilagođavaju aktualnoj političkoj situaciji koja je tijekom parlamentarnog razdoblja bila izrazito nestabilna. Između popisa stanovništva 1910. i 1921. godine odvio se Prvi svjetski rat, a potom se dogodio i raspad Austro-Ugarske Monarhije, te se grad Osijek našao u drugačijoj višenacionalnoj državi, koja je vodila i drugačiju nacionalnu politiku. Ovi su događaji bili popraćeni povećanim migracijama stanovništva koje su u većoj mjeri preoblikovale etničku sliku grada Osijeka. Za vrijeme rata bilo je primijećeno da su se u Osijek uselili mnogi Židovi, dok se, po ustroju nove države, iz grada odselio dio Nijemaca i Mađara, poglavito činovnika, koji u gradu više nisu imali posla. Početkom svibnja 1919. vlada je izdala *Naredbu o izgonu stranaca*, koja je vrijedila za useljenike koji nisu stekli zavičajnost unutar Kraljevine SHS, te je njoj podlegao i jedan dio

³³Službeni stav Kraljevine SHS bio je da Srbi, Hrvati i Slovenci čine jedan narod koji se sastoji od tri plemena.

građana nastanjenih u Osijeku.³⁴ Koliko su se etnički omjeri promijenili i u čiju korist, trebali su pokazati rezultati popisa stanovništva koji se proveo 1921. godine, no oni su etnički pregled ostavili zamagljenim. To nije bilo samo stoga što među pitanjima u popisu građane se nije pitalo o njihovoj narodnosti, nego o materinjem jeziku te o vjeri, već i stoga što su se popisi provodili u vrijeme optiranja stanovništva za Austriju, Mađarsku ili Njemačku. Osječki dnevni list *Hrvatska obrana*, koji je objavio rezultate popisa, zamjerio je ovom popisu da „je sam taj popis posvema netačan jer je sam način popisivanja nepouzdan (...) Ta su pitanja za označivanje narodnosti posvema nejasna, te se prigodom popisa dokazalo, da je mnogi na upit 8. – odgovorio „hrvatsko-srpski“, a da mu to i nije materinji jezik, ali se bojao reći drugi koji.“³⁵

Tablica 1, Kretanje osječkog stanovništva po kriteriju materinjeg jezika 1910. – 1931.³⁶

Popisi godine/ narodnost prema materinjem jeziku	Hrvati i Srbi	Slovinci	Nijemci	Mađari	Česi i Slovinci	Rusini	Poljaci	Rusi	Arnauti, Turci, Rumunji, Talijani, Francuzi, Englezi, ostali, nepoznati	Židovi	Ukupno
1910.	Hrvati 12.808 Srbi 2.450	156	12.381	4.306	Česi 440 Slovinci 156	11	627			(2.340)	33.337
1921.	20.215	620	10.077	2106	770	12	108	111	179	(2731)	34.485
1931.	26.382		9.731	2.839	1.176			130			40.337

³⁴Ova je naredba bila usmjerena prema gubitnicima u ratu, Austriji, Mađarskoj i Njemačkoj, no u isto vrijeme i prema „prečanskim krajevima“, dijelovima Austro-Ugarske koji su ušli u sastav Kraljevine SHS, te su de facto poslužili kao područje za namirenje ratnih gubitaka bivše Kraljevine Srbije, na način da je iz države izbacivan „nepoćudni tuđinski element“, tj. stranci kojima bi se što zamjeralo, poput ratnog profiterstva. „Izgon stranaca“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 155, 10. VIII. 1919., 5. Kr. redarstveno povjereništvo objavljuje informaciju o izgonu nepoćudnih stranaca kao i stranih državljana: kao nepoćudni i škodljivi brahijalnom silom su otjerani pripadnici neprijateljskih država: 150 obitelji sa 186 članova; na preslušanje oko eventualnog izгона pozvano je oko 1300 osoba, ali ih se već predhodno oko 600 njih odselilo, a oko 100 je primilo nalog da se odsele; glede ostatka od oko 550 stranih državljana uskoro će se odlučiti tko se se od njih morati iseliti; nakon toga će se preslušati slijedećih 2000 stranaca; na inicijativu velikog župana formirat će se savjetodavni odbor oko daljeg uređivanja oko izгона; mole se građani da prijave sve slučajeve kajišarenja i lihvarjenja stranaca koji su korumpirali ovdašnju trgovinu, a svaki će se slučaj ispitati.

³⁵„Grad Osijek u brojkama“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 54, 8. III. 1921., 2. Hrvata i Srba bilo je, prema popisima iz 1921. 61,2% , Mađara 5,63%, Slovenaca 1, 97% i ostalih 3%.

³⁶Agneza SZABO, „Socijalni sastav stanovništva“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996, 155-162, 158. Vera ERL, „Socijalna i ekonomska struktura stanovništva“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996, 301-304, 301-302. Usp. *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Demografske prilike i zgrade za stanovanje sa dva kartograma*, Zagreb, 1914., 856-857. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, Sarajevo, 1932., 258-259.; „Pristupno stanovništvo po veroispovesti i materinjem jeziku“, pribavljeno 12. travnja 2015. s Internet stranice <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf> ; podaci s ove stranice djelomično se nalaze i u tekstu Vere Erl. Nakon popisa stanovništva provedenog 1851. godine, slijedeći popisi nisu bilježili etničku, nego jezičnu pripadnost. U popisima 1931. godine, sve jugoslavenske konstitutivne (slavenske) narode popisivač je stavio u jednu skupinu, a sve ostale slavenske narode u drugu.

Tablica 2, Kretanje osječkog stanovništva po vjeroispovijesti 1921. – 1931.³⁷

Popisi godina/ vjeroispovijest	Katolici (rkt.)	Pravoslavci	Židovi	Evangelici	Muslimani	Ostali	Ukupno
1921.	26.170	4.541	2.731	762	224	57	34.485
1931.	30.330	5.884	-	1.049	437	2.637	40.337

Određivanje nacionalnosti prema materinjem jeziku u međuratnom Osijeku moglo je biti samo djelomično točno jer su osječke jezične prilike bile, za današnje pojmove, zamršene, mada onovremenim Osječanima nisu predstavljale nikakav problem. U gradu su se koristila tri jezika, hrvatski (tj. hrvatsko-srpski, jer su se ta dva jezika smatrala i navodila kao jedan) kao službeni jezik, njemački kao govoreni jezik (s tim da su standardni njemački jezik, „hochdeutsch“ koristili školovani Osječani) te *essekerski*, koji je u svojoj osnovi bio njemački jezik, no toliko iskvaren i promijenjen utjecajem hrvatskog i mađarskog, da se više nije smatrao njemačkim, te nije imao svoje pismo.³⁸ Među svim slojevima osječkog stanovništva postojao je jedan dio ljudi koji se služio isključivo njemačkim jezikom, te nije znao hrvatski, od tridesetak posto radnika sve do pojedinaca u gradskom zastupstvu, a i supruge najpopularnijeg i najdugovječnijeg osječkoga gradonačelnika Vjekoslava Hengla (koji se isticao kao hrvatski političar), što govori o tome da je njemački jezik za život u međuratnom Osijeku bio sasvim dovoljan.³⁹ Konstatcija osječkog neovisnog lista *Slobodni reporter* iz 1923. godine, „njemački jezik je isključivi gospodar pa i u hrvatskim porodicama“,⁴⁰ sugerira da u Osijeku materinji jezik nije mogao biti preciznim kriterijem za određivanje narodnosti.

Asimilacija Nijemaca i ostalih neslavenskih skupina bila je izrazito poželjna državnoj vlasti, a većina osječkih Nijemaca još se od početka 20. stoljeća trudila oko toga, te tražila da se hrvatski jezik uvede kao nastavni jezik. Za vrijeme međuraća njemački

³⁷Isto. Židovi na ovim popisima nisu bili evidentirani kao posebna vjerska skupina, no broj treba tražiti u stupcu „ostali“, jer „ostalih“, osim Židova, te 177 grkokatolika, gotovo da i nije bilo.

³⁸Jedini autor koji je u novije vrijeme sustavno proučavao *essekerski jezik/ narječje* bio je Velimir Petrović koji ga je i tonski zabilježio kako bi ga spasio od zaborava, jer je počeo izumirati nakon Drugoga svjetskog rata. Više o *essekerskom* u Velimir PETROVIĆ, „Esekerski – što je to?“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch* (1995.), 107-122.; ISTI, „Međujezični kontakti na primjeru esekerskog narječja“, *Književna revija*, god. 43, br. 3 (2003.), 123-134.; ISTI, „Obilježja osječkog njemačkog narječja“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch* (2002.), 121-140.

³⁹Glede (ne)poznavanja hrvatskog jezika, treba reći da se misli na aktivno znanje jezika, tj. sposobnost izražavanja na hrvatskom. Pasivno je hrvatski jezik poznavalo više Osječana nego što ga je govorilo. „Prema *Radničkim novinama*, čak 30% radnika u Osijeku nije govorilo hrvatskim nego samo njemačkim jezikom.“ Ana RAJKOVIĆ, „Prikaz društvenog stanja u poslijeratnim godinama Prvog svjetskog rata u osječkim radničkim glasilima“, *Hrvatski povijesni portal*, objavljeno 4. ožujka 2012., pribavljeno s Internet stranice <http://povijest.net/?p=2619>, 12. studenog 2014.; Gradski zastupnik Ivan/ Johann Schramm, radikal (1920.-1926.) nije znao hrvatski.; usp. „Skupština gradskog zastupstva, *Hrvatski list* (Osijek), br. 124, 4. VI. 1921., 4-5., kao ni Emil Plazzeriano, samostalni demokrat (1925.-1926.); usp. „Skupština gradskog zastupstva u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 252 (1669), 13. XI. 1925., 5.; supruga gradonačelnika Vjekoslava Hengla, Matilda (r. Gilming) Hengl, također nije govorila hrvatski, usp. „Rovaš. Post festum“, *Novi reporter* (Osijek), god. 1, br. 20, 23. VI. 1923., 6.

⁴⁰„Oho! S brda i dola i s munjom kroz Osijek“, *Slobodni reporter* (Osijek), god. 2, br 5 (84), 15. XII. 1923., 12.

jezik je, ipak, još uvijek prevladavao u svakodnevnom govoru, neovisno o nacionalnosti, a toga se držao i jedan dio osječkih Srba.

Osječki Srbi, čiji je udio u stanovništvu grada Osijeka iznosio oko jedne desetine, mada bi njihov broj uvijek „neobjašnjivo“ porastao na dan izbora, bili su u međuratnom razdoblju povlaštena manjina kad god se radilo o zapošljavanju u državnoj instituciji ili gradskom poduzeću. Bili su, također, disciplinirano biračko tijelo NRS-a, ili eventualno demokratskih stranaka. U odnosu na Nijemce, bili su donekle getoizirani, s obzirom na to da su bili druge vjeroispovijesti te da su pretežno stanovali u Donjem gradu, a i stoga što su od početka doseljavanja u Osijek bili upućeni jedni na druge i pomagali si međusobno, te su razvili mentalitet usmjerenosti, ali i podređenosti vlastitoj skupini.⁴¹

Manjina koja je značajno obilježila osječki privredni, društveni i politički život bili su Židovi. Iako njihov udio nije bio velik, smatralo se da ih je dvostruko više nego što ih je bilo popisano na popisu stanovništva 1921. godine. Bili su vrlo značajni u osječkoj industriji, imali velike udjele u bankama i štedionicama (koje su u pravilu bile d.d.), no najveći dio osječkih Židova bavio se obrtom i trgovinom. Politički su bili orijentirani na suradnju s NRS-om. Njihova je zajednica, osim podjele na Gornjogradsku i Donjogradsku židovsku bogoštovnu općinu, bila podijeljena i na cioniste odnosno asimilante. Židovi asimilanti smatrali su se Hrvatima i bili su bliski hrvatskim političkim strankama. Služili su se hrvatskim i njemačkim jezikom, dok su privatno najčešće koristili mađarski.⁴²

Osječki Mađari bili su u međuratnom razdoblju politički gotovo neprimjetna etnička skupina. U Osijeku su bili raspršeni i nisu imali svoju značajniju nacionalnu organizaciju osim političko-kulturnog društva *Magyar Népkör* (Mađarski narodni krug), koje je okupljalo ponajviše istočnoslavonske Mađare. Od 1918. u Osijeku više nije bilo novina na mađarskom jeziku. Mađari su u nekoliko navrata pokušavali pokrenuti glasilo na svom jeziku (1921. – 1922. *Magyar Ujság*, 1927. – 1928. godine *Szlavóniai Magyar Néplap*, te 1929. *Szlavóniai Ujság*), no u nedostatku novčane potpore iz matične države, ni jedno se nije održalo.⁴³ Kao optanti, Mađari su imali su rok opcije produžen na pet

⁴¹Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, „Udjel Srba u gospodarskom razvoju Osijeka. Posebni osvrt na udjel u trgovini i obrtu od 18. do kraja 19. stoljeća“, *Dijalog povjesničara-istoričara 10/1*, Zagreb, 2008., 191-200, 195. Više u: Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Osijek, 2001.

⁴²Riječ je o starijoj generaciji Židova, dok su mlađe generacije svih osječkih etničkih skupina uglavnom govorile hrvatski. Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, „Uloga Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća“, *Osječki zbornik*, br. 28 (2006.), 161-170, 162. Više o osječkim Židovima u međuratnom razdoblju u: ISTA, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, Slavonski Brod, 2005.

⁴³Denis NJARI, „Osječko mađarsko novinstvo s početka 20. stoljeća“, rukopis u pripremi za objavu u *Osječkom zborniku*.

godina, te u tom razdoblju nisu mogli politički djelovati. Nakon toga, kao svoje birače vidjeli su ih komunisti i federalisti (HFSS).

Osječki Rusi wrangelovci,⁴⁴ izbjegli pred boljševičkom revolucijom, koji su našli utočište u Osijeku, činili su malen udio u stanovništvu Osijeka. Njihov broj je varirao od 100 do 300. Živjeli su smješteni u barakama i vagonima, gradska je općina osiguravala pomoć za njihovo uzdržavanje, a pomagali su i građani dobrotvornim akcijama.⁴⁵ Bili su, međutim, politički kamen spoticaja, jer im je protupravno bilo dodijeljeno biračko pravo, kako bi mogli glasovati za NRS. Za uzvrat, osječki su im radikali nastojali osigurati poslove koji su bili na platnoj listi gradske općine, dok je u Osijeku rasla nezaposlenost.

Na kraju još treba spomenuti i većinsko stanovništvo – osječke Hrvate. Mada su brojnošću dominirali, svijest o hrvatstvu vrlo je kasno zaživjela u Osijeku. Tek od početka 20. stoljeća počela se širiti preko lista *Narodna obrana*, narodnog kazališta i škola. Nazivi ulica dobili su, uz njemačke, i hrvatske natpise, da bi do pred početak Prvoga svjetskog rata u potpunosti postali hrvatski. Promjenu „jezičnog trenda“ prihvatili su i trgovci, ugostitelji i dr., te su promotivne materijale tiskali su se sve više na hrvatskom jeziku. Rad na podizanju hrvatske svijesti u Osijeku, međutim, bio je iz više razloga otežan. Glavna im je zapreka bila stoljetna dominantnost jezika, kulture i društvenog položaja njemačkih sugrađana i navike koje su o tome stvorene. Drugi je razlog bila rascjepkanost grada koja je rezultirala i rascjepkanošću međuljudskih odnosa, kada je Hrvatima trebalo ujedinjenje. „Jer kad god bi se išlo – ma u čemu – poraditi za dobrobit ma čega, donjograđani su bili za sebe, a gornjograđani opet za sebe, dok tvrđava, gdje je izključivo stanodavac vojničstvo, stoji opet na medjašu protiv obojici – za sebe. Za Novi pako grad (Neustadt) nitko nikada i ne pita (...).“⁴⁶ Tome se može dodati da osječki Hrvati nisu imali ni prostor u kojem bi se s vremena na vrijeme okupljali, jer je grad patio od nestašice kako stambenog, tako i poslovnog prostora, što je silno podizalo cijenu, koju hrvatska društva i udruge (poput *Osječkog kluba hrvatskih književnika*) nisu mogli plaćati. Osijek je, nadalje, bio industrijsko-trgovački grad poslovno orijentiran na Ugarsku, te za poslovanje uglavnom nije bilo

⁴⁴Pjotr Nikolajevič barun Wrangel (1878.-1928.) bio je ruski general i vođa antiboljševičkog pokreta u ruskom građanskom ratu. O Rusima wrangelovcima u Hrvatskoj bave se radovi Irena LUKŠIĆ (prir.), *Ruski emigranti u Hrvatskoj između dva rata: rubovi, memorija*, Zagreb, 2006.; Sanja SLUKAN, „Ruski emigranti u Hrvatskoj“, *Književna smotra*, 29 (1997) 2-3, 165-176.

⁴⁵HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 31, Povjereništvo za socijalnu skrb u Zagrebu Gradskom poglavarstvu u Osijeku, br. 16321-1921/ VII. 1808., 15. travnja 1921. Državna komisija za ruske izbjeglice traži od gradova i općina da oni preuzmu uzdržavanje Rusa wrangelovaca, jer država nema novca.

⁴⁶SPEKTATOR, *Osiek i hrvatstvo*, Zagreb, 1913.

potrebno znanje hrvatskog jezika jer su poslovi sasvim zadovoljavajuće funkcionirali i bez njega. Takvo se stanje počelo brže mijenjati u međuratnom razdoblju, kad je vlast počela prijekim okom gledati na njemački i mađarski jezik, a hrvatska svijest je „proradila“ pod velikosrpskom politikom.⁴⁷ Tome su uvelike doprinijeli društva *Hrvatski Sokol* i *Hrvatska žena*, organizirajući okupljanja koja su jačala zajedništvo osječkih Hrvata. Za jačanje hrvatske svijesti puno je je značila i suradnja političke stranke Hrvatske zajednice, koja je u Osijeku bila vodeća stranaka, sa strankom Stjepana Radića.

Multietničnost i multikonfesionalnost osječkog stanovništva obilježavale su Osijek stoljećima. Odrastajući generacijama u tom šarenilu različitih naroda, vjera i jezika, Osječani su razvili visok stupanj tolerancije i suživota. Tome je doprinio i osječki mentalitet poznat kao *esekerstvo*, koje je u međuratnom razdoblju imao pejorativno značenje, te su ga Osječani sami sebi spočitavali, no nikad u vezi nacionalnih ili vjerskih pitanja. *Esekerstvo* je značilo usporenost ili tromost, nezainteresiranost za aktivno uključivanje u svjetska ili državna društveno-politička gibanja, niti u bilo što drugo što bi od Esekera (Osječanina starosjedioca) zahtijevalo odricanje od uobičajene rutine ili komocije. Osječani su svoje *esekerstvo* krivili i za usporen predratni razvoj grada, jer je ono značilo nespremnost gradske vlasti za preuzimanje rizika ili velike promjene. Taj osječki mentalitet je najjasnije ocrtala Vilma Vukelić u svojim memoarima: „Hrvati, Srbi, Švabe i Židovi sjedili su tamo iz dana u dan u slozi i zajedništvu. Nije bilo nikakvih rasnih predrasuda ni nacionalne netrpeljivosti: svi su oni bili Esekeri, nepopravljivi lokalpatrioti koje nije zanimalo ništa izvan njihova grada.“⁴⁸

Osim po nacionalnosti, jeziku i vjeri, međuratno osječko stanovništvo dijelilo se i po staležima, tj. po zanimanjima. Od stanovnika Osijeka polovina ih je bila zaposlena, od čega su oko dvije trećine bili muškarci. Najviše stanovnika živjelo je od tercijarnih djelatnosti (trgovina, novčarski poslovi, promet, javna služba, slobodna zanimanja i vojska), a nešto manje od industrije i obrta, dok je od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva živio relativno malen broj Osječana.

⁴⁷Osječanima koliko ranije nije smetalo da naziv njihovog grada bude „Esseg“, toliko su postali osjetljivi na naziv „Osek“.

⁴⁸Vilma VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, 1994., 169-170.

Tablica 3, Stanovništvo grada Osijeka po ekonomskoj aktivnosti prema popisu stanovništva 1931. godine.⁴⁹

Privredni sektor/ broj stanovnika	Aktivnih (53,8% od ukupnog stanovništva)	Radno aktivnih žena	Zajedno aktivnih i uzdržanih
Primarni	1.067 (4,9%)	205 (0,9%)	2.507 (6,2%)
Sekundarni	9.027 (41,6%)	2.222 (5,5 %)	17.212 (42,7%)
Tercijarni	11.615 (53,5%)	3.979 (9,6%)	20.618 (51,1%)
Ukupno	21.709 (100 %)	6.406 (16%)	40.337 (100%)

Prehrambena industrija i obrt bile su najstarije i najrazvijenije industrijske i obrtničke grane u Osijeku. Žitarice, dovezene parobrodima ili željeznicom, prerađivale su se u šest osječkih mlinova (*Union paromlinsko d.d.* i *Tvornica tjestenine, Prvi Osječki paromlin na valjke, „Karolina“ paromlin, tvornica tjestenine i keksa Piler i sinovi, Hermann Mautner parni mlin, Dragutin Engelhardt parni mlin, „Žiga Schwarz“ motorni mlin i tvornica leda*). Od 1923. godine, uslijed prodora jeftinog američkog žita na svjetsko tržište, mlinska industrija poslovala je na granici rentabilnosti, a uslijed Velike depresije, najveći osječki (i državni) mlin, *Union d.d.*, likvidiran je 1932. godine. Obrti koji su se bavili preradom brašna bile su slastičarske obrtničke radionice te brojne pekarnice, koje su bile vrlo primitivne. Prva parna pekarnica otvorena je tek 1930. godine, kad ih je u Zagrebu postojalo već 80.

Preradom mlijeka bavila se „*Merkur*“ *prva osječka higijenska mljekara*, no manjim kapacitetom nego prije rata. U Osijeku je djelovala i šećerana *Prvo hrvatsko-slavonsko d.d. za industriju šećera*, s kapacitetom od 1.200.000 q šećerne repe, no nije radila punim kapacitetom, zbog poremećaja tržišta šećerom, visokih željezničkih tarifa i jer se uslijed agrarne reforme nije uzgajalo dovoljno šećerne repe. U Osijeku je djelovalo i pet tvornica za preradu šećera (*Osijek, tvornica poslastica i čokolade; Osječko trgovačko d.d.; Chocholatherien Française „Soleil“; Keiser&Stark, prva osječka tvornica kandita; Rechor, prva slavonska industrija čokoladne i šećerne robe*). Među najstarijom osječkom industrijom bila je i industrija alkohola. Tu su se ubrajale *Gospodarska zadruga za proizvodnju žeste*, te velepecare (*Bartolović&sin, proizvodnja rakije, ruma i likera; Berger i sin, tvornica rakije, ruma, konjaka i likera; Schwarz Salamon&sinovi, tvornica rakije, ruma, konjaka i likera*), a također i *Prva tvornica octa Josip Ehrendiener*. Osijek je imao i dvije pivovare, donjogradsku *I. A. Bauer tvornicu piva*, te

⁴⁹ Vera ERL, *Nav. dj.*, 301-302.

gornjogradsku *Parnu pivovaru, tvornicu slada i leda Cajetana Šepera*. Još jedna tvornica leda, *I. N. Schulhof*, djelovala je uz još dva manja pogona koji su proizvodili led za mesnice, a jedna tvornica leda otvorila se u vrijeme Velike depresije. U gradu je postojala i mesna industrija, koja se u međuratnom razdoblju počela snažnije razvijati (*Osječka industrija mesnate robe i masti d.d.; Bily Bogumil, tvornica praške suhomesnate robe; Adolf Krakauer, tvornica suhomesnate robe*).

Metalna industrija i obrt nastala je na predratnoj osnovi zanatskih radionica i *Osječke ljevaonice željeza i tvornice strojeva d.d.*, koja je školovala pomladak. Po završetku Prvoga svjetskog rata počele su djelovati „*Breznica*“, *ljevaonica čelika i željeza; Greszer i Romeisz ljevaonica mjedi, tvornica metalne robe, okova za gradnje pokućstva i armatura; Prva kovinarska udruga, tvornica strojeva, ljevaonica željeza i kovina Josip Klarić; Dragutin Spiller, strojobravarna i ljevaonica željeza; Brusiona turpija Gjuro Hehn i drug; Franjo R. Rotter, tvornica sifonskih glavica i strojeva*. Osim Osječke ljevaonice željeza i tvornice sifonskih glavica i strojeva, sve su ove ostale tvornice bile proširene zanatske radionice koje su upošljavale mali broj radnika, dok su u gradu djelovale brojne limarske, kovačke i bravarske radionice koje su se po potrebi bavile i proizvodnjom.

U Osijeku je bila vrlo razvijena i drvena industrija: *Karlo Axmann i drug (parna pilana); Herman Steiner, tvornica industrijskih sanduka i parna pilana; Ogrizek i drug, mehanička tvornica bačava; Prva osječka tvornica za preradbu drva d.d.* (proizvodnja pokućstva i buradi); *Tvornica bačava Antuna Novosela; Antun Greszer, prva slavonska tvornica kola; Prva osječka tvornica za preradbu drveta d.d.* (proizvodnja sve vrste pokućstva, stolarskog alata, buradi i kaca), uz koju je postojala i šegrtska škola; *Josip Grünhut i sinovi radionica za unutrašnju dekoraciju* (proizvodnja luksuznog namještaja); *Rudolf Keiser tvornica za preradbu drva* (proizvodnja pokućstva); *Josip Povischil, tvornica za oruđe, svijeno i masivno pokućstvo; „Siva“, mehanička tvornica kefa i četaka; Prva jugoslavenska tvornica zapušača od pluta*. Za razliku od metalne industrije, osječka drvena industrija zapošljavala je na stotine radnika. Kožarska i tekstilna industrija i obrt u Osijeku imala je u međuratnom razdoblju jednu kožaru (*Osječka tvornica kože d.d.*), koja je dobro poslovala i u vrijeme Velike krize te *Prvu slavonsku mehaničku tkaonicu platna i tvornicu lana Ivan Fielder* (od 1926. *Lanena industrija d.d.*) kao drugo veće poduzeće. Ostalo (*Tkaonica Alfred Kühn; Ljudevit Schetterlein, radionica za trikotažu; industrija sagova Lavoslav Neuhaus; Herman i*

Svoboda (proizvodnja kapa); *Prva jugoslavenska tkaonica svilene robe d.d.*) bile su mali industrijski pogoni.

Kemijska industrija u Osijeku bila je u međuratnom razdoblju zastupljena tek s jednim velikim poduzećem, *Drava d.d.* (proizvodnja žigica), dok su ostale tvornice zapošljavale po pedesetak radnika ili manje. To su bile *Prva osječka tvornica boja L. Papai i drug;* *Tvornica boja i kemijskih proizvoda „Vam“;* *Franjo Schram i drugovi trgovačko društvo, tvornica tutkala, Plinara d.d., Jugoslavenska tvornica sapuna Georg Schicht, Kemička tvornica d.d.* (prije *Kemička tvornica Adler*). Proizvodnja električne struje u Osijeku je otpočela s radom 1926. godine (*Gradska munjara*) za cijeli grad, a do tada su se samo pojedini (mali) dijelovi grada napajali električnom strujom kupujući je od industrijalaca. U gradu je postojala i industrija papira, „*Mira*“, *tvornica tuljaka, cigaretnog papira i kartonaža*, te podružnica Hrvatskog štamparskog zavoda d.d., s velikim, modernim kartonaškim odjeljenjem. Djelovalo je i više tiskara (*Bela Frank, Lavoslav Friedmann, Građanska tiskara d.d., Zavod za crtanje, Lechner i nasljednik, Legradić, Mandić, Štamparski zavod Krbavac i Pavlović/ Hrvatski tiskarski zavod Šimo Pavlović, Nagoda, Prva hrvatska dionička tiskara, Radnička štamparija d.d., Roth, Dane Singer, Drpska štamparija d.d. i Ljudevit Szekler knjigotiskara, knjigovežnica i trgovina knjigama te pisačim i risačim potrepštinama*). U Osijeku je postojala i građevinska industrija (*I. V. Schulhof, parna ciglana, tvornica kreča i leda d.d.; Alfred Kolar, ciglana i krečana; Emil Plazzeriano, ciglana i krečana; Franjo Plazzeriano, ciglana; I. Ivanović i V. Mandić, umjetnog kamena industrija i građevno poduzeće; Ante Slaviček, tvornica cementne robe*). Postojala je i *Tvornica zrcala i brusiona stakla ing. Kopista, Dubsky i Krstić.*⁵⁰

Nakon 1918. godine i raspada Austro-Ugarske Monarhije, privredni sustav, koji je osječka privreda do tad poznavala, usmjeren prema Ugarskoj, u potpunosti se promijenio. Grad Osijek, koji je u novoj državi zadobio pogranični položaj, time je izgubio ulogu prometno-trgovačkog središta na potezu sjever-jug, a poslovne veze osječkih privrednika sa Srednjom Europom, posebice s Budimpeštom i Bečom, su se prekinule. Druga poteškoća je bila u nedostatku željezničke transverzale preko Osijeka da bi se osječko gospodarstvo moglo povezati s drugim središtima u svojoj novoj državi. U Osijeku se sjeklo šest željezničkih pravaca, koje su ga povezivale s Brodom na Savi/ Slavonskim brodom, Županjom, Vinkovcima, Vukovarom, Baranjom i Mađarskom, Đakovom, Našicama, Požegom, Slatinom i Viroviticom. No, grad Osijek

⁵⁰Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, „Gospodarski razvoj“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996., 287-300.

je za glavne je željezničke pravce bio vezan ili prugama drugoga reda, ili vicinalnim, kojima nije prometovao ni jedan brzi vlak. Osječka internacionalna prometna spojnica bila je i dalje rijeka Drava, jer je grad bio trgovačka luka. Redovan promet s Osijekom vršili su *Riječna plovidba SHS*, različita privatna brodarska društva (poglavito iz Apatina), austrijsko *Dunavsko parobrodarsko društvo*, *Mađarsko parobrodarsko društvo* i *Bavarski Lloyd*, no bilo je brodova i iz drugih zemalja. Osijek je imao dvije brodarske agencije, *Riječnu plovidbu SHS* (koja je upravljala državnim brodovima) te agenciju *Dunavskog parobrodarskog društva* (koja je zastupala, osim svog, i druga parobrodarska društva). *Riječna plovidba SHS* podržavala je teretni i sezonski (ljetni) putnički promet u državi i inozemstvu. Putnički se promet preko Aljmaša usmjeravao do Beča ili do Beograda i dalje. Promet robe parobrodovima se iz godine u godinu povećavao,⁵¹ dok se putnički smanjivao. Dovozi se žito, klade, crijep i cement, te ugljen, željezo i strojevi iz inozemstva, a odvozilo se drvo, te u inozemstvo brašno i mekinje. Osječka pristaništa, osobito u Donjem gradu bila su nesigurna, a pretovar robe se obavljao na najprimitivniji način, bez ikavih modernih strojeva. Osječka flota nije imala ni jedan parobrod.

Osječko, i općenito gospodarstvo u Hrvatskoj, našlo se tijekom međuratnog razdoblja u velikim poteškoćama, jer je nova država donijela i promjenu poslovnog mentaliteta, koja je do tad bila nepoznata, a odnosila se na protekcije podobnima i ulazak korupcije na velika vrata.⁵² Gospodarstvo grada Osijeka, nakon početne prilagodbe ipak se uspjelo preorijentirati i prilagoditi novonastaloj situaciji, te pronaći tržišta unutar novih granica. Novu nepovoljnu situaciju osječkoj je privredi donijela Velika svjetska kriza, koja je zatvorila mnoga osječka poduzeća, industrijska, trgovačka, ugostiteljska i obrtničke radionice. To je i za gradske prihode bio veliki udarac, jer se grad financirao gotovo isključivo od svojih poreznih obveznika, putem gradskog prireza, najamnog filira, i gradskih pristojbi daća (trošarina, uvoznina, pijacovina i kućarenje, vašarska pristojba, zakupna/ dnevna mjestovina, pristanišne/ stovarišne pristojbe), te gradskih nameta koji je gradska vlast uvodila povremeno i prigodno, a državna vlast ih je morala odobriti

⁵¹1921. godine u Osijek je uplovilo 387 parobroda s 922 šlepa, a isplovilo 382 parobroda s 911 šlepova; uvezeno je 24.402 tone robe odnosno 6.389 tona iz inozemstva, a izvezeno 28.293 tone robe odnosno 12.131 tonu u inozemstvo. 1928. godine uplovilo je 778 parobroda s 896 šlepova, a isplovilo 765 parobroda sa 764 šlepa; uvezeno je 33.072 tone robe odnosno 15.310 tona iz inozemstva, a izvezeno je 4.051 tona robe odnosno 3.733 tone u inozemstvo. „Grad Osijek kao trgovačka luka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 156 (2910), 9. VI. 1929., 18.

⁵²„Danas treba privrednik za svaku tobožnju uslugu od države da plati masne pare. Otići u koje ministarstvo, koje privredniku treba, da obavi svoj posao, znači za nj, ostaviti u njemu tisuće i tisuće dinara već prema tomu, koliko se ucjenjuje važnost „usluge“. Što se pod starim režimom smatralo **obvezatnim** za državne urede, danas je puko **izvršivanje „usluge“**. „Uslugu“ čini privredniku kod ministarstva svaki, počam od g. ministra, pa sve do onog pisara u dotičnom odjeljenju.“, „Kriza osječke industrije i njezini uzroci“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 140 (1157), 15. VI. 1924., 14.

(npr. namet na izravni porez; namet na posjetioce noćnih lokala; namet na igraće karte; namet na proizvodnju vina; namet na ukonačivanje, i dr.).⁵³

Osječka gradska općina bila je najveći kućevlasnik u gradu, posjedovala je 72 zgrade (7 mitnica, 2 lugarske kuće, 3 župna dvora, 3 grobarske kuće s mrtvačnicama, 3 vojarnje, 2 mosne vage sa stanovima za vagare, 3 vatrogasna spremišta, 7 školskih zgrada, 14 stambenih kuća, zgrada poreznog i baždarskog ureda, redarstvena zgrada, zgrada dječjeg doma, zgrade klaonice, živodernice, izolane, dječjeg zabavišta, ubožnice, gradske vijećnice, 3 gostionske kuće, dvije remize te nekoliko zakladnih i drugih kuća), od kojih je, one koje je mogla, davala u najam. Gradskoj općini su, međutim, nedostajali prostori za gradske urede, te ih je morala unajmljivati, u očekivanju izgradnje nove gradske vijećnice koja se nikad nije dogodila. Država je osječkoj općini godinama dugovala novac za najamninu vojnih zgrada, dok se gradska općina, da bi funkcionirala, zaduživala kod Gradske štedionice, kod koje je imala kontokorentni kredit. Zbog toga su gradsku općinu izdržavali sami građani.

Grad Osijek je bio sjedište mnogih državnih i vjerskih institucija (županijske oblasti, kotarske oblasti Donji grad, državnog odvjetništva, gornjogradskog i donjogradskog sudbenog stola, financijskog ravnateljstva, poreznog ureda, glavne carinarnice, povjereništva financijske straže, tri poštanska i dva brzojavna ureda, glavnu brzojavnu postaju, veliku gimnaziju i veliku realku, tri rimokatolička, jedan pravoslavni i jedan evangelički župni ured, židovski nadržinat, dva predstojništva željezničke postaje - Gornji grad, Donji grad), odvjetničke i javnobilježničke komore, Trgovačko-obrtničke komore, liječničkog zbora - za liječnike i ljekarnike, upraviteljstva katastarske izmjere, cestograđevinskog ureda, riječnomjerničkog ureda, zapovjedništva tvrđave, franjevačkog i kapucinskog samostana, zemaljske bolnice, kr. spremišta duhana i biljega, kr. skladišta soli i nadzorništva željezničkog prometa.⁵⁴ Većina ovih institucija bila je smještena u Gornjem gradu, a neke od njih u Donjem gradu i Tvrđi. U Novom gradu ih nije bilo.

U gradu Osijeku ubrzo po nastanku nove države oblikovala se i politička scena, na kojoj su dominirali komunisti, koji su svoju stranku smatrali anacionalnom, te prikupili najveći broj pristaša u gradu, no čim su bili stjerani u ilegalu, jedan dio njih je prešao drugim strankama. Komunistička je stranka pod drugim imenima nastavila svoj rad, no više nije bila ni približno uspješna kao u 1920. godini, kad ju je poduprla polovina

⁵³HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 31, Cjenik za pobiranje gradskih daća u području slob. i kr. grada Osijeka.

⁵⁴HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Popis oblasti u Osijeku.

Osječana. Hrvatska zajednica (HZ), sa svojom širokom, hrvatsko-njemačkom biračkom bazom, te Narodna radikalna stranka (NRS), koju su podupirali osječki Srbi, Židovi i Rusi, bile su glavni rivali za osvajanje lokalne vlasti (osječkoga gradskog zastupstva), a zastupljene su bile, mada slabo, i Hrvatska pučka stranka (HPS) te Demokratska stranka (DS). Radićeva HRSS je počela djelovati u Osijeku krajem 1923. godine, no nije ju podupirao veliki broj građana, jer su se prohrvatske biračke snage već opredijelile za zajedničare ili pučkaše. Nakon raskola u Demokratskoj stranci, koji je izazvao Svetozar Pribićević, i u Osijeku su se demokrati podijelili na pribićevićevce i davidovićeve, a isto tako, kad se iz HSS-a izdvojila disidentska skupina nikićevaca, bila je zastupljena i u Osijeku. Nakon oblasnih izbora 1927. godine, u Osijeku se oblikovala i mjesna Njemačka stranka, no bila je slabo podržana. U Osijeku je za vrijeme parlamentarnog razdoblja (1918.-1929.) bilo provedeno deset izbora, od toga pet lokalnih (gradski i ponovljeni gradski 1920.; gradski 1923.; gradski i ponovljeni gradski 1927.), četiri skupštinskih (1920., 1923., 1925. i 1927.) te jedni oblasni (1927.). Radićevci su uvjerljivo pobjeđivali u Osijeku dok ih je podupirala Hrvatska zajednica (skupštinski izbori 1923. i 1925.), a u ostalim izborima pobjeđivala je Hrvatska zajednica, koja je od 1926. godine postala Hrvatska federalistička seljačka stranka (HFSS).

Osim političkih stranaka, u Osijeku su djelovale i skupine čija je zadaća bio politički rad ili politički teror kao podrška ovoj ili onoj političkoj opciji. Skupina čije je djelovanje bilo najizraženije i ujedno najrazornije u Osijeku bila je JNNO/ Orjuna, gornjogradska i donjogradska. Mada je sama organizacija potekla od DS (koja ju je financirala), rad ove organizacije u Osijeku je najviše bio povezan i koordiniran s radikalima. Kao protuteža ovoj terorističkoj skupini bio je osnovan osječki Hanao, gornjogradski i donjogradski. Potpora Hanaou bili su osječki zajedničari. Nakon Orjune i Hanaoa, u Osijeku je bio osnovan i Srnao, no, za razliku od svakodnevnih provokacija, napada i maltretiranja „hrvatskih separatista“ od strane Orjune, osječkom se Srnaou pripisuje samo jedan incident. Od ostalih militantnih skupina u Osijeku je postojalo i *Udruženje četnika „Petar Mrkonjić“*,⁵⁵ čije se članstvo ispreplitalo s orjunaškim, no njihovo je djelovanje bilo usmjereno prema selima u okolici Osijeka, dok u samom gradu gotovo da im nije bilo ni spomena. Važnu političku ulogu za hrvatsku stranu, uz društva *Hrvatski sokol* (gornjogradski i donjogradski) i *Hrvatska žena*, imali su i pjevački zborovi *Lipa*, *Zrinski*, *Frankopan* i *Kuhač*. Ta su društva glazbeno poduprla i uveličala svaki važan

⁵⁵O djelovanju ovog udruženja više u: Zdravko DIZDAR, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) (Prvi dio)“, *Scrinia slavonica* 5 (2005), 199-228.; ISTI, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) (Drugi dio)“, *Scrinia slavonica*, vol. 6, br. 1 (2006.), 342-401.

dogadjaj koji je imao značenje za osječke Hrvate, poput proslave blagdana 5. srpnja (sv. Ćiril i Metod), obilježavanja obljetnice zrinsko-frankopanske pogibije, euharistijskog kongresa održanog u Osijeku 1924., sprovoda vođe osječkih hanaovaca Stjepana Veselića (koga su ubili orjunaši), mise zadušnice za Stjepana Radića, te razna druga okupljanja osječkih Hrvata.

Politička represija od strane države provodila se i u Osijeku, prema komunistima i prema radićevcima, ali u dobroj mjeri i prema zajedničarima, te na kraju prema pribićevičevcima u vrijeme koaliranja s HSS-om. Dok su osječki komunisti nakon uspostavljanja kraljeve diktature bili uklonjeni s vlasti, kažnjeni pribićevičevci bili su rehabilitirani, te zauzeli mjesta u gradskoj odnosno državnoj vlasti. U vrijeme diktature, nakon što su sve političke stranke bile ukinute, politički se život odvijao zakulisno, u očekivanju obnove parlamentarizma. JRSD/ JNS, politička stranka ili organizacija za osobe naklonjene kraljevoj politici, našla je u Osijeku svoje poklonike među bivšim radikalima i demokratima.

1.4. Teza: djelovanje gradonačelnika Hengla i gradske vlasti u nepogodnim okolnostima

Međuratna povijest grada Osijeka, politički burna, financijski zahtjevna, gospodarski turbulentna, a kulturno porazna, bila je, unatoč svim nepovoljnim okolnostima, vrijeme velikog razvojnog pomaka za grad. Omogućila ga je osječka gradska vlast pod uzastopnim vodstvom gradonačelnika Vjekoslava Hengla, čije je zalaganje i upornost bilo prepoznato od strane građana koji su ga podržavali. Vjekoslav Hengl bio je, kao hrvatski političar, umjeren i usmjeren isključivo lokalnoj politici, te ga je državna vlast, nakon uspostave kraljeve diktature, potvrdila kao gradonačelnika. Svoj je mandat započeo u prostorno razjedinjenom gradu, koji nije imao adekvatan javni prijevoz, te koji se energetske snabdijevao gotovo isključivo plinom. Osmislio je program objedinjavanja odvojenih gradskih četvrti, modernizaciju grada podizanjem komunalne infrastrukture na višu razinu, energetske, prometne i vodoopskrbne, što su bili zadani prioriteta. Njegov je program sadržavao i izgradnju stambenih i javnih zgrada, te uređenje dravske obale. Mada je u prvom mandatu pred sobom imao izrazito nesklono, politički šaroliko zastupstvo, postigao je da njegov program bude izglasovan, te su bili ostvareni prvi konkretni koraci. Uslijedila je realizacija dijela komunalnog programa, ali

i otpor Beograda prema njoj, koji je još više došao do izražaja tijekom razdoblja kraljeve diktature.

Etnička i vjerska kompleksnost osječkog stanovništva bila je povodom različitih pokušaja političkog manipuliranja od strane Beograda preko svojih lokalnih političkih ispostava, poglavito radikala, kako bi osvojili gradsku vlast u Osijeku. Kako su gradonačelnik i (relativna) većina uvijek bili pripadnici hrvatske političke opcije, predstavnici beogradskog, velikosrpskog, vladajućeg režima nisu prezali od toga da sabotiraju realizaciju osječkog komunalnog programa, ne bi li time ugrozili i potkopali gradsku vlast. Mada ti pokušaji nisu uspjeli, komunalni razvoj grada je trpio. Velikom upornošću gradonačelnika Hengla najvažniji komunalni ciljevi – objedinjavanje, prometno povezivanje i elektrifikacija grada su ipak bili postignuti. Osječko gradsko zastupstvo pod Henglovim vodstvom borilo se, također, protiv kulturne devastacije i institucionalnog zapostavljanja grada Osijeka, koje je dirigirao Beograd. Ovaj rad prati borbu za vlast nad gradom Osijekom (i njegovom blagajnom) između lokalne i državne vlasti, te kroz konkretne primjere pokazuje kako se (sustavno) provodila velikosrpska politika u prečanskom gradu. Učinak te politike, pospješen nacionalnom heterogenošću osječkih stanovnika, ostavio je traga na razvoju Osijeka, baš kao i naponi osječke gradske vlasti, čiji su uspjesi i danas uočljivi.

2. OSJEČKA GRADSKA VLAST 1920. – 1923.

Osijek je u Kraljevstvo /Kraljevinu SHS ušao kao slobodni i kraljevski grad Prvog reda. To je u upravnom smislu značilo da grad ima svoju autonomnu gradsku vlast koja je podređena izravno Zemaljskoj vladi u Zagrebu. Gradska samouprava u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije značila je izbornost, pravo upravljanja (donošenja i provođenja odluka) i vlastite financije.⁵⁶ U tom se razdoblju gradska samouprava uglavnom poštovala od strane državne vlasti, ali ne u potpunosti: novinom nazvanom *trojni prijedlog*, kojom je ban Károly Khuen-Héderváry htio osigurati svoj upliv na izbor gradskog načelnika (vrijedilo je za sve gradove), pa zatim, uslijed ratnih okolnosti, malo po malo oduzimajući osječkoj gradskoj vlasti ingerencije nad gradskim redarstvom, osječka se gradska autonomija počela smanjivati. To je, međutim, bila sitnica u

⁵⁶Suzana LEČEK, „Izbor ili imenovanje – problem gradske (samo)uprave u Slavanskom Brodu 1918-1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2013), 9-33, 12.

usporedbi s onim kako je nova država, Kraljevina SHS, tretirala autonomiju gradova u prečanskim krajevima. Osnovni imperativ nove državne vlasti bila je centralizacija. Sa stajališta Beograda, njezin je smisao bio u potpunosti razumljiv: nekadašnja Kraljevina Srbija, iscrpljena Balkanskim ratovima i Prvim svjetskim ratom, koja je netom izašla iz rata na strani pobjedničkih sila, sad je mogla namiriti svoje ratne gubitke na račun „prečanskih“ krajeva. Mada je Kraljevina SHS stvorena ujedinjenjem dviju država, Kraljevine Srbije te Države Slovenaca, Hrvata i Srba, vladajuće strukture bivše Kraljevine Srbije na prekodrinske su krajeve gledale kao na svoju ratnu stečevinu u dijelovima pobijedene Austro-Ugarske Monarhije. To se izvrsno uklapalo u ideju Velike Srbije, dugo priželjkivane težnje srbijanske društvene elite, koja se netom mogla ostvariti. U praksi je to značilo da vlast u novoj državi mora ostati u rukama srbijanskih političkih snaga bliskih kraljevskoj dinastiji, doduše ojačanih prečanskim političkim čimbenicima koje su se mogle osloniti. Tijekom najvećeg dijela parlamentarnog razdoblja državna je vlast doista i bila u rukama Narodne radikalne stranke (NRS), glavne pobornice velikosrpske ideje, s tim što je takav projekt u prečanskim krajevima bio potpomognut centralizmom Demokratske stranke (DS), u kojoj je Svetozar Pribićević vodio premoćnu ulogu. Kako je materijalni cilj velikosrpskog centralizma bio raspolaganje novcem poreznih obveznika prečanskih krajeva, logična je posljedica bila gušenje svake autonomije, počevši od najviših državnih institucija (raspuštanje Hrvatskog sabora, 28. studenog 1920.) do gradova kao samoupravnih jedinica. Grad Osijek, poput drugih prečanskih gradova, tako se našao na meti politike koja nije bila zainteresirana za njegov razvoj, nego za njegovu eksploataciju. Mnoge činjenice olakšavale su ovakvu državnu politiku prema Osijeku: svojim geografskim smještajem ovaj grad je bio dostupniji Beogradu nego Zagrebu, uz napomenu da je još Austro-Ugarska, iz sličnih razloga, nastojala kočiti veze Osijeka i Zagreba; Osijek je bio industrijsko-trgovačko središte istočne Hrvatske, te se u njega slijevalo mnogo novca kojim bi svaka vlast poželjela upravljati; kao središte županije, sudbenog stola, te obrazovni, zdravstveni i kulturni centar, Osijek je državi omogućavao da na mnoga radna mjesta, posebno utjecajnija, postavi sebi odgovarajuće ljude. Sâm grad je bio djelomično naseljen Srbima starosjediocima, te neposredno okružen srpskim selima, u kojima su i radikali i demokrati vidjeli svoju izbornu bazu. Nasuprot njima, Hrvati koji su činili većinu osječke populacije, nisu bili velika većina,⁵⁷ a njihove inicijative bile su

⁵⁷Prema popisu stanovništva provedenom 1921. godine, Osijek je imao 34.485 građana. Od toga je, po materinjem jeziku, Hrvata i Srba zajedno bilo 20.512. Ukoliko od tog broja oduzmemo 4.430 stanovnika koji su se prema vjeroispovijesti deklarirali kao pravoslavni, a materinji jezik označili kao hrvatski ili srpski, možemo zaključiti da je broj Hrvata u Osijeku bio 15.785 (45,77 %). Broj Srba u Osijeku iznosio bi razliku broja pravoslavnih umanjenog za 111 Rusa, koliko ih je bilo u Osijeku obuhvaćenih ovim

usporene osječkim *essekerstvom*, mentalitetom tradicionalno nezainteresiranim i za politiku i za možebitni organizirani otpor.⁵⁸ Zato je bilo malo vjerojatno da će se boriti protiv izmjena i zahvata koje će malo po malo uvoditi državna vlast. Dogodilo se, međutim, da se upravo ta posljednja okolnost promijenila. Tijekom parlamentarnog razdoblja, od prvih do zadnjih provedenih izbora za osječko gradsko zastupstvo, na čelo grada bilo je izabrano vodstvo koje nije htjelo popustiti u svojem naumu modernizacije grada, mada su njegovi članovi u svakom koraku nailazili i na otpor opozicije – radikala i demokrata, i na otpor njihovih stranačkih kolega koji su držali državnu vlast. Konstanta koja je proaktivne gradske zastupnike držala zbijenih redova bio je gradski načelnik Vjekoslav Hengl.

Gradsku vlast vršilo je gradsko zastupstvo koje se, sukladno broju stanovnika grada Osijeka, sastojalo od 40 gradskih zastupnika između kojih se birao gradski načelnik. Mandat gradskog zastupnika trajao je šest godina. Izbori za gradsko zastupstvo provodili su se, međutim, svake treće godine, na način da se prethodno polovina zastupnika ždrijebom isključi iz zastupstva, a potom se provode izbori za polovinu gradskog zastupstva pri čemu se izdrijebani zastupnici mogu ponovo kandidirati. Nakon sljedeće tri godine iz gradskog zastupstva istupali bi oni zastupnici kojima je istekao mandat od šest godina, uključujući i načelnika. Izbor gradskog načelnika odvijao se posredno, pomoću *trojnog prijedloga*.⁵⁹ Prvo se oblikovao kandidacioni odbor od tri zastupnika, koji je zatim donosio *trojni prijedlog*, tj. imena trojice kandidata između kojih se tajnim glasovanjem svih zastupnika odvijao izbor za gradskog načelnika odnosno podnačelnika. *Trojni prijedlog* tu nije bio gotov: predsjedatelj sjednice imao je pravo oblikovati svoj dio kandidacionog odbora, tj. druga tri zastupnika, koji bi gradskom zastupstvu predložili svoje kandidate za načelnika/podnačelnika. Ukoliko se prva i druga skupina kandidacionog odbora ne bi uspjela dogovoriti koju će trojicu zastupnika kandidirati, pravo prevage imao je predsjedatelj skupštine. *Trojni prijedlog* bio je uveden kako bi predsjedatelj sjednice, tj. predstavnik državne vlasti, mogao kontrolirati izbor načelnika i izravno na njega utjecati. Taj je propis teško narušavao

popisom, dakle 4.430 (12,85 %). *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996., 301-302. List *Hrvatska obrana*, međutim, za taj popis tvrdi da je netočan, jer se pokazalo da su mnogi građani, na upit o materinjem jeziku, odgovarali „hrvatsko-srpski“, iako nije bio, ali su se bojali navesti drugi jezik. „Grad Osijek u brojkama“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 54, 8. III. 1921., 2.

⁵⁸ *Essekerstvo* 1920-ih godina i dalje nije davalo naslutiti promjene u odnosima između pripadnika različitih nacionalnosti u Osijeku, te je čuvalo njihovu međusobnu toleranciju, suživot i ravnodušnost prema nacionalnom pitanju. Odnos prema aktivnom političkom životu se, međutim, promijenio uslijed uvođenja „općeg“ prava glasa tj. promijenilo običaj da u Osijeku „politikom se bave samo ljudi koji od nje žive“, kako je prikazano u: Velimir PETROVIĆ, „Esekerski – što je to?“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch*, Osijek (1995.), 107-122, 108.

⁵⁹ Konstituiranje gradskog zastupstva imalo je svoj protokol utvrđen *Zakonom od 21. lipnja 1895. ob ustroju gradskih občina u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, §50 i §51.

autonomiju gradske vlasti; za Khuenovog je vremena i nakon njega služio tek kao prijatelj, no u novoj državi zastupnici radikali koristili su ga bez ustručavanja kako bi gradskom zastupstvu pokušali nametnuti svoju volju.⁶⁰

Predmeti koje je rješavalo gradsko zastupstvo prvo su se razmatrali u pojedinim odborima, a zatim iznosili pred cijelo zastupstvo.⁶¹ Odbori su se oblikovali na konstitutivnim sjednicama. Jedino je samoupravni odbor činilo cijelo zastupstvo. Njegova je zadaća bila pretresati važna pitanja uoči sjednice skupštine gradskog zastupstva kako bi se odredili najbitniji naglasci, iznijela i zabilježila mišljenja pojedinaca ili skupina te kako bi se dobilo dodatno vrijeme koje su zahtijevali određeni predmeti za raspravu. Na sjednicama samoupravnog odbora zastupnici su i glasovali, ali ne kao zastupnici, već kao odbornici samoupravnog odbora, a glasovanje je služilo tome da pokaže kako će o pojedinim pitanjima (od prilike) glasovati zastupnici na skupštini gradskog zastupstva. Redovne sjednice skupštine gradskog zastupstva sazivale su se desetak puta godišnje, a na dnevnom redu su uvijek imale velik broj predmeta. Složena ili sporna pitanja na dnevni su red dolazila već „pripremljena“ od strane samoupravnog odbora, kako bi se rasprava oko njih skratila i brže su se donosili zaključci. Nije se, međutim, provodilo nikakvo sankcioniranje zastupnika koji ne bi nazočili sjednici odbora (ili skupštini zastupstva), pa se znalo događati da pojedini zastupnici bojkotiraju rad u odboru, a zatim ne nazoče sjednici skupštine zastupstva isključivo kako bi bojkotirali određene predmete. Gradski odbori mogli su se oblikovati i usred mandata zastupstva „ad hoc“, ukoliko se za to ukazala potreba, te su i u njima mogle participirati osobe izvan zastupstva; radilo se o stručnim osobama za pojedina pitanja. Gradsko je zastupstvo znalo osnovati odbor za rješavanje pojedinog predmeta kako bi prekinulo raspravu i izbjeglo donošenje zaključka o nekom spornom predmetu, ukoliko su tenzije

⁶⁰Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Knjiga prva*, Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, Zagreb, 1899, 491.; DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1071/ 1920., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 16. ožujka 1920.; knj. 1078/ 1927., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 16. ožujka 1920.

⁶¹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1069/ 1918., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 7. svibnja 1920. Po statutu grada i zakona o gr. općinama stalni odbori gradskog zastupstva bili su: financijalno-gospodarski, kandidacioni, karnosni, pravni, samoupravni, sirotišni, školski, uboški, upravni, zdravstveni, političko-upravni, za škontiranje. Činili su ih pojedini gradski zastupnici, a djelomično su ih činile i osobe izvan gradskog zastupstva, što je bilo propisano gradskim statutom i zakonom o gradskim općinama (1895.). Propisivalo se njihov broj i služba; u zdravstveni odbor, npr. ulazila su četiti gradska zastupnika s načelnikom ili podnačelnikom kao predsjednikom odbora), gradski fizik, gradski kotarski liječnik, najmanje jedan privatni liječnik, po jedan duhovnik od svake zakonom priznate vjeroispovijesti, gradski veterinar, gradski mjernik i najmanje jedan ljekarnik. Osim stalnih, u osječkom gradskom zastupstvu postojali su još neki odbori, osnovani uslijed aktualnih potreba grada i otvorenih pitanja, poput aprovizacijskog, građevnog, dacarskog, kazališnog, muzealnog, kanalizacionog, odbora za stavnju (regrutaciju), i dr.

među zastupnicima bile velike. Razlog za takvo postupanje bila je stalna prijetnja da će, ukoliko zastupnici ne budu surađivali i gradsko zastupstvo ne bude sposobno donositi zaključke, isto biti raspušteno.⁶² Tada bi na čelo grada bio postavljen državni povjerenik (komesar) do novih izbora, koji bi opet mogli rezultirati zastupstvom koje će funkcionirati ili pak zastupstvom u kojem će pojedinci odnosno pojedina skupina bojkotirati rad. Na taj način, prijetnjama o mogućem raspuštanju zastupstva, manjina u zastupstvu mogla je ucijeniti ili prisiliti većinu da joj ide na ruku. Takvim metodama u osječkom gradskom zastupstvu redovito su se služili zastupnici radikali sve do 1926. godine. Tada je, naime, državna vlast pokazala, da se gradsko zastupstvo može raspustiti i bez opravdanog razloga, štoviše, bez objašnjenja, te dokrajčiti gradsku autonomiju ostavljajući grad Osijek na upravljanje svom povjereniku gotovo u nedogled.

Dio gradske vlasti činilo je i gradsko poglavarstvo, u kojemu su djelovali uposlenici, gradski činovnici. Ono je bilo nadležno za tekuće poslove koji se tiču grada, provodilo zaključke gradskog zastupstva i bilo posrednik između građana i njihovog zastupstva. U djelokrug poslova gradskoga poglavarstva pripadala je i priprema biračkih popisa, njegovo izlaganje građanstvu na uvid te izdavanje izbornih iskaznica prije svakih raspisanih izbora. Poglavarstvo je, također, zapimalo i rješavalo reklamacije (u prvom stupnju) pojedinih imena s biračkih popisa. Na taj se način preko gradskog poglavarstva ili unutar samog poglavarstva, što slijedeći zakonske propise, a što kršeći ih, oblikovalo osječko biračko tijelo što je djelomično određivalo i rezultate izbora.

Veliki župan, po Zakonu o ustroju gradskih općina iz 1895. godine, bio je visoki državni službenik, predstavnik državne vlasti koji je nadzirao i sankcionirao rad gradske općine (te ostalih općina na području svoje županije). Virovitički župan obnašao je dužnost kao veliki župan Virovitičke županije i grada Osijeka.⁶³ Do početka preustroja upravne podjele države na oblasti umjesto na dotadašnje županije (1922. godine), veliki župan grada Osijeka opetovano je zadirao u područje ovlasti gradske vlasti, te bio s njom u neprestanom sukobu. Kada je svoje ovlasti preuzeo oblasni župan, gradskoj je

⁶²Raspuštanje gradskog zastupstva i nametanje komesara često se neopravdano koristilo od strane državne vlasti za vrijeme parlamentarnog razdoblja, kako bi se oduzela vlast nepoćudnim zastupstvima. To su prije grada Osijeka iskusili Brod na Savi, Virovitica i dr., pa čak i grad Zagreb.

⁶³Milan SMREKAR, *Nav. dj.*,463.

vlasti ostalo nejasno je li on preuzeo i superviziju gradske vlasti, jer nije bilo posebno naglašeno da je on „i župan grada Osijeka“.⁶⁴

Biračko je pravo za gradsko zastupstvo u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije bilo ograničeno imovinskim cenzusom. Po tada važećem izbornom redu bogatiji su građani imali i veće pravo glasa, što je rezultiralo slabim odazivom birača (tek nešto većim od broja kandidata) i neporcijalnim zastupanjem različitih slojeva građanstva u gradskom zastupstvu. Nova država donijela je i novi izborni red za općinske izbore u Hrvatskoj i Slavoniji. Pravo biranja sada su dobili svi državljani stariji od 21 godine koji su u gradu bili prijavljeni najmanje godinu dana, te sve državljanke koje su, uz navedeno, ispunjavale dodatne uvjete.⁶⁵ Bilo je propisano da se izbori u gradovima odvijaju tajnim glasovanjem. Biral se kandidatska lista (koja je morala biti objavljena najmanje 7 dana prije izbora) tako da birač ili biračica na izborni listić napiše broj liste za koju glasa te ime i prezime prvog kandidata, tj. nositelja liste.⁶⁶ Manjinama, međutim, nije bio propisom osiguran nikakav omjer u kojem bi bile zastupljene u općinskoj vlasti, već su bile prepuštene nadglasavanju većine.⁶⁷ Prošireno izborno pravo po novom izbornom redu potaklo je na izbornu borbu široke mase.

2.1. Političko grupiranje 1919. godine

Izrazito tendenciozan tekst, objavljen je početkom 1919. godine u novopokrenutom osječkom dnevnom listu *Zora*, „nezavisnom organu jugoslavenske demokracije“. U njemu se moglo pročitati i ovo: „Na sve strane počeo je ozbiljan, grozničav politički rad. Sve stranke, sve grupe i sve koterije pristupile su svom političkom organizovanju. Svuda se bistri, polemizuje, radi i organizuje. Organiziraju se socijaliste, boljševici, bivši magjaroni pod novom firmom, Radićeva seljačka stranka i.t.d. – a samo kod nas u Osijeku se ne opaža još nikakav politički život. (...) Naše gradjanske stranke međjutim i dalje spavaju snom mrtvijem. One se ne miču, ne rade ništa, njima je i na očigled svega

⁶⁴Ingerencije gradske vlasti i velikog župana bile su određene austro-ugarskim Zakonom o ustroju gradskih općina iz 1895. godine, koji je nastavio vrijediti i u Kraljevini SHS uz neke prilagodbe. Pojam oblasti i oblasnog župana bio je, međutim, novina u odnosu na raniji zakon, a novog zakona još nije bilo.

⁶⁵Državljanke koje su samostalno vodile svoje obitelji odnosno gospodarstvo, trgovačku ili neku drugu vlastitu radnju, te one koje su radile u privatnoj ili državnoj službi, a da su predhodno završile 4 razreda srednje ili ekvivalentne škole.

⁶⁶„Novi izborni red za općinske izbore u Hrvatskoj i Slavoniji“, *Hrvatska obrana* (Osijek), 240, 22. XI. 1919., 2. U seoskim općinama, zbog velikog postotka nepismenih birača, glasovanje se odvijalo javno, glasnim izricanjem kome se daje glas. Broj nepismenih u gradu Osijeku 1920. godine bio je procijenjen na preko 300 osoba. „Iz gradskog odbora za zaštitu djece“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 155, 10. VIII. 1919., 5.

⁶⁷„Izborni red za gradska i općinska zastupstva“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 245, 28. XI. 1919., 1

što se oko njih događa s v e s v e j e d n o ! „Essekerstvo“ je prešlo i na Hrvate i na Srbe u Osijeku. Mi danas u Osijeku nemamo nikakve građanske političke organizacije.“⁶⁸ U to su vrijeme, naime, hrvatske i radničke političke snage u Osijeku već bile pokrenute i organizirane, a ovaj je list pripremao teren za osnivanje osječkih organizacija demokratske i radikalne stranke, koje su podupitale velikosrpski režim. Osječki klub Demokratske stranke osnovan je nekoliko tjedana nakon objave ovog teksta.⁶⁹ Na čelu osječkih demokrata bio je Dragutin Šaj, koji je polovinom svibnja iste godine postavljen na položaj virovitičkog velikog župana. Demokrati su u Osijeku već imali svoje glasilo, od 27. studenog 1918. godine, preuzevši politički dnevnik *Jug*, a izdavač i glavni urednik bio je upravo Dragutin Šaj. Izborna baza Demokratske stranke bili su jugoslavenski orijentirani građani, a ona u Osijeku nije bila velika. Pobornike je našla među privrednicima i slobodnim zidarima, kojima je pripadao i Dragutin Šaj.⁷⁰

Politički život u Slavoniji počeo se intenzivirati od još početka listopada 1918. godine, kada je osječki dnevni list *Hrvatska obrana* pozvao je slavonske Hrvate na okup, pošto su većinom bili stranački neopredijeljeni.⁷¹ Taj je poziv svoj konkretni oblik imao u pozivu na skupštinu Prve hrvatske dioničke tiskare u Osijeku koji se održao 14. i 15. listopada 1918. godine.⁷² Skupštini su nazočili, među ostalima, Osječani dr. Franjo Papratović, odvjetnik i narodni zastupnik; Josip Horvat, prelat i gornjogradski župnik; Josip Firinger, kanonik i donjogradski župnik; Ljuboje Dlustuš, pedagog, književnik, umirovljeni savjetnik bosanskohercegovačke vlade i glavni urednik lista; dr. Franjo Gottschalk, umirovljeni gradski fizik; dr. Josip Hartinger, profesor, novinar i povjesničar; dr. Vjekoslav Hengl, kraljevski javni bilježnik u Osijeku koji će u predstojećem razdoblju postati najistaknutija osoba u borbi za očuvanje demokratskog

⁶⁸ „Na posao!“, *Zora* (Osijek), 15. I. 1919., 1.

⁶⁹ Ovaj je list uređivao Teodor Skrbić, koji je ubrzo nakon toga preuzeo uredništvo *Stráže*, osječkog glasila Narodne radikalne stranke.

⁷⁰ Grgur Marko IVANOVIĆ, Ante GRUBIŠIĆ, *Ostavština osječke slobodnozidarske lože „Budnost“*, *Katalog izložbe*, Osijek, 2003., 61.; Dragutin Šaj, r. 1879. u Zagrebu, arhitekt, bio je vođa osječkih demokrata/ samostalnih demokrata do 1925. godine, kad se preselio u Zagreb. Bio je i slobodni zidar, te je u stranku okupio i druge članove lože, poput arhitekta Dušana Rožića, Vlodoja Aksmanovića i Vlade Malina koji su imali zajednički projektni studio, te Dragutina Kocha, ravnatelja Velike gimnazije. Članovi stranke bili su i industrijalac Emil Plazzeriano, liječnik dr. Alfons Muža, javni bilježnici dr. Matej Perić i dr. Slavko Diklić.

⁷¹ Dragiša JOVIĆ, „Hrvatsko kolo“, *Zbornik HISB*, 19/1 (1982), 22.

⁷² Prva hrvatska dionička tiskara bila je osnovana 1902. godine kao dioničko društvo isključivo kako bi hrvatska oporba u Slavoniji mogla izdavati svoj list. Bio je to dnevni list *Narodna obrana* kojim su hrvatski rodoljubi nastojali prodrijeti u šire, većinom politički nezainteresirane mase građanstva i seljaštva, te u njima pobuditi nacionalnu svijest i borbenost za hrvatske narodne interese. Među utemeljiteljima Tiskare bio je i dr. Ante Pinterović, osječki gradski načelnik (od 1914. do 1920.). *Narodna obrana* je od početka tiskana u 5 000 primjeraka, što je bila impresivna naklada, a list je ubrzo stekao veliku popularnost te doprinio okupljanju i ujedinjavanju hrvatske oporbe i širenju hrvatskog jezika. List je uslijed učestalih progona i preventivne cenzure 14. rujna 1911. godine promijenio ime u *Hrvatska obrana*, s tim da je zadržao zacrtani politički pravac. Marina VINAJ, *Povijest osječkih novina 1848. – 1945.*, Osijek, 1998., 26.

poretka i gradske samouprave u gradu Osijeku.⁷³ Na skupštini se raspravljalo o aktualnim političkim prilikama i političkom pravcu *Hrvatske obrane*, te je osnovano „Kolo povjerenika Hrvatske obrane“ ili „Hrvatsko kolo“. Zaključeno je da „Hrvatsko kolo“ stoji na stanovištu narodnog jedinstva, te da svaki od tri naroda, Slovenaca, Hrvata i Srba, treba biti ravnopravan i na korist ostalima kako bi se postigla složna cjelina, te se odlučilo usmjeriti na solidarni rad s organiziranim Srbima iz Slavonije i Srijema. Zaključilo se i to da je potrebno sazivanje Sabora Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Sabora Dalmacije, Sabora BiH, Sabora Istre te predstavnika Slovenaca u Kranjskoj, Štajerskoj, Koruškoj, Gradišću i Trstu na zajedničko vijećanje, kako bi ujedinjenju naroda dao državno-pravnu snagu.⁷⁴

Članstvo „Hrvatskog kola“ u početku je brojalo osamnaest članova i nije se bitnije povećavalo. Glavninu članova činili su Osječani i Đakovčani, dok je broj članova iz ostatka Slavonije bio neznatan. Od samog osnutka „Kola“ u njemu su postojale dvije struje. U prvoj je glavnu riječ vodio đakovački kaptol, a drugu su skupinu činili uglavnom Osječani, većinom građani slobodnih profesija. Ova građanska struja bila je brojčano manja od klerikalne, ali članovi poput dr. Pinterovića i dr. Papratovića, izabranih narodnih zastupnika te politički već istaknutih osoba, činile su i ovu struju „Hrvatskog kola“ jakom.⁷⁵ Ova dva člana zalagala su se za povezivanje „Hrvatskog kola“ sa Starčevićevom strankom prava (SSP) i Naprednom demokratskom strankom, koje su se dogovarale o ujedinjenju. Klerikalno krilo „Hrvatskog kola“ protivilo se ovoj inicijativi i zagovaralo kontakte sa Slovenskom ljudskom strankom (SLS). Tako je neminovno došlo do raspada „Hrvatskog kola“ (u lipnju 1919.) čije su dvije struje stvorile temelj za osnivanje osječkih organizacija Hrvatske pučke stranke (HPS) i Hrvatske zajednice (HZ).⁷⁶ Obje su bile utemeljene 5. listopada 1919, prva od pripadnika klerikalne struje, a druga od pripadnika građanske.⁷⁷ Vodstva osječkih pučkaša prihvatio se Ljuboje Dlustuš, a zajedničara dr. Franjo Papratović.⁷⁸ List

⁷³Dragiša JOVIĆ, nav. dj., str. 22.

⁷⁴HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, I. zaključak, II. Zaključak (Hrvatskog kola), tiskana verzija s naknadnim, rukom dodanim bilješkama.

⁷⁵Usp. Bosiljka JANJATOVIĆ, „Prilog za biografiju odvjetnika dr. Franje Papratovića (1871. – 1929.)“, *Zbornik Muzeja Đakovštine 1997*, 165-176.; Stjepan SRŠAN, „Gradonačelnici slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1945.“, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 10/ 2009*, 80-116.

⁷⁶Djelovanje Hrvatske pučke stranke u Hrvatskoj započelo je u svibnju 1919., a Hrvatska zajednica utemeljena je u srpnju 1919., dogovorom između Starčevićeve stranke prava i Napredne demokratske stranke.

⁷⁷„Organizacija Hrvatske pučke stranke u Osijeku“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 202, 7. X.1919., 1.; „Organizacija Hrvatske Narodne Zajednice u Osijeku“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 202, 7. X.1919., 3.

⁷⁸Prvi predsjednik osječke organizacije HZ bio je dr. Franjo Gottschalk, no predsjedništvo je ubrzo preuzeo dr. Franjo Papratović, koji je ovu organizaciju vodio sve do prestanka njenog djelovanja 1926. godine i preoblikovanja u HFSS (Hrvatsku federalističku seljačku stranku). Vodstvo osječke organizacije HFSS-a također je preuzeo dr. Papratović.

Hrvatska obrana postao je političko glasilo osječkih pučkaša, dok su osječki zajedničari osnovali Društvo za izdavanje Hrvatskog lista, koje je od početka 1920. godine počelo izdavati *Hrvatski list* kao svoj politički organ. Od početnog slogana „Hrvati na okup“ iz listopada 1918. kolaši su učinili upravo suprotno: podijelili su osječke politički zainteresirane Hrvate na dva tabora, Hrvatsku pučku stranku i Hrvatsku zajednicu.⁷⁹ To su tada bile jedine hrvatske političke stranke u gradu, koje su potekle iz jednog pokreta, imale slična politička stajališta, ciljale na istu izbornu bazu, a vukle svaka na svoju stranu. Putem svojih glasila, uskoro su se počele i otvoreno sukobljavati. HPS se obraćao prvenstveno katolicima, koji su u gradu Osijeku bili većina; u prvom redu Hrvatima, ali je računala i na Nijemce, jer su osječki Nijemci većinom bili katoličke vjere. Osječki HZ također se obraćao Hrvatima i Nijemcima starosjediocima. Njegova je popularnost uvelike nadmašivala popularnost HPS-a, a doprinos tome bio je i ugled aktualnog gradskog načelnika dr. Pinterovića, čije je ime prigodom kandidature za gradske izbore bilo poželjno i na drugim listama. Doprinos popularnosti zajedničarske stranke u Osijeku zasigurno se može pripisati i *Hrvatskom listu*, koji je u kratkom vremenu postao najčitaniji dnevni list u gradu. Njegova se naklada do 1923. godine popela do 7.000 primjeraka te nadvisila i nakladu do tad najčitanije *Hrvatske obrane*, da bi se kroz još nekoliko godina povećala na 10.000 primjeraka. Ostala osječka stranačka glasila (te dnevni listovi) imala su nakladu do 1.000 primjeraka.⁸⁰

Tijekom kolovoza 1919. godine u Osijeku je osnovana lokalna organizacija još jedne stranke, Narodne radikalne stranke (NRS), čijeg se vodstva prihvatio donjogradski odvjetnik dr. Jovan Kockar.⁸¹ Odmah je počeo uređivati i osječko glasilo NRS-a, *Stražu*, koja je isprva izlazila kao tjednik, da bi od 1921. godine postala dnevnikom. *Straža* je u početku izlazila na ćirilici, jer je svoju izbornu bazu vidjela prvenstveno među Srbima. Kako je ta baza bila daleko ispod mogućnosti da zadovolji političke aspiracije osječkih radikala (oko 10 % svih osječkih građana), *Straža* se kasnije počela

⁷⁹ „Hrvatsko kolo“ raspalo se izlaskom građanske struje, a dr. Papratović je naknadno izjavio da je njegova struja istupila iz „Kola“ zbog klerikalizma. „Kršćanstvo „Hrvatske zajednice“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 57, 10. III. 1920., 1.

⁸⁰ Marina JOŠAVAC, *Strukturiranje sadržaja osječkih novina od sredine 19. do sredine 20. stoljeća, Diplomski rad obranjen na Filozofskom fakultetu u Osijeku 2011.*, Osijek, 2011., 13.; Marina VINAJ, *Građa za bibliografiju osječkih novina 1848. – 1945.*, magistarski rad, Zagreb, 2001., 44-52.; ISTA, *Povijest osječkih novina 1848 – 1945.*, Osijek, 1998., 11. 26. 32.

⁸¹ Dr. Jovan Kockar rođen je 1877. godine u Osijeku kao dijete seljačkih roditelja. Gimnaziju je završio u Osijeku, a pravne znanosti u Zagrebu i Beču. 1906. godine započeo je odvjetničku praksu u Osijeku, te se odmah priključio Srpskoj narodnoj radikalnoj stranci, koja ga je dva puta kandidirala za hrvatsko-slavonsko-dalmatinski sabor (daljski kotar). Prigodom sloma Austro-Ugarske Monarhije ušao je u Narodno vijeće grada Osijeka, a nakon uspostavljanja Kraljevine SHS postao je vođom osječke organizacije, kao i okružne organizacije NRS za Virovitičku županiju. Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu postao je narodnim poslanikom, a iste godine i osječkim gradskim zastupnikom. Umro je u Novom Sadu 1923. godine te sahranjen u Osijeku.

obraćati i nesrbima, pišući i na latinici. Između osječkih radikala i demokrata bilo je novinskog prepucavanja, ali nije bilo stvarnog nadmentanja i borbe za prevlast u gradskom zastupstvu. Radikali su u Osijeku uspijevali osigurati daleko veću podršku nego demokrati, koji nikad nisu imali veći broj svojih zastupnika.⁸²

Osijek je, kao jako industrijsko središte, imao i dugu tradiciju organizirane borbe za radnička prava, te bio ishodištem radničkog pokreta u Hrvatskoj (od 1867. godine). Prvo je osječko radničko društvo već od 1870-ih bilo uključeno u Prvu internacionalu. Do ulaska u novu državu osječki su radnici imali pola stoljeća iskustva u političkom organiziranju i borbi. Njihova je politička organizacija, štoviše, već bila podijeljena u dvije frakcije: Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista) (SRPJ/k/), i Socijalno-demokratsku stranku (socijalisti), čija je politička podrška bila znatno manja.⁸³ Osječko komunističko glasilo *Radničke novine*, koje je izlazilo od ljeta 1918. godine, bilo je ukinuto banskom naredbom u travnju 1919. Umjesto njih pokrenute su *Male novine*, koje su prestale izlaziti u srpnju iste godine. U prosincu 1919. kao glasilo komunističke stranke pokrenuta je *Radnička riječ*, koja je izlazila nešto više od godinu dana. Socijalisti, desna struja radničkog pokreta, koja je svoj rad nastavila i nakon Obznane, tijekom 1919. godine izdavala je glasilo *Socijalista*, a tijekom 1921. godine kratko je izdavala *Radnički list*. Sva radnička glasila osim *Radničkog lista* objavljivala su i tekstove na njemačkom jeziku, jer velik dio osječkog radništva nije govorio hrvatski. Radničke stranke bile su po svom usmjerenju izrazito centralističke i republikanske, te se nisu vezivale uz nacionalnost, što im je u višenacionalnom gradu poput Osijeka osiguravalo veliku izbornu bazu. Podrška komunističkoj stranci, međutim, iznenadila je svojom širinom ne samo Osijek, nego i ostale hrvatske sredine.⁸⁴

Ranije spomenuti novi osječki list, *Nezavisni organ Jugoslavenske demokracije*, odmah je uzburkao duhove. Već u svom drugom broju, 20. prosinca 1918. u uvodnom je članku bilo objavljeno kako Osijek ne treba razvijati ekonomsku samostalnost, već se treba usmjeriti prema Beogradu, a nikako prema Zagrebu, koji se u članku obezvređuje.⁸⁵ Ovaj list optužio je i *Hrvatsku obranu* zbog hrvatstva kojem smeta sve

⁸²Na izborima 1920. osvojili su 2 mandata u gradskom zastupstvu, a s obnovljenim izborima 1923. broj im se povećao na 3. Na izborima 1927. godine (ponovljenim) izborili su 2 mandata, ali pod imenom „Radni blok“.

⁸³Luka PEJIĆ, „Radnički pokret u Osijeku 1867. – 1920.“, *Essehist*, br. 2, 2011, 36-43, 38.

⁸⁴O djelovanju komunista na području grada Osijeka u međuratnom razdoblju opširnije u: Dragiša JOVIĆ, *Radnički pokret u Slavoniji 1918. – 1929.*, Slavonski Brod, 1985., te u: Mile KONJEVIĆ, *Radnički pokret u Slavoniji 1929 – 1941*, Slavonski Brod, 1981.

⁸⁵„Osijek i Zagreb“, *Zora* (Osijek), 20. XII. 1918., 1.; „Zagreb ili Beograd?“, *Zora* (Osijek), 9. I. 1919., 1.

što je srpsko.⁸⁶ *Hrvatska obrana* osudila je tendenciju da se Osijek gospodarski usmjerava prema Beogradu. Upozoravala je da je odnos vlade prema Hrvatskoj kao odnos strane vlade prema podređenoj zemlji. Ukazala je i na to da osječki radikali traže od Beograda „priključenje Velikoj Srbiji“, te na nimalo bratski odnos Srbije prema Osijeku, jer je Narodno vijeće zabranilo izvoz živeža iz Baranje u Osijek.⁸⁷ Oprečni politički stavovi pokazali su se i kad je *Hrvatska obrana* pozdravila sklad između Jugoslavenske lige i Starčevićeve stranke prava, te upozorila na centralističke aspiracije koje su, zapravo, imperijalističke te uperene protiv Hrvata.⁸⁸ Nasuprot tome, *Zora* je izvijestila o osnivanju Jugoslavenskog demokratskog kluba u Osijeku (5. veljače 1919.), i pritom naglasila njegovu oštru ogradu od Jugoslavenske demokratske lige, koja okuplja stranke konzervativnog i reakcionarnog obilježja.⁸⁹ Uskoro je Kraljevska srpska komanda mesta zatražila da izvrši vlastitu cenzuru prije izlaska svakog izdanja *Hrvatske obrane* jer list „ugrožava vojne interese“ (zbog objava članaka o batinanju seljaka od strane vojnika), a kako za to nije bilo zakonske osnove, uprava lista tome nije htjela udovoljiti.⁹⁰ Nakon toga pred ulaz Prve hrvatske dioničke tiskare poslani su stražari kako bi fizički spriječili rasparčavanje *Hrvatske obrane*. Listu je prijetila obustava izlaženja, što se na intervenciju dr. Franje Papratovića ipak nije dogodilo. Vojna komanda postupila je protiv postojećih zakona o slobodi tiska, i to ne samo protiv *Hrvatske obrane*, nego je još više cenzurirala komunistički tisak. Pritisak vlasti na komuniste bio je vrlo jak, ali nije uspio oslabiti njihovo političko djelovanje. Tijekom 1919. sedmorica komunista (među kojima su bila četiri buduća gradska zastupnika) provela su u istražnom zatvoru više od šest mjeseci, da bi na kraju optužba protiv njih bila povučena. Pušteni su u studenom 1919. U to je vrijeme komunistička izborna lista za predstojeće gradske izbore bila već priređena.⁹¹

⁸⁶ „Crno-žuta „Hrv. Obrana“, *Zora* (Osijek), 5. I. 1919., 4.

⁸⁷ „Kako se dosad radilo?“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 15, 18. I. 1919., 1.

⁸⁸ „Jugoslavenska liga i Starčevićeva stranka prava“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 16, 19. I. 1919., 2.

⁸⁹ „Osnivanje jugosl. demokratskog kluba u Osijeku“, *Zora* (Osijek), 12. II. 1919., 1.

⁹⁰ „Našim čitaocima!“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 41, 18. II. 1919., 1.

⁹¹ „Otpušteni iz pritvora“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 237, 19. XI. 1919., 3. Pod sumnjom da su sudjelovali u jednoj komunističkoj pobuni bili su zatvoreni dr. Ernest Fišer, Adolfo Stumpf, Ivan Galovac, N. Josipović, Ladislav Kordić – budući dogradonačelnik Osijeka, Dragutin Janč i Žarko Tabaković.

2.2. Pripreme za gradske (i konstitualne) izbore – programi, optiranje i uskrata biračkih prava

Polovini gradskih zastupnika koji su bili izabrani 1913. godine mandat je trajao do 28. studenog 1919. Očekivala se provedba općinskih izbora u cijelom kraljevstvu, po novom izbornom redu koji je donesen i objavljen polovinom studenog 1919. godine. Osječko gradsko zastupstvo raspušteno je u cijelosti 27. studenog 1919. godine, te je na čelo grada postavljen vladin povjerenik (komesar). Tako je učinjeno u svim gradskim i seoskim općinama na području Hrvatske i Slavonije, za razliku od ostalih dijelova Kraljevine, „te je time Hrvatska i Slavonija postala „komesarovina“.⁹² Predviđalo se da će izborni rezultati biti pokazateljem raspoloženja među narodom, te će se uz pomoć njih moći prognozirati rezultati budućih izbora za Konstituantu. Državna je vlast vjerojatno iz tih razloga prikupljala podatke o stranačkoj strukturi raspuštenih gradskih zastupstava. Rudolf Petrik, vladin povjerenik za Osijek, banu je na upit odgovorio da se osječko gradsko zastupstvo sastojalo od 12 pripadnika hrvatsko-srpske koalicije, 15 pravaša, 2 pripadnika pučke stranke i 11 stranački neopredijeljenih zastupnika. Također je naglasio kako se kod izbora gradskog zastupstva u Osijeku nikad nije gledalo na političku opredijeljenost kandidata, već je bila bitna jedino komunalna politika. Ni na skupštinama gradskog zastupstva zastupnici se nikad nisu grupirali po političkoj pripadnosti.⁹³ Nova je država, međutim, donijela nove imperitive, koji su se odrazili i na rad gradskog zastupstva. Politička pripadnost zastupnika postala je kamen spoticaja, utoliko što se postavila kao prioritet u odnosu na potrebe grada. Komunalni imperativ za grad Osijek bio je, sada već neodgodivo prometno povezivanje razbacanih osječkih gradskih četvrti i modernizacija gradske infrastrukture. Političkih je imperativa bilo više. Onaj velikosrpski, kojeg su zastupali osječki radikali, ali i demokrati, bio je isključivo osvajanje gradske vlasti, koja bi bila oslonac Beogradu, bez jasne ideje što bi ta vlast za boljitak grada učinila.⁹⁴ Komunisti i socijal-demokrati zastupali su isključivo interese radničkih slojeva, ali ni oni nisu imali program koji bi se proveo konkretno u gradu Osijeku,⁹⁵ kao ni osječki zajedničari, koji su se u svom predstavljanju poslužili općim smjernicama dobivenim iz središnjice u Zagrebu. Jedini konkretan i razrađen komunalni program za grad Osijek ponudio je HPS, a sastojao se od mnogih

⁹² „Početak je učinjen“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 244, 27. XI. 1919., 1.

⁹³ DAOS, 0006 Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Prezidijalni spisi, kut. 5784, Predsjedništvo kr. hrv. slav. zemaljske vlade Rudolfu Petriku, 20. siječnja 1920.

⁹⁴ Zdravko DIZDAR, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) (Prvi dio)“, *Scrinia slavonsica* 5 (2005), 199-228, 208.

⁹⁵ „Rukovodna načela u opštinskim izborima“, *Radnička riječ* (Osijek), br. 3, 15. I. 1920., 2.

komponentata (osim nekoliko naglasaka na katolicizam), koji su bili uistinu potrebni gradu Osijeku, i koje su kasnije preuzeli zajedničari. Politički naglasak pučkaškog programa bio je težiti za tim da Osijek postane pravo hrvatsko središte za Slavoniju i Baranju i Bačku,⁹⁶ te podupiranje onih institucija koje jačaju nacionalne osjećaje i iskreno domoljublje. Socijalna i kulturna politika provodila bi se kroz podizanje nastavnih zavoda za obučavanje obrtnika, đачkih, obrtničkih i činovničkih domova. Gospodarstvo grada prosperiralo bi uz prometno povezivanje Osijeka željeznicom i vodenim putem s europskim središtima, a cilj je bio privući pučanstvo iz okolice da opskrbljuje grad živežnim namirnicama te u tu svrhu graditi ceste prema okolnim mjestima Sarvašu, Ernestinovu, Josipovcu, Kravicama, Retfali, Čepinu, Jovanovcu te Baranji. U programu je stajalo i spajanje agendi gradske blagajne s agendama novoosnovane gradske štedionice,⁹⁷ pomaganje obrta i industrije, te sprječavanje otjecanja profita velikih poduzeća u inozemstvo (da Osijek prestane biti područje isisavanja profita za inozemne nekršćanske tj. židovske dioničare). Osnivanje električne centrale od strane grada također se nalazilo u pučkaškom programu, kao i izgradnja opće bolnice i bakteriološkog zavoda, osnivanje radničkog, činovničkog i dječjeg oporavilišta te rodilišta, osiguravanje pomoći za umobolne i zaražene bjesnoćom, imenovanje školskih liječnika koji će se brinuti za higijensku preventivu u širim slojevima građanstva. Program izgradnje bio je proširivanje grada na prigradska naselja. U program je još ulazila prenamjena vojnih zgrada i zemljišta za korisne gradske svrhe i izgradnja vodovoda.⁹⁸ U vrijeme kad su pučkaši izašli pred javnost sa svojim programom, prikazivao je stvarne potrebe, ali u njemu nije bilo ni riječi o tome na koji način bi se financirale, što ga je činilo samo lijepom predizbornom pričom bez prave podloge.

Hrvatske političke stranke najviše su se pribojavale demokrata, očekujući da će im oni biti najteži protivnik. Smatrale su, također, da će staleške liste (kućevlasničke, obrtničke, trgovačke) koje su se počele oblikovati, zapravo biti produžena ruka demokrata. Osječke su stranke pratile predizborne „pouzdanе sastanke“ (okupljanja stranačkog članstva kojima su uz dopuštenje smjeli nazočiti i pripadnici drugih

⁹⁶što je bilo u izravnom proturječju s podjelom Kraljevine na oblasti.

⁹⁷Osječka gradska štedionica bila je osnovana od strane i uz potporu gradske općine kao poseban gradski zavod sa svrhom da svakome, a osobito pripadnicima siromašnijeg sloja građana omogućiti dobivanje kredita ili korisno ulaganje, a dobitak ulaže u dobrotvorne i druge interese gradske općine. *Pravila Gradske štedionice općine slob. i kr. grada Osijeka*, Osijek, 1919., Zavičajna zbirka Marije Malbaše, u Hemerotecu Muzeja Slavonije Osijek.

⁹⁸Ideološka strana pučkaškog programa izražena je kroz prijedlog čvršćeg povezivanja kršćanskih elemenata u svrhu obrane protiv „nekršćanskih elemenata iz Ugarske“ (komunista). „U oči gradskih izbora“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 4, 6. I. 1920., 1.

stranaka) svojih konkurenata, kako bi procijenile njihovu posjećenost i na temelju toga procijenili njihovu snagu.⁹⁹

2.3. Gradski izbori i ponovljeni gradski izbori 1920.

2.3.1. Prvi izbori 11. ožujka 1920.

Izbori za cijelo gradsko zastupstvo bili su raspisani za 11. ožujka 1920. Osječani su i pored sve izborne agitacije i dalje bili apatični po pitanju gradskih izbora, jer većinom nisu vjerovali da mogu svojim glasom ostvariti kakav utjecaj, kao što na ranijim izborima nisu mogli. Međutim, na dan izbora, 11. ožujka 1920. glasovao je 4131 birač od 5661 birača kojem je bilo potvrđeno biračko pravo. Bilo je kandidirano sedam izbornih lista s njihovim prvim kandidatom kao nositeljem liste: HPS (dr. Ivan Neubauer, odvjetnik): HZ (dr. Antun Pinterović, odvjetnik, bivši gradski načelnik), NRS (dr. Jovan Kockar, odvjetnik; kandidirao se još na tri liste), DS (Dragutin Šaj, arhitekt, do 20. veljače 1920. virovitički veliki župan), Kućevlasnička lista (Mihajlo Ebrić, ravnatelj preparandije), Trgovačko-obrtnička lista (Vladoje Axmann, doskora Aksmanović, arhitekt): od 40 mjesta na ovoj listi 32 mjesta zauzimali su pristaše demokrata, u nadi da će na trgovačko-obrtničkoj listi proći oni koji ne prođu na demokratskoj. I na drugim je listama bilo kandidata koji su već bili visoko na „svojoj“ listi; tako je bila sastavljena lista kućevlasnika. Jedino je radnička (komunistička) lista bila posebna. Ona je, međutim, u zadnji čas doživjela promjene, jer se desna frakcija (socijalisti) odlučila kandidirati s vlastitom listom, ali za to je bilo prekasno. Komunistička je lista tako ostala bez predstavnika intelektualaca, a za pobornike desne frakcije je bilo upitno kako će se držati na izborima.¹⁰⁰

Prebrojavanje glasova i dijeljenje s količnikom donijelo je ove rezultate u sastavu novog gradskog zastupstva: komunisti 20 zastupnika, zajedničari 7, radikali 4, pučkaši 3, trgovci i obrtnici 3, demokrati 2, kućevlasnici 1.¹⁰¹

⁹⁹ „Izvratanje“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 39, 18. II. 1920., 2.

¹⁰⁰ „Sedam osječkih tabora“, „Rascjep kod komunista“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 53, 5. III. 1920., 1-2.

¹⁰¹ Rezultat izbora dobivao se tako da se zbroj svih valjanih glasovnica podijelio s brojem zastupnika koje treba izabrati. Broj glasova za određenu listu dijelio se s tim količnikom, te se dobio broj zastupnika koji će dati određena lista. Kandidati s pojedine liste postajali su zastupnici prema rednim brojevima kako su navedeni na listi. Preostala zastupnička mjesta dijelila su se na one kandidatske liste čiji je ostatak dobivenih glasova pri dijeljenju bio najbliži količniku; kao ostatak se računali su se i glasovi za onu listu koja nije ni dosegla visinu količnika. Ukoliko su količnici bili izjednačeni, odlučivalo se kockom.

Veliko iznenađenje nakon objave rezultata izbora bilo je osvajanje polovine gradskih mandata od strane komunista, čime su sve ostale osječke stranke postale izborni gubitnici. Komunisti, bez obzira na broj mandata, nisu pretendirali na mjesto načelnika, već su najavili kako će „onog „buržuja“ kojega milost uzdigne na načelničku stolicu oštro kontrolirati“.¹⁰² Vođa osječkih komunista, Ladislav Kordić, otputovao je nakon izbora u Beograd kako bi od vodstva komunističke stranke dobio uputstva glede držanja osječkih komunista u komunalnoj politici. Komunisti su skorašnje parlamentarne izbore bili pretpostavili lokalnim. Nisu imali namjeru ni surađivati s kolegama zastupnicima iz „buržujskih stranaka“, već iskoristiti stečeni položaj za promociju svog pokreta.¹⁰³ Iznimno velik broj osvojenih zastupničkih mjesta, ne samo u Osijeku, nego i u okolnim gradovima i trgovištima (Brod na Savi 15 od 24, Vukovar 12 od 24, Valpovo 18 od 18, Vinkovci 9 od 18, Virovitica 13 od 24), pa i samom gradu Zagrebu, gdje su osvojili 20 od 50 mandata gradskih zastupnika, naveo je na promišljanje u komunističkoj središnjici smiju li komunistički zastupnici surađivati s ostalim strankama u komunalnoj politici.¹⁰⁴

Prvi do pobjednika izbora bili su zajedničari sa sedam osvojenih mandata. Nositelj liste, dr. Antun Pinterović, nije namjeravao ponovo biti zastupnikom, već se, nakon što je svojim imenom podigao rejting svoje liste, zahvalio na mandatu. Time je preduhitrio dr. Vjekoslava Hengla, sedmog na zajedničarskoj listi, da se i on zahvali na mandatu, što je predhodno htio. Demokrati su na svojoj listi osvojili tri mandata, ali su stvarno imali 6 svojih ljudi u gradskom zastupstvu (Axmann, Eisner i Plein s liste trgovaca i obrtnika). Sve ostale liste bile su još slabije zastupljene, te se očekivalo da će grad Osijek dobiti komunističkog načelnika.

Za konstitutivnu sjednicu gradskog zastupstva vladao je iznimno velik interes kako stranaka, tako i osječke javnosti, te se vijećnička dvorana pokazala premala da primi sve zainteresirane. Najveći su interes pobudili komunisti. Sjednicu su vodili podžupan Virag-Drašković¹⁰⁵ i vladin povjerenik za grad Osijek Petrik, a bilo je nazočno 38 gradskih zastupnika (izostali su jedan komunist i jedan radikal). Prije polaganja prisege,

¹⁰²„Izbor načelnika“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 62, 16. III. 1920., 1.

¹⁰³„Diktatura proletarijata, demokracija i izbori“, *Radnička riječ* (Osijek), br. 4, 22. I. 1920., 1.

¹⁰⁴Nespremnost komunističke stranke za osvajanje/ participiranje u lokalnoj vlasti najdrastičnije se pokazala na primjeru komunista u Brodu na Savi, koji su bili kooperativni, a njihov načelnik, Stjepan Bublic, službeno je dočekao i pozdravio regenta Aleksandra, te je radi toga bio izbačen iz stranke. LEČEK, S., *Nav. dj.*, 18.

¹⁰⁵Josip Virag-Drašković (Požega, 1863. – Osijek, 1926.), virovitički podžupan, od veljače 1920. do srpnja 1921. na vlasti bez župana, premješten u Zagreb 1923. godine. Slovio je kao dužnosnik koji se držao zakona. Njegova supruga Zora (r. Stražimir) bila je odbornica u osječkom ogranku društva *Hrvatska žena* za Donji grad.

kada su se već svi zastupnici ustali, komunisti su ostali sjediti, a komunistički zastupnik Reich je u njihovo i svoje ime pročitao izjavu. U njoj je iznio kako je program komunističke stranke uvođenje komunističkog društvenog poretka, a gradska se općina nalazi u kapitalističkoj državi, i ne može ukinuti socijalne opreke. Gradska općina ipak može raditi na ublažavanju ekonomske bijede proletarijata, čije interese zastupa komunistička stranka. Zato neće ometati rad gradskog zastupstva, i komunisti će položiti zadanu prisegu, ali uz ogradu da time ne misle napustiti svoje komunističke principe. Nakon položene prisege, uslijedilo je biranje kandidacionog odbora za sastavljanje trojnog prijedloga za izbor gradskog načelnika i podnačelnika. Komunist Hermann izabrao je sa svoje liste tri kandidata (Žilić, Sukić, Post), dok je zajedničar dr. Gottschalk predložio tri kandidata s ostalih lista (Schmidt, Šaj, Ebrić). Kako je omjer glasovanja bio 19:19, komunist Kordić je predložio da se jedan prijedlog izglasa, a drugi da usvoji podžupan kao svoj izbor za imenovanje, što je i izvedeno. Kandidacioni odbor se povukao na vijećanje o sastavljanju trojnog prijedloga, tj. o izboru trojice kandidata između kojih će se birati gradski načelnik. U sastavljanju trojnog prijedloga ovom prigodom, dogovor se nije mogao postići, jer su komunisti za sebe tražili ne samo načelničko, već i podnačelničko mjesto. Prepuštanje podnačelničkog mjesta bi značilo, kako su objasnili, kršenje njihovih principa. Mjesto podnačelnika im ostale stranke nisu bile voljne prepustiti, i u tome su bile istog mišljenja, te ih je u tome podupro podžupan Virag-Drašković. Prevagom podžupanovog glasa u trojni prijedlog nije bio stavljen ni jedan član komunističke stranke, nego zajedničar dr. Vjekoslav Hengl, te pučkaši dr. Ivan Neubauer i vlč. Josip Firingier. Komunisti su, očekivano, prosvjedovali.¹⁰⁶ Kako je trojni prijedlog ovdje bio upotrijebljen kako bi se komunisti eliminirali iz izbora za načelnika, na prvi se pogled čini da su bili izigrani od strane podžupana, i da se prema njima postupilo nepravedno. Ustaljeni običaj pri izboru načelnika i podnačelnika bio je, međutim, da načelničko mjesto pripadne stranci s najvećim brojem zastupnika, a podnačelničko prvoj sljedećoj stranci.

To nije bilo pisano pravilo, ali se očekivalo. Komunisti su računali na rascjepkanost ostalih stranaka, te su mislili na temelju toga doći i do načelničkog i do podnačelničkog mjesta. Međutim, uspjeli su ostale ujediniti protiv sebe. Prijedlog dr. Hengla za načelnika bio je vrlo taktičan, utoliko što je dolazio s prve sljedeće liste po broju osvojenih mandata, ali je na toj listi bio posljednji koji je ušao u zastupstvo, i čak namjeravao odstupiti. Zastupnici ostalih stranaka bili su svjesni da ga svi do jednog

¹⁰⁶DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1071/ 1920., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 16. ožujka 1920.

moraju podržati, ukoliko si žele izabrati načelnika i imati gradsko zastupstvo. Ukoliko se načelnik ne bi izabrao, zastupstvo bi bilo raspušteno. Morali bi se ponoviti izbori, a nakon što su komunisti pokazali svoju snagu, nitko od ostalih stranaka nije htio ponovne izbore, što ih je motiviralo da podrže dr. Hengla.

U glasovanju za načelnika dr. Hengl je dobio 19 glasova, dok je 19 glasovnica predano prazno. Nakon prisege, u svom se govoru osvrnuo na to kako bi mu bilo puno draže kada bi bio izabran i od „negrađanske stranke“, te da se nada da „gospoda komunisti, iako su principijelno predali prazne glasovnice, nemaju prema njemu i osobno nepovjerenje“.¹⁰⁷ Podnačelnikom je izabran komunist Ladislav Kordić, koga su komunisti htjeli za načelnika, s 23 glasa prema 14 glasova koje je dobio radikal dr. Kockar (on sam nije htio glasovati). U svom je govoru Kordić izrazio da prihvaća nastalu situaciju, te da će i on i njegovi stranački kolege raditi u interesu grada Osijeka. Nadalje je ukazao i da upotrebu riječi „građanski“ kada se odnosi na nekomuniste smatra krivom, jer su komunisti također građani.¹⁰⁸ Ova nova situacija u gradskoj vijećnici stvorila je i novu atmosferu, opravdani interes javnosti za gradske poslove koji su tako doista i postali javni. Zastupnici komunisti već su na sljedećoj sjednici pokazali da svojim radom u zastupstvu namjeravaju započeti rješavanje neregularnosti i korupcije, najprije u radu aprovizacionog odbora te stanarinskog ureda, jer skupoća i nedostatak stanova najviše su pogađali njihove birače.¹⁰⁹

Državna vlast nije bila spremna tolerirati politički utjecaj stranke koja se otvoreno suprostavlja monarhizmu, a koja, zbog svoje snage, predstavlja opasnost da bi se komunistička revolucija iz Mađarske mogla proširiti i preko granice u Kraljevinu SHS. Događaji koji su se odigrali u Subotici 19. i 20. travnja 1920. bili su dobra prigoda jugoslavenskim vlastima za udar na komuniste. U Subotici se, naime, dogodila oružana pobuna koja je imala cilj nasilnog osvajanja gradske vlasti od strane komunista – nametanje „diktature proletarijata“. Cilj koji je stajao u pozadini ovog prvog bio je povratiti Mađarskoj dio teritorija donedavne Kraljevine Ugarske (koje je izgubila mirovnim sporazumom), dok se čvrste granice još nisu povukle. Vlasti su reagirale vojnim gušenjem pobune. Nakon toga su počele još više pooštravati odnos prema komunistima te nastojali okrenuti javnost protiv njih. Tako su u Osijeku nakon subotičkih događaja počele širiti glasine da se pod vodstvom komunističke partije u

¹⁰⁷*Isto.*

¹⁰⁸*Isto.*

¹⁰⁹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1071/ 1920., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 8. travnja 1920.

gradu sprema prevrat, mada za to nije bilo nikakvog temelja, ali je uspjelo uznemiriti građane, koji su se počeli pripremati za zaštitu u slučaju pljačke. Osječki komunisti najenergičnije se prosvjedovali te u potpunosti demantirali „prevrat“, ukazujući da su začetnici te ideje neprijatelji države, i da namjerno blate komunističku stranku. Njihov je demanti objavio gradonačelnik Hengl.¹¹⁰ Ladislav Kordić, vođa osječkih komunista i podnačelnik grada Osijeka uskoro je bio uhićen pod optužbom vezanom za subotičku pobunu. Nakon toga je zemaljska vlada u Zagrebu ukinula mandate osječkim gradskim zastupnicima članovima komunističke stranke jer su položili prisegu s ogradom. Na njihovo mjesto stupila su sljedeća dvadesetorica s komunističke liste te je položilo prisegu bez ograde njih petnaest. Pri novom izboru gradskog načelnika, novi komunistički zastupnici nisu željeli sudjelovati u oblikovanju kandidacionog odbora. Za načelnika je ponovo bio kandidiran dr. Hengl, te je dobio 16 od 35 glasova, dok su ostale glasovnice bile predane prazne. Kako načelnik nije bio izabran, skupština je bila raspuštena.¹¹¹

2.3.2. Ponovljeni izbori i uspostavljanje gradskog zastupstva

Novi izbori bili su najavljeni za 2. srpnja. Komunisti koji su položili prisegu uz ogradu sad više nisu mogli biti birani za zastupnike jer su izgubili pasivno biračko pravo na tri godine. Tako im je pri predavanju izborne liste savjetovao novi vladin povjerenik za Osijek, Svetozar Grubić. Zakonitost ove njegove odluke bila je upitna, ali sljedeća postava gradskog zastupstva nije bila spremna zbog toga tražiti poništenje izbornog čina i provoditi još jedne (treće) izbore.

Najavljene srpanjske izbore za gradsko zastupstvo sve su stranke i skupine htjele dočekati bolje pripremljene. Osječki su zajedničari pozvali na sastanak sve „građanske“ stranke i staleške skupine u „Građanski blok“ kako bi zajednički istupili na izborima te se tako efikasnije suprostavili komunistima. Komunisti, međutim, još nisu ni znali hoće li uopće izaći na izbore, ni s kakvim programom. Komunistička stranka je u to vrijeme, na razini cijele Kraljevine, bila podijeljena u nekoliko frakcija (beogradski „ljevičari“ i zagrebački „centrumaši“), pa je i među osječkim komunistima došlo do podjela. Problem je bio i to što su njihovi najbolji i najagilniji članovi bili spriječeni doći na

¹¹⁰„Općinstvu“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 97, 29. IV. 1920., 1.

¹¹¹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1071/ 1920., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 14. svibnja 1920.

listu. Protiv sebe su ovog puta imali i socijal-demokratsku stranku, koja se formirala iz njihovih vlastitih redova.

U „Građanski blok“ su ušli zajedničari, radikali i demokrati, te industrijalci, trgovci, obrtnici i gostioničari, dok su kućevlasnici odustali od kandidature. Pučkaši, koji su u izbornu utrku ulazili samostalno, između ostalog zato što je kandidat za načelnika „Građanskog bloka“ bio slobodni zidar Dragutin Šaj.¹¹² Osječki su pučkaši bili u opoziciji prema svim drugim strankama spočitavajući im ateizam, osim radikalima, koje su uglavnom podržavali osječki pravoslavni vjernici, i kojima na račun vjere ništa nisu mogli prigovoriti. Pučkaši su „Građanski blok“ doživljavali apsurdnim zbog nacionalizama koje je zastupao, jer su radikali i demokrati sve izrazitije naglašavali svoj nacionalni program (srpski i jugoslavenski). Štoviše, demokrati su neprestano napadali i radikale i zajedničare zbog njihovog „separatizma“ nazivajući ih protivnicima jugoslavenstva. Sa svoje strane, obrtnici su se razočarali sastavom liste „Građanskog bloka“, jer su procijenili da zbog interesa trgovačkog i industrijskog kapitala neće biti dobro zastupljeni, te su najavili da će njihovi birači glasovati za HPS odnosno za socijalne demokrate. Na kraju se „Građanski blok“ raspao, ali ne zbog političkih suprotnosti, nego zato što na njegovoj listi nije bilo dovoljno mjesta za sve.

Na ponovljenim gradskim izborima 2. srpnja 1920. godine bilo je istaknuto deset lista, od kojih komunistička lista nije bila prihvaćena. Na izbore je izašlo dvostruko manje (2148) birača, jer su komunisti bili predali svoju listu s nositeljem Ladislavom Kordićem, koju je vladin povjerenik Grubić „iz zakonskih razloga“ odbio. Komunistički su birači bili upućeni da apstiniraju od ovih izbora.

Izborni su rezultati ponovno iznenadili Osječane, ponajprije jer je struktura izabranog zastupstva uvelike odudarala od strukture stanovništva grada Osijeka i po vjerskom sastavu i po političkom opredjeljenju.

¹¹² „Izborni sastanak Hrvatske pučke stranke u Osijeku“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 140, 22. VI. 1920., 1.

Tablica 4, Izabrani gradski zastupnici na ponovljenim osječkim izborima za gradsko zastupstvo 2. srpnja 1920.

Stranka ili staleška skupina	Broj mandata	Izabrani zastupnici
Socijalni demokrati	2	dr. Marko Leitner, odvjetnik, Ivan Jakšić, priv. činovnik
Kućevlasnici	2	Gjuro Savić, posjednik, Ivan (Johann) Schramm, ekonom, posjednik
Cionisti	3	Dr. Hugo Spitzer, odv., Eugen Löbl, agent, Bela Herman, trgovac
Radikali	10	Dr. Jovan Kockar, odv., Ignjo Novaković, glavar postaje, Mladen Keskenović, obrtnik, Iso Lang, agent, Stevo Kovjanić, trgovac, Aleksandar Božić, agent, Milutin Dimitrijević, trgovac, Josip Kraus, bankar/ Mirko Živanović, Jovan Isailović, posjednik, Hermann Mautner, mlinar
Pučkaši	6	Dr. Ivan Neubauer, odv., Dragutin Szentletely, trgovac, Dragutin Pelz, pošt., Jerolim Belić, obrtnik, Josip Špoljarić, ekonom, Pavao Wranka, graditelj
Demokrati	2	Aleksandar Živanović, prof., Dragutin Šaj, inž.
Trgovci	2	Robert Willheim, trgovac, Antun Schmidt, inž.
Hrvatska zajednica	10	Dr. Vjekoslav Hengl, odv., Mijo Matijević, trgovac, Dragutin Zimmer, ekonom, Ivan Lajpcig, veleposjednik, Bratoljub Šram, učitelj, Zvonimir Lopašić, sudb. vijećnik, Viktor Frank, građ. poduzetnik, Jakša Mavrak, gostioničar, dr. Feliks Schick, odv., Mijo Bauer, obrtnik
Obrtnici	3	Ivan Bauer, obrtnik, Čedo Plavšić, podtajnik TOK, Stjepan Barić, obrtnik
Komunisti	0	
Ukupno	40	

- Gradsko zastupstvo po vjeri: 18 katolika (8 zajedničara, 6 pučkaša, 2 obrtnika, 1 kućevlasnik, 1 trgovac); 11 pravoslavnih (7 radikala, 1 demokrat, 1 kućevlasnik, 1 obrtnik, 1 soc. demokrat); 10 Židova (3 cionista, 2 zajedničara, 3 radikala, 1 soc. demokrat, 1 trgovac); 1 protestant, demokrat.
- Gradsko zastupstvo po zanimanju: 6 odvjetnika, 6 trgovaca, 5 obrtnika, 4 ekonom, 3 posjednika/ kućevlasnika, 3 agenta, 2 javna i 2 privatna činovnika, 2 graditelja, 2 inženjera, 1 profesor, 1 učitelj, 1 mlinar, 1 gostioničar i 1 bankar.
- Gradsko zastupstvo po mjestu stanovanja: iz Gornjega grada 25 zastupnika, iz Donjega grada 10, iz Novoga grada 4 te iz Tvrđe 1 zastupnik.¹¹³

Ono što odmah upada u oči je velik broj izabranih zastupnika s radikalske liste, u odnosu na njihovu izbornu bazu koja je bila procijenjena na 400 birača. Radikali su bili iznenađenje ponovljenih izbora, koji su im omogućili ulazak u politički život Osijeka „na velika vrata“. Čini se da su na prethodnim gradskim izborima, koji su se po prvi put odvijali prema novom zakonu, dobro proučili sustav izdavanja glasovnica i način glasovanja, te pronašli načine kako da osvoje što više glasova. Kako je dosta birača apstiniralo od izbora, pod njihova su imena radikalski agitatori podmetali druge ljude da glasuju za radikale. Osim toga, služili su se i tihom prijetnjom: „Radikalski agitatori su dan prije izbora pokupili izborne legitimacije od najmanje 578 birača, a birači su na dan izbora morali te legitimacije preuzeti natrag u radikalskom lokal (Kajetanova restauracija); tamo su od radikala dobili glasovnice te išli na glasovanje, s tim da su

¹¹³ „Gradski izbori u Osijeku“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 148, 3. VII. 1920., 1.

određeni (oni nepouzdaniji) bili otpraćeni na biralište od strane radikalskih agitatora (...) ovakav aparat funkcionirao je izvrsno, pače i previše izvrsno, jer je jedan bio agitator zatečen, gdje vodi jednoga „izbornika“ u gradsko poglavarstvo po izbornu legitimaciju, koja nije bila njegova (...) Radikali su na glasovanje doveli birače iz okolnih sela. Njihovi su agitatori raspolagali s 20 kočija i dovoljno novca (...)“¹¹⁴ Nabavu duplikata izbornih iskaznica iz gradskog poglavarstva za one koji će glasovati pod tuđim imenom omogućio je Aleksandar Božić, policijski agent i brat tajnika gradskog poglavarstva dr. Jovana Božića.¹¹⁵ Ovi su podaci bili poznati, jer je bilo onih koji su uhvaćeni na djelu, te su bili prijavljeni izbornom povjerenstvu koje ih je spriječilo da glasuju na duplikat tuđe iskaznice, ali kaznenih prijava nije bilo. Naime, to se dogodilo pred izbornim povjerenstvom u kojem je sjedio komesar Grubić i koji se nije pobrinuo da to uđe u zapisnik.¹¹⁶ Osim radikalske liste, koja je dobila 10 zastupnika, postojala je i lista kućevlasnika, na kojoj je izabrano dva zastupnika, također radikala, koji su se razotkrili kao radikali tek nakon što su ušli u zastupstvo. Radikali su otvoreno tražili da načelnik bude jedan Srbin, radikal, i da „Osijek dobije ono obilježje koje mu pripada“,¹¹⁷ te smatrali su da sa dvanaest zastupnika imaju na to puno pravo. Utisak koji je ostavilo djelovanje radikala, bio je taj da njihov vođa, dr. Kockar, želi pošto-poto postati gradski načelnik, i da je to najbitnija stvar u ovim gradskim izborima, dok je briga za komunalne interese od sporednog značaja. Na poziv dr. Kockara, pročelnika radikalskog kluba gradskih zastupnika, okupili su se predstavnici svih stranaka i skupina izabranih u zastupstvo. Na sastanku su radikali predložili postizanje idejnog sporazuma oko programa za budući komunalni rad, a dr. Kockar je predložio sebe za budućeg načelnika. Radikali su tada počeli verbalno napadati prošlog načelnika dr. Hengla za „šurovanje s komunistima“ te da je kompromitiran, i na to su zaključili da bi za Osijek bilo najbolje da gradonačelnik bude iz redova radikala. Vođa pučkaša, dr. Neubauer, usprotivio se napadima na dr. Hengla, a priključili su im se i obrtnici, dok su se demokrati priklonili radikalima i dr. Kockaru. Dr. Hugo Spitzer, vođa cionista¹¹⁸ i

¹¹⁴*Isto.*

¹¹⁵Dr. Jovan Božić rođen je 1882. godine u Srijemskoj Mitrovici kao četvrto dijete brojne obitelji Miloša Božića, profesora kr. realne gimnazije i Katice r. Maksimović. Gimnaziju je završio u Osijeku, a studij prava u Beču, kao pitomac Matice srpske. U službi osječke gradske općine bio je od 1903. godine, kao perovođa u gradskoj kapetaniji/ gradskom redarstvenom povjereništvu. Tijekom 1904. – 1905. godine preuzeo je privremenu upravu gradske policije. Od 1917. godine vršio je poslove pravnog referenta u financijskom odjelu gradskog poglavarstva, a 1919. godine postao je gradskim senatorom. Bio je posljednjim velikim županom Virovitičke županije (1921. – 1924.), te neko vrijeme i osječkim (imenovanim) gradonačelnikom (1937. – 1939.). Aktivno je podupirao djelovanje osječkih srpskih kulturnih društava te tiska (*Zora, Straža*).

¹¹⁶„Radikalsko-židovski izborni poslovi“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 151, 7. VII. 1920. 1.

¹¹⁷*Isto.*

¹¹⁸Dr. Hugo Spitzer rođen je 1858. godine u Osijeku, umro 1934. godine u Zagrebu. Gimnaziju je pohađao u Osijeku i Vinkovcima, a pravne znanosti studirao je u Beču. U Osijeku je počeo raditi kao

Robert Willheim, Židov i predstavnik trgovaca,¹¹⁹ izjasnili su se da trebaju još vremena za razmišljanje. „Kućevlasnici“ Gjura Savić i Ivan Schramm na to su se priključili radikalskom klubu. Sastanak je završio bez dogovora, ali s jasnom podjelom na dva tabora.¹²⁰

Na konstituirajućoj sjednici gradskog zastupstva koja je uslijedila 9. srpnja, stavljen je prigovor da nije bilo slobodne izborne agitacije, jer se nije poštovao novi izborni zakon po kojem se u predizborno vrijeme svaka stranka smije slobodno okupljati bez posebne dozvole vlasti (za Osijek je još uvijek vrijedila naredba o prijekom sudu), te da su radikalski agitatori povrijedili tajnost izbora time što su nekoliko dana uoči izbora pokupili izborne iskaznice. Bilo je navedeno je pet konkretnih slučajeva s imenom i prezimenom birača. Međutim, kad su bili pročitani izvidi (istraga) nakon tih prijava, prijavljeni radikalski birači nisu teretili stranku za koju su glasovali, a svjedoci nisu ni bili ispitani. Unatoč očitim manjkavostima u provedbi izbora, na prijedlog dr. Spitzera mandati zastupnika bili su verificirani s 19 prema 16 glasova. Gradski načelnik nije bio izabran, a borba za načelničko mjesto se vodila između dr. Hengla i dr. Kockara.¹²¹ Zemaljskoj vladi je, međutim, zbog manjkavosti istrage oko nepravilnosti izbora bio upućen prigovor. Naknadno je banskom naredbom naređena nova istraga, zaključci skupštine gradskog zastupstva od 9. srpnja poništeni, a povjerenik Grubić smijenjen zbog zataškavanja nepravilnosti.

Nova je konstituirajuća sjednica skupštine gradskog zastupstva uslijedila tek 21. listopada. Na njoj se ponovo povelala debata o verifikaciji mandata gradskih zastupnika,

odvjetnik 1884. godine, a 1897. postao je predsjednikom Židovske općine Osijek. Pristupio je cionističkom pokretu te predstavljao Hrvatsku na *Drugom svjetskom cionističkom kongresu* (1898.-1900.). Jedan je od utemeljitelja prvoga građanskog cionističkoga kluba *Teodor Herzl* u Osijeku (1906.). Više godina bio je predsjednikom Odvjetničke (Advokatske) komore Osijek, te osječkim gradskim zastupnikom (biran je 1901., 1907., 1920. i 1927. godine). Bio je 1919. godine izabran za prvog predsjednika Saveza jevrejskih općina Jugoslavije, a 1920. postao je članom *Akcionog komiteta Svjetske cionističke organizacije*. Pod kraj života postao je počasnim predsjednikom *Saveza jevrejskih općina Jugoslavije*, *Saveza cionista Jugoslavije* te Židovske općine Osijek. Bio je višegodišnji predsjednik osječkog Crvenog križa, te istakao se u dobrotvornom radu, osobito za vrijeme Prvoga svjetskog rata, za što je bio odlikovan civilnim križem za ratne zasluge od cara Franje Josipa I. Poticao je i osnivanje nežidovskih institucija, te izdavao vlastiti list *Osječki tjednik* (1906.-1908.), uređivao prvi židovski list na hrvatskom jeziku *Židovska smotra* (1906.) te stručno glasilo *Pravnik* (do 1914.).

¹¹⁹Robert Willheim rođen je 1891. u Osijeku, u uglednoj trgovačkoj obitelji. Gimnaziju je završio u Osijeku, a pravo u Zagrebu i Beču. Nakon očeve smrti (1919.) preuzeo je suvlasništvo tvrtke „Willheim i Boskowitz“. Kao ugledni privrednik ušao je u osječko gradsko zastupstvo (1920.) te u cenzorske odbore Gradske štedionice i Narodne banke. Od 1928. godine preuzeo je vodstvo Trgovačke i obrtničke komore, kasnije Komore za trgovinu obrt i industriju u Osijeku.

¹²⁰„Konferencija gr. zastupnika u stvari izbora načelnika“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 152, 8. VII. 1920. 2.

¹²¹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1071/ 1920., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 9. srpnja 1920.

ovog puta na temelju provedene nove istrage o nepravilnostima kod izbora. Dr. Marko Leitner (socijal-demokrat) je predložio da se radikalski mandati ne verificiraju, dok je dr. Neubauer, potvrdivši sve nezakonitosti koje su radikali proveli, ipak predlagao da se verificira cijeli izborni čin, što su mu zajedničari strašno zamjerali. U debati su još sudjelovali demokrati i radikali, koji su nepravilnosti prikazivali kao individualne, a ne organizirane na razini osječkih radikala. Prijedlog o verifikaciji izbornog čina dobio je 34 glasa za, a 4 protiv, pa je izborni čin ipak bio verificiran, a nakon toga i mandati gradskih zastupnika. Načelnikom je bio izabran dr. Vjekoslav Hengl s 22 glasa prema 12 (radikalskih) glasova koje je dobio radikal Aleksandar Božić (4 glasovnice su predane prazne). Podnačelnikom je izabran dr. Neubauer.¹²²

Time je grad Osijek nakon skoro godinu dana ponovo dobio gradsko zastupstvo spremno za rad. Prvi problem, s kojim se moralo suočiti odmah, bio je sastavljanje popisa birača za ustavotvornu skupštinu. Gradsko zastupstvo se, naime, konstituiralo u jeku priprema izbora za Ustavotvornu skupštinu (Konstituantu). Izbori su bili raspisani za 28. studeni 1920. godine.

Za opće izbore za Ustavotvornu skupštinu je bio osmišljen i proglašen novi izborni zakon. Po njemu je pravo glasa dobio svaki muški državljanin Kraljevine SHS koji je navršio 21 godinu života do datuma sastavljanja biračkih popisa. Stanovništvo Kraljevine SHS, međutim, činili su i oni stanovnici, koji su po mirovnim ugovorima s Mađarskom, Austrijom i Njemačkom imali pravo optiranja za te zemlje. To pravo opcije bilo je predviđeno za one stanovnike Kraljevine SHS koji su živjeli na područjima oduzetim od Austrije ili Mađarske i bili pripojeni Kraljevini SHS, kao što je npr. Baranja. Baranjski Nijemci i Mađari dobili su pravo optirati za Austriju, Njemačku ili Mađarsku, te bi ih te države, u slučaju opcije, i primile kao svoje državljane. Po saintgermainskom mirovnom ugovoru, neslavenski starosjedioci u opsegu Kraljevine Hrvatske i Slavonije koji su na njenom teritoriju stekli državljanstvo do 1. siječnja 1910. godine, automatski su trebali dobiti državljanstvo Kraljevine SHS. Oni koji su državljanstvo stekli nakon 1. siječnja 1910., u Kraljevini SHS mogli su steći državljanstvo tako da za to zatraže i dobiju privolu državne vlasti. Za pripadnike neslavenskih stanovnika, starosjedioca unutar granica Hrvatske i Slavonije, kao što su bili osječki Nijemci i Mađari, pojavilo se pitanje imaju li oni pravo opcije, tj. hoće li biti lišeni prava glasa. Logikom zakona, pravo opcije mogli su imati samo uz pretpostavku

¹²²DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1071/ 1920., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 21. listopada 1920.

da su prije sklapanja saintgerrmainskog ugovora imali državljanstvo u onoj državi za koju optiraju. Praksa koja se provodila u pripremanju biračkih popisa, međutim, nije išla u skladu sa zakonom. Mnogim je starosjediocima bilo nametnuto pravo opcije, koje niti su htjeli, niti su mogli iskoristiti, da bi im za uzvrat bilo oduzeto pravo glasa.¹²³ Naime, ministar unutarnjih poslova Drašković (demokrat) objavio je početkom listopada 1920. tumač izbornog zakona. Tumač je nalagao „da se neslavenski starosjedioci u Hrvatskoj i Slavoniji ne uvrštavaju u biračke popise ako se od društva i od vlasti ne smatraju Slavenima“. Koje „društvo“ je kompetentno da prosuđuje nečiju narodnost ili državnu svijest, odnosno koja je vlast kompetentna da izriče svoj sud o toj stvari, to u tumaču zakona nije bilo određeno. Sastavljanje biračkih popisa stavljeno je na volju općinskim poglavarstvima, a nakon toga i sudbenim stolovima.¹²⁴ Tako su i u Osječkom gradskom poglavarstvu trajale konferencije o tome tko od osječkih građana ima, a tko nema pravo glasa i treba biti izbačen s popisa. Prijedlog gradskog senatora radikala dr. Jovana Božića bio je brisanje oko 2.000 njemačkih imena s popisa. Predložio je čak i to, da se dotične izbrisane osobe i ne obavijeste o tome da su izbrisane, kako bi se uštedjelo na vremenu (poslu i postupku reklamiranja), jer te osobe na kraju ionako neće dobiti pravo glasa. Kako je sudbeni stol svakih nekoliko dana rješavao stotine reklamiranih birača koje im je upućivalo gradsko poglavarstvo, teško je vjerovati da je stigao biti ispitan svaki pojedini slučaj „smatra li se od društva i od vlasti Slavenom“. Brzina kojom je sudbeni stol rješavao dodjele odnosno nedodjele biračkog prava sugerira da je najčešći kriterij odluke bio pogled na prezime birača. Sam pogled u osječki adresar iz 1920. godine pokazivao je najviše (oko 46 %) prezimena njemačkog porijekla, a osim njih i velik broj mađarskog ili drugog neslavenskog porijekla.¹²⁵ To znači da je više od polovine stanovnika Osijeka činio element koji se po potrebi mogao interpretirati kao „tuđinski“. Gradsko poglavarstvo je tumačem zakona ministra Draškovića dobilo odriježene ruke da iz mase birača stranog, neslavenskog prezimena, izbaci koga god želi. Osječki su radikali zadužili nekoliko svojih članova da se pozabave izborom njemačkih prezimena u biračkim popisima te ih reklamiraju kao „protuzakonito

¹²³O donošenju odredbe uskrate prava glasa neslavenskim manjinama koja je ušla u izborni Zakon za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS više u: Zlatko MATIJEVIĆ, „Građani na otkaz“ – njemačka nacionalna manjina i 9. članak Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1920.)“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch* (2003), 163-172.

¹²⁴DAOS, Fond Birački popisi 1920., 1927., HR-DAOS-123, kut. 805, Kandidatske liste Osijek. U ovom su fondu sačuvane odluke osječkog sudbenog stola kao drugostupanjskoj i krajnjoj instanciji koja odlučuje o dodjeli ili uskrati biračkog prava pojedine osobe. Nije poznato jesu li to sve odluke koje je tijekom listopada i studenog 1920. koje je sudbeni stol donio. Radi se o listama s popisima onih birača (koje obuhvaćaju između 100 i 200 birača „neslavenskih“ prezimena) koje su upućivane od gradskog poglavarstva i rješavane svakih nekoliko dana, uglavnom uskratom biračkog prava.

¹²⁵*Jeka od Osijeka, Hrvatski zabavnik i kalendar za god. 1920.*, Osijek.

uvršteno jer po rasi i jeziku nisu državljani SHS te imaju pravo opcije za svoje nacionalne države“. Radikali su također izdavali svjedodžbe patriotizma onim biračima koji su im obećali svoju podršku. Nasuprot tome, osječki klub HPS-a okupio je jedan dio izbrisanih birača kako bi se zajednički izborili za povratak svog biračkog prava. Naputak koji je u vezi tog pitanja poslao ministar Demetrović u ime zemaljske vlade u Zagrebu potvrdio je da pravo glasa nemaju ne samo oni koji su nakon 1. siječnja 1910. stekli zavičajnost u našoj zemlji, nego i oni koji su je stekli prije toga, ali su zadržali „svoj strani nacionalni karakter“. Iz osječkih popisa birača tako su izbrisani mnogi starosjedioci neslavenskog prezimena koji su činili velik dio biračkog tijela hrvatskih stranaka.¹²⁶

Gradsko zastupstvo, odmah po svom konstituiranju, na toj istoj sjednici, uzelo je na razmatranje hitni prijedlog dr. Leitnera (socijal-demokrata), koji je tražio da se sastavi osmočlani odbor za ispitivanje nekorektnosti koje se provode u gradskom poglavarstvu prigodom sastavljanja popisa birača za konstituantu. U raspravi koja se o tome povel, dr. Kockar je u potpunosti podržao stav ministra Demetrovića da na ustavotvornim izborima trebaju odlučivati samo oni koji su porijeklom Slaveni. Založio se jedino za Židove, s objašnjenjem da „oni nemaju svoje nacionalne države“. Zastupnik Bratoljub Šram je na to prokomentirao da po stavu dr. Kockara ni biskup Strossmayer, da je živ, ne bi imao pravo glasa, već pravo opcije. U glasovanju za ispitivanje nekorektnosti kod popisa birača svi zastupnici osim radikala bili su za, pa je prošao sa 26 glasova prema 12. Za ovaj su prijedlog htjela glasovati i dvojica radikala, ali ih je radikalski zastupnik Savić fizički povukao da sjednu (izjašnjavali su se za ustajući), na što je opomenut. Zastupnik Šaj uložio je votum separatum.¹²⁷ Rad ovog odbora ipak nije dao značajnijeg rezultata, jer je biračko pravo u cijelom Osijeku bilo odobreno samo za 3.522 birača.

Od osječka 3.522 birača, izborima za konstituantu je pristupilo njih 2.845. Najviše osječkih glasova pripalo je zajedničarima (1.050 glasova), a zatim komunistima (760 glasova), dok su iza njih ostali radikali (568 glasova). Ostale su stranke u gradu Osijeku prošle puno slabije, pučkaši s 247 glasova, demokrati sa 193 glasa, te socijal-demokrati s 41 glasom, Seljački savez sa 31 glasom i radićevci s 15 glasova.¹²⁸ Da su na ovim izborima mogli glasovati i osječki starosjedioci, rezultati bi, po procjeni radikala, bili puno povoljniji za hrvatske stranke. Među ostatkom birača ipak je ostalo dovoljno onih

¹²⁶„Ni Strossmayer!“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 232, 12. X. 1920., 1.

¹²⁷DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1071/ 1920., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 21. listopada 1920.

¹²⁸„Konačni rezultati izbora u našoj županiji“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 272, 30. XI. 1920., 1.

koji su Osijek potvrdili kao pretežno hrvatski (i pretežno radnički) grad, dok je podrška Židova radikalima, na koju su računali, velikim dijelom izostala. Ono što radikali nisu mogli ishoditi prilagođavajući svojim potrebama biračke popise u Osijeku, nadoknadili su u ostatku kotara, gdje su prikupili najveći broj glasova (1.978 glasova za radikale od 3.306 birača koji su pristupili izborima).¹²⁹ Birači grada Osijeka, tijekom triju izbora koja su se provela 1920. godine, pokazali su veliku podršku radikalnoj stranci u odnosu na demokratsku. Ovi su se omjeri podrške hrvatskim strankama na jednoj strani, nasuprot radikalima s privjeskom demokrata na drugoj strani zadržali do kraja parlamentarnog razdoblja. Isto su se tako ustalile i izborne nepravilnosti koje su provodili radikali, i koje su ponekad bivale spriječene, ali nikad kažnjene. Nakon proglašenja Obznane, vladinog dekreta kojim je komunističkoj stranci (koja je do tada promijenila ime u Komunistička partija Jugoslavije, KPJ), bio zabranjen rad, na osječkoj su političkoj pozornici ostali socijal-demokrati kao politički zastupnik radničkih slojeva. Komunisti su se kasnije ipak politički organizirali pod drugim imenima kako bi mogli participirati u gradskoj vlasti, ali se podrška birača koju su imali smanjila nekoliko puta u odnosu na 1920. godinu. Osim toga, Obznana je komuniste (kao predstavnike zabranjenog pokreta neovisno pod kojim su se imenom pojavljivali) obilježila i izdvojila na način da druge stranke nisu htjele surađivati s njima, bojeći se optužbi za „boljševizam“, te reakcija više vlasti. Zahvaljujući Obznani, u Osijeku se politički život podijelio na hrvatsku i velikosrpsku stranu. Političko nadmetanje ove dvije strane za provodilo se i u gradskom zastupstvu, glede pitanja hoće li grad Osijek imati više hrvatskih ili srpskih obilježja, što se pokazivalo kroz promjenu nazivlja ulica.

Na sjednici skupštine gradskog zastupstva održanoj 14. veljače 1921. godine, zastupnik Živanović (demokrat) predložio je, da se u slavu odlikovanja grada Beograda velikim krstom francuske Počasne legije neke osječke ulice preimenuju imenima hrvatskih i srpskih velikana. Sastavljen je peteročlani „ad hoc“ odbor, koji je predložio da se Teretna ulica u Gornjem gradu preimenuje u Beogradsku, a Široka ulica u Donjem gradu u ulicu vojvode Mišića. Prijedlog je bio jednoglasno prihvaćen.¹³⁰ Međutim, prijedlog Bratoljuba Šrama (zajedničara) sa sljedeće sjednice gradskog zastupstva, 18. ožujka, da se Vijećnički trg nazove Trgom kralja Tomislava, Kolodvorska ulica

¹²⁹U okolnim je selima popis birača brzo ažuriran prema „autentičnom tumaču“ ministra Draškovića, pa je u Ernestinovu i Josipovcu s popisa izbrisano više stotina osoba, dok je na popisu ostalo tek nekoliko birača. „Neslavenski starosjedioci u Hrvatskoj i Slavoniji i njihovo aktivno izborno pravo kod izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu“, *Hrvatska obrana* (Osijek), br. 229, 8. X. 1920., 1-2.

¹³⁰DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1072/ 1921., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 14. veljače 1921.

Zagrebačkom, a Kapucinska ulicom dra Antuna Starčevića naišao je na neočekivan otpor, te reakcije nedostojne ponašanja u gradskoj vijećnici. Dr. Kockar je iznio da smatra da u vrijeme kada su se zaoštrili odnosi između Hrvata i Srba nije uputno mijenjati naziv neke ulice u Ulicu A. Starčevića kojega se smatra ljutitim neprijateljem Srba, i da bi on i glasovao, ali ne može zbog „srpskih masa“. Prijetio je i bojkotom, te dodao kako je uvjeren da ni Hrvati njemu ne bi odobrili da je on predložio ime nekog srpskog političara. Pučkaši su smatrali da narodni poslanik, inteligentan i obrazovan kao dr. Kockar ne treba voditi računa o mišljenju masa, jer ne trebaju mase voditi inteligenciju već inteligencija mase. Drugi protivnik imena A. Starčevića bio je zastupnik Šaj, koji nije dopustio da se na taj način iznosi prijedlog, ali su mu prigovorili kako je isto to napravio Živanović. Židovi su izjavili da neće glasovati jer u ovoj situaciji bi to značilo da se stavljaju na nečiju stranu. Šram im je prigovorio da se oni uvijek stavljaju na stranu sile. Dr. Leitner je predložio da se izabere odbor od 3 osobe i 2 povjesničara da donesu prijedlog za promjenu naziva osječkih ulica. Prijedlog je prošao te su izabrani Šaj, dr. Kockar i dr. Spitzer, a od povjesničara dr. Bösendorfer i prof. Jeny.¹³¹ Imenovanje ulica i trgova po hrvatskim velikanima tako se završilo imenovanjem odbora koji nije promijenio ništa. Zastupnička rasprava i prepucavanje oko nazivlja ulica te politiziranje prebacilo se iz gradske vijećnice u stupce stranačkih glasila i lista *Die Drau*.¹³² U samoj ideji da se gradu u kojem su Srbi zastupljeni s jednom desetinom stanovništva nametne srpsko nazivlje glavnim ulicama, te da se istodobno uskrati ono hrvatsko, bila je nedvosmisleno izražena namjera da se Osijek označi kao „srpski grad“. Osječki su Hrvati to potvrdili kao šutljiva većina koja se ustručava svom gradu nametnuti hrvatski karakter, a Srbi su takvo ponašanje iskorištavali. Gradski načelnik Hengl nije se na skupštinama zastupstva upuštao u rasprave nacionalno-političkog tipa, jer mu je bilo važnije pridobiti zastupstvo u rješavanju ključnih komunalnih pitanja, što je također bio predmet na ovoj sjednici. Na njoj se počelo rješavati četrdesetak godina staro pitanje rušenja osječkih gradskih bedema.

¹³¹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1072/ 1921., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 18. ožujka 1921.

¹³²*Die Drau* je bio osječki dnevni neovisni list. Stvarno je služio kao glasilo Židova i osječke slobodnozidarske lože „Budnost“; to je značilo da se uglavnom postavljao na stranu državnog režima.

2.4. Komunalni razvoj grada

Regulatorna osnova za grad Osijek bila je izrađena 1912. godine, ali Prvi svjetski rat je modernizaciju grada odložio za neka bolja vremena. Prilika se ukazala nakon 1. prosinca 1918. godine, nakon uspostavljanja nove države, Kraljevine SHS. Osječka gradska vlast je povjerovala da će nova država imati više interesa da podupre razvoj ovoga grada nego što je to imala Austro-Ugarska Monarhija, koja je razvoj obližnjega grada Pečuha pretpostavila Osijeku. Ubrzo se pokazalo da će se za razvoj Osijeka njegova gradska vlast morati boriti s državnom vlasti, i da Kraljevina SHS ne samo da nije pokazivala interes za razvoj Osijeka, već ga je malo po malo nastojala ograničavati i kočiti. Sretna okolnost za grad Osijek bila je ta što je od 1920. na položaj gradskog načelnika bio izabran Vjekoslav Hengl. Njegova stranka za vrijeme cijelog parlamentarnog razdoblja nije uspijevala izboriti natpolovičnu većinu u gradskom zastupstvu, ali je unatoč tome Hengl bio jedina osoba koju je hrvatska većina u zastupstvu htjela na mjestu načelnika. Čini se da je od ranije među osječkim građanstvom uživao velik ugled, kao osoba u koja, radi svoje stručnosti i osobnog poštenja, ulijeva povjerenje. Tako je barem djelovao na gradsko zastupstvo, osobito kad je zastupnike trebalo motivirati da se odluče na velike investicije poput elektrifikacije grada i uvođenja električnog tramvaja, kako bi povukli stvarne poteze. O ovim se investicijama odavno pričalo da bi ih trebalo provesti, kako u gradskoj vlasti, tako i među građanstvom, ali je, izgleda, malo tko vjerovao u njihovu realizaciju. Komentirajući definirani komunalni program koje je gradsko zastupstvo izglasalo u srpnju 1922. godine, nezavisni list *Osječki reporter* više nego skeptično piše: „Mnogo je toga, što su si naši gradski o č u s i preduzeli, i ako samo deseti dio svega toga u zbilji provedu, onda su jednim mahom izbrisali staru „essegersku“ tradiciju: mnogo brbljati, a malo raditi.“¹³³ Uistinu, deset godina nakon donešene regulatorne osnove, grad Osijek još uvijek nije imao vodovod, električnu rasvjetu ni električni tramvaj; izgradnja kanalizacije bila je nedovršena, neke ulice u širem središtu grada nisu imale izgrađene ceste, gradska klaonica nije udovoljavala ni najprimitivnijim higijenskim uvjetima, vladala je oskudica uredskih prostora, osobito primjerene gradske vijećnice,¹³⁴ te još

¹³³„Esseg ili Osijek“, *Osječki reporter*, (Osijek), 24, 31. VII. 1922., 1.

¹³⁴Na pitanje gradske vijećnice osvrnuo se *Hrvatski list* komentirajući kako je nepodesna i nedostatna za sve gradske potrebe. Prostorije su takve da se stranke i činovnici ne mogu pomaknuti. Gradski porezovnici kada donose svoj kvartalni porez ne mogu doći do blagajnika. Za vrijeme sjednica gradskog zastupstva zastupnici mogu kisik samo gledati kroz prozor. I puše za vrijeme sjednice, a nema ventilacije da dim izađe van. „Što treba gradu Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), 41, 20. II. 1921., 4-5.

više školskih prostora: Kraljevska realna gimnazija s 800 učenika tiskala se u prostoru predviđenom za njih 300; nove prostore hitno su trebale i Kraljevska ženska realna gimnazija te Ženski licej, zatim Viša djevojačka škola, Ženska stručna škola i Ženska dvorazredna trgovačka škola, Kraljevska muška učiteljska škola i Kraljevska trgovačka akademija. Neophodni su bili i prostori za Obrtničku školu i šegrtski dom, glazbenu školu i Dječji dom.¹³⁵ Stambeno pitanje bilo je posebno teško, kako za radnike, tako i za činovnike, jer nije bilo ni izbliza dovoljno stanova da se pokriju sve njihove potrebe. Mnogi su činovnici, liječnici, profesori, učitelji i drugi zaposlenici bili prisiljeni godinama stanovati u Osijeku odvojeni od svojih obitelji, koje nisu imali kamo useliti. Za njihovo je pitanje bio nadležan Stanarinski ured, koji je djelovao neovisno o gradskoj upravi. Gradsko zastupstvo je u njegovom radu sudjelovalo svojim Stanarinskim odborom, ali su se odluke o tome tko će gdje stanovati, i tko će dobiti stan, a tko će još pričekati, često donosile u Zagrebu, gdje se nalazila viša instancija ovog ureda.¹³⁶ Česta pojava korupcije i useljavanje preko reda, a s druge strane stroga pravila za kućevlasnike rezultirali su vrlo velikim nezadovoljstvom i kod kućevlasnika i kod stanara. Osim što su za svoje poteškoće krivili Stanarinski ured, krivili su i jedni druge, pa naposljetku i gradsku općinu koja je za grad Osijek mogla propisati određena pravila po kojima će uvjetovati izgradnju i izdavanje stanova. U očekivanju reorganizacije državne uprave po kojoj je Osijek trebao postati središtem oblasti (velike kao tri županije), očekivalo se i zaoštrenje stanarinskih poteškoća, jer je priljev mnogih oblasnih činovnika u grad zahtijevao i mnogo stanova kojih naprosto nije bilo. Otežavajuća okolnost za stanovanje bila je i to što se sve više razvijala trgovina na malo, pa su mnogi kućevlasnici svoje prizemne stanove izdavali kao poslovne prostore, većinom dućane. Posebno teške stambene prilike podnosilo je osječko radništvo, velikim dijelom nastanjeno u barakama u močvarnom dijelu grada.¹³⁷

Od samog početka svog načelničkog mandata Hengl se izuzetno zalagao da se provede od ranije zacrtani program razvoja grada kako bi se ove prilike poboljšale, a komunalni standard podigao na višu razinu. Sustavno se brinuo oko toga da njegovi smjeli planovi budu prihvaćeni prvo od gradskog zastupstva, a zatim i potvrđeni od državne vlasti, te da se osigura njihovo financiranje. Upornošću pred poteškoćama i nepopustljivošću

¹³⁵DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1073/ 1922., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 21. srpnja 1922.

¹³⁶Povjereništvo za socijalnu skrb u Zagrebu.

¹³⁷O stambenoj krizi, stambenoj izgradnji i poticajnim mjerama za izgradnju stanova u međuratnom Osijeku opširnije u: DAMJANOVIĆ, Dragan, „Stambena arhitektura dvadesetih godina 20. stoljeća u Osijeku“, pribavljeno s Internet stranice https://bib.irb.hr/datoteka/284826.Stambena_-_Damjanovic.doc 1. prosinca 2014.; također u: *Osječka arhitektura 1918. – 1945.*, Zagreb, Osijek, 2006., 75-124.

pred onima koji su mislili suprotno, za nekoliko godina svog mandata osigurao je uočljive promjene na licu grada. Zato je među građanstvom postao vrlo omiljen, toliko da je njegova stranka, Hrvatska zajednica, a kasnije još više Hrvatska federalistička seljačka stranka (HFSS), isticala upravo njegovu osobu za izbornu promidžbu, a ne osobu dr. Franje Papratovića, koji je bio predsjednik Osječkoga kluba HZ odnosno HFSS.

2.4.1. Pitanje rušenja gradskih bedema

Za modernizaciju grada Osijeka trebalo je prethodno riješiti pitanje njegove unutarnje dislociranosti, koja se pokazala otežavajućim faktorom u razvoju grada. Grad Osijek imao je jedinstven i specifičan prostorni razmještaj u odnosu na druge hrvatske kontinentalne gradove. Longitudinalno se protezao neposredno duž desne obale rijeke Drave u smjeru zapad-istok oblikujući tri međusobno odvojene gradske cjeline, Gornji grad, Nutarnji grad (Tvrđu) i Donji grad, koje su do 1786. godine funkcionirale kao tri zasebne gradske općine, međusobno odvojene gradskim bedemima, brisanim prostorom oko njih te međusobnim antagonizmom. Nakon silom zakona nametnutog ujedinjenja, osječke gradske općine postale su jedna. Oblikovale su zajedničku gradsku vlast, ali su se nastavile razvijati zasebno, svaka s vlastitom trgovinom i obrtom, vlastitom industrijom, zasebnim poslovnim i društvenim životom, te se u njima razvila posebna vrsta lokalpatriotizma; jedina je veza između njih bila konjski tramvaj, a osim njega nije bilo nikakve svijesti o zajedničkoj pripadnosti. Tako razdijeljeni Osijek dočekao je i dvadeseto stoljeće, a potom i Kraljevinu SHS. Težnja gradske vlasti za objedinjenjem i spajanjem svih gradskih cjelina nije imala nikakve naznake da bi joj državna vlast u tome izašla u susret. „Do dana današnjega gleda gornjograđanin u donjograđaninu tuđinca. O Novome gradu ne treba ni govoriti.“¹³⁸ Novi grad je bio još jedna zasebna gradska cjelina koja se počela oblikovati od 1792. godine izvan oboda gradskih zidina. Smještaj Novoga grada bio je oko 3 km južno od Nutarnjega grada i Donjega grada. Bio je povezan s Nutarnjim gradom konjskom željeznicom. Kako bi se sva četiri dijela grada mogla povezati i objediniti, bilo je nužno produžiti glavnu gornjogradsku ulicu (Kapucinsku) i spojiti je sa cestom za Donji grad, za što je bilo potrebno srušiti gradske bedeme.¹³⁹

¹³⁸„Odlučan dan po Osijek“, *Hrvatski list* (Osijek), 162 (581), 21. VII. 1922.,1.

¹³⁹O prostornom, društvenom i gospodarskom razvoju grada Osijeka više u: Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve: trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, Osijek, 1999.; ISTA, *Urbanizacija i promet grada Osijeka*

Otkako je postalo izvjesno da je fortifikacijska svrha osječkih gradskih bedema uslijed suvremenijeg načina ratovanja – usavršavanjem oružja, osobito artiljerije, te promjenom taktike ratovanja, okončana, osječka se gradska vlast nastojala izboriti za njihovo rušenje te prenamjenu vojnog zemljišta u građevinsko. Od kraja 19. stoljeća osječko gradsko zastupstvo pokušavalo je na više načina ishoditi dozvolu vojnih vlasti za rušenje bedema i prenamjenu vojnog zemljišta, sporilo se oko vlasništva i cijene mogućeg otkupa, tražilo posredovanje velikog župana i bana za pozitivan ishod i predlagalo razne verzije mogućeg rješenja. U sporu oko vlasništva zemljišta na kojem je podignuta Tvrđa, državna vlast nije uvažavala nikakve argumente koje je u svoj prilog prikazala i na koje se oslanjala osječka gradska općina, a za eventualnu prodaju tog zemljišta gradu tražila je sumu od 2 milijuna kruna, što je općini bilo više nego neprihvatljivo. Planiranje regulatorne osnove za grad Osijek 1912. dovelo je, međutim, do točke kada su gradski bedemi postali nepremostivom zaprekom i trebalo ih je ukloniti, a vojno zemljište prenamijeniti u gradsko, kako bi se odvojene gradske cjeline mogle spojiti u jedno. Od 1911. godine gradska se općina spremala provesti značajne investicije u komunalnom opremanju grada kao što su izgradnja vodovoda, kanalizacije, gradske vijećnice, preuzimanje plinare i tramvaja te izgradnja električne centrale, električne rasvjete i uvođenje električnog tramvaja. Za njihovu provedbu bilo je prijeko potrebno spojiti grad u kompaktnu cjelinu, ali su to onemogućavali gradski bedemi koji su svojim položajem zauzimali samo središte gradskog prostora i na taj način priječili spajanje ili dodirivanje Gornjeg, Donjeg, Nutarnjeg i Novoga grada, a također i prometnu komunikaciju između njih. S unutarnje i vanjske strane bedema nalazili su se duboki i široki rovovi, uređeni tako da se mogu puniti vodom iz rijeke Drave; oni su bili zapušteni te su postali leglo zaraza i komaraca. Sami bedemi, također neodržavani i djelomično urušeni, nagrđivali su izgled grada.

Iz regulatorne osnove za grad Osijek načinjene 1912. godine vidljivo je da je gradska vlast ozbiljno računala na prenamjenu tvrđavskog vojnog zemljišta u gradsko, što se nije ostvarivalo. Svaki odgovor nadležne vlasti o ustupanju vojnog zemljišta koje se više ne koristi uvijek je bio negativan. Osječka je gradska vlast bila uporna u tom pitanju, no „naš je Osijek pod pokojnom monarhijom uvijek bio pastorak, kojemu je maćeha država uvijek obećavala sve i sva, a nikada ništa ne davala.“¹⁴⁰ Do sporazuma

na prijelazu stoljeća : (1868.-1918.), Osijek, 1996.; Mile DAVIDOVIĆ, „Gradnja saobraćajnica i gradski saobraćaj u Osijeku do 1940. godine“, *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku* 2, 1982/83., 309-360.; Ivan PELZ, „Novi grad u Osijeku. Građa za povijest“, *Osječki zbornik XXI*, 1991., 245-260.; Stjepan SRŠAN, *Slobodni i kraljevski grad Osijek 1809.*, Osijek, 2009.

¹⁴⁰ „Gradski bedemi“, *Hrvatski glas* (Osijek), br 40 (213), 30. IX. 1921., 1.

oko zemljišta, unatoč obećanjima od strane nadležnih vlasti, za vrijeme vladavine Austro-Ugarske nije došlo.¹⁴¹

Odmah nakon uspostave Kraljevstva/ Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, krajem prosinca 1918. godine, osječko se gradsko poglavarstvo obratilo Narodnom vijeću, povjereniku za financije u Zagrebu, s nekoliko prijedloga koji su se odnosili na zemljište oko tvrđavskih bedema, te nekretnine unutar njih, koje vojska više ne koristi i koji su propadali. Poglavarstvo je predložilo rušenje gradskih bedema, raščišćavanje i poravnavanje terena, odvodnju, te prenamjenu u građevinsko zemljište, njegovu parcelaciju i prodaju. Gradska bi općina za svoje potrebe obnovila postojeće, a nekoristene zgrade, dok bi se dio građevinskog zemljišta prodao, predviđalo se, po vrlo visokoj cijeni – uslijed atraktivnosti zemljišta. Novac od prodaje zemljišta gradska općina podijelila bi s vojnim erarom pola-pola, s tim da bi grad svoju polovinu utrošio upravo na pripremu tog zemljišta, kako bi uopće postalo privlačno potencijalnim kupcima. Ovim prijedlogom gradska općina nije napustila svoje pravno stajalište da se smatra vlasnicom nekretnina koje pripadaju tvrđavi.¹⁴²

Općina Osijek je očekivala da će „narodna vlast“ imati više sluha za razrješenje ovog pitanja koje je bilo od presudne važnosti za razvoj grada Osijeka. U prvi mah je izgledalo da će se to uistinu i dogoditi, jer je Narodno vijeće u Zagrebu donijelo pozitivno rješenje ovog pitanja te ga poslalo u Ministarstvo financija na odobrenje. Ministarstvo je, međutim, smatralo da ovo pitanje potpada pod nadležnost Direkcije ratnog plijena. Protiv takvog stava i postupanja, smatranja imovine s hrvatskog teritorija ratnim plijenom, osječka je gradska općina energično prosvjedovala, no državna vlast takav svoj stav nije promijenila ni tada ni ubuduće, a grad Osijek opet nije ishodio povoljno rješenje o bedemskom zemljištu, iako je prijedlog bio pravno utemeljen i financijski vrlo isplativ za vojni erar.

Novo gradsko zastupstvo formirano 1920. godine, s Vjekoslavom Henglom kao načelnikom, nije odustajalo od pitanja bedemskog zemljišta i rušenja bedema. Htjelo je,

¹⁴¹Za razliku od grada Karlovca, koji je za istu stvar na svom području uspio od vlasti ishoditi pozitivno rješenje. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 27 Vojni erar, Nacrt zemljišnih čestica koje grad Osijek od c. k. vojnog erara odkupiti kani (1907. g. prilog spisa 18157/907); V. ž. Mihalovich predstojniku kr. zemaljske vlade Levinu pl. Chavraku-Letovaničkom, predmet: Tvrđava Osijek – rušenje (13. travnja 1906.); Poglavarstvo sl. i kr. grada Karlovca v. ž. Mihalovichu, prijepis kupoprodajnog ugovora grada Karlovca s kr.ug. drž. erarom u predmetu otkupa bedemskih zemljišta (16. travnja 1907.); Zapisnik o procjeni tvrđavskog zemljišta (3. veljače 1911.) uz zamolbu banu da poduzme korake za predaju tvrđavskog zemljišta gr. općini Osijek (6. veljače 1911.); Kr. ravnateljstvo erar. pravnih poslova u Zagrebu: Osijek – pitanje o vlasništvu fortifikatornih zemljišta (3. studenog 1911.); Gradska općina Osijek kr.zem. vladi u Zagrebu: iz vlastba zemljišta kr.ug. držav. erara (7. svibnja 1915.).

¹⁴²HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 27 Vojni erar, Zapisnik od 9. siječnja spisan kod povjerenika za financije u Zagrebu.

naprotiv, konačno dokinuti rascjepkanost grada Osijeka i modernizirati ga, realizirajući planove prethodne postave gradskog zastupstva, koja je to morala odgoditi i okrenuti se ratnim zbivanjima i njihovom utjecaju na grad. Mada je Ministarstvo vojno i mornarice Kraljevine SHS o pitanju rušenja osječkih gradskih bedema i prenamjeni pripadajućeg zemljišta zauzelo stajalište da se radi o vojno-državnom, a ne o gradskom imanju, i da „se iz jačih razloga, čisto vojničkog karaktera ne će na duže vreme uzeti u raspravu“, gradsko zastupstvo je o njemu nastavilo raspravljati i tražiti povoljno rješenje.¹⁴³ Nakon dobivenog ovako nepovoljnog odgovora državne vlasti (krajem prosinca 1920.), na idućoj sjednici gradskog zastupstva, gradski je načelnik predložio da se o tome pošalje predstavka na bana, a usvojen je i prijedlog radikalskog prvaka dr. Kockara da se pošalje i deputacija u Beograd, kako bi se ishodilo povoljno rješenje. Vođa osječkih demokrata, Dragutin Šaj, zastupnik i donedavni veliki župan Virovitičke županije, usprotivio se predstavci na bana, pa je izabran za beogradsku deputaciju. Nije vidljivo da je beogradska deputacija polučila kakav uspjeh; predstavka na bana, međutim, donijela je preokret u daljem rješavanju ovog pitanja.¹⁴⁴ Ona je uskoro (u svibnju 1921.) nadopunjena i zamolbom vojnom ministarstvu da se na trošak grada Osijeka sastavi stručno-vojna komisija koja bi došla na lice mjesta i utvrdila koje uvjete je potrebno ispuniti da se, u planiranju razvoja grada, ne bi narušila vojno-utvrдна svrha onog dijela grada na kojem se nalaze gradski bedemi.¹⁴⁵ Vojno ministarstvo je promptno reagiralo te već za početak sljedećeg mjeseca odredilo četveročlanu komisiju koja će proučiti i procijeniti pitanje rušenja gradskih bedema i ustupanje pripadajućeg zemljišta osječkoj gradskoj općini.¹⁴⁶ Ta je komisija u prisustvu predstavnika grada načinila izvješće u kojem je utvrdila da tvrđava u stanju u kakvom je zatečena više nema nikakvu fortifikacijsku, stratešku ni taktičku važnost, te se može srušiti, a njeno zemljište ustupiti gradu da ga upotrijebi za druge svrhe. U svom je izvješću predložila da se ovo pitanje riješi u korist grada Osijeka u svrhu razvoja grada u industrijskom, trgovačkom, estetskom i higijenskom smislu. Predložila je, također, da se sve osječke vojarne u koncentriraju u jedan kompleks, za koje bi grad ustupio svoje zemljište.¹⁴⁷ Naime, izvan gradskih bedema, između Tvrđe i Donjega grada, postojale su još dvije vojarne koje su

¹⁴³HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 27 Vojni erar, Ministarstvo vojno i mornarice Građevnom odsjeku poglavarstva Osijek, 21. prosinca 1920., prijepis.

¹⁴⁴DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1072/ 1921., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 18. ožujka 1921.

¹⁴⁵HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 27 Vojni erar, Gradonačelnik Hengl Ministarstvu vojnom i mornarice, 11. svibnja 1921.

¹⁴⁶HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 27 Vojni erar, Ministarstvo vojno i mornarice komandantu Osječke divizijske oblasti, 18. svibnja 1921.

¹⁴⁷HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 27 Vojni erar, Zapisnik konferencije održane 3. lipnja 1921. između delegata gradskog povjerenstva i komisije određene ministra vojnog i mornarice.

pripadale gradskoj općini te bile iznajmljene vojsci. Između njih i na okolnom zemljištu bilo je dovoljno gradilišta i prostora koji bi grad ustupio vojsci za njene potrebe, za uzvrat ustupanja bedemskog zemljišta i vojnih zgrada u Tvrđi koje vojska više nije koristila. Vojna je komisija u ovom svom izvješću o pitanju vlasništva zemljišta iznijela svoje nedvojbeno stajalište da cjelokupno zemljište na kojem se nalazi osječka tvrđava pripada vojnom eraru; ono se u potpunosti oslanjalo na stavove nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije o tom pitanju, a pokušaje gradske općine Osijek da pravnim putem vrati vlasništvo nad tvrđavskim zemljištem komisija naziva „svima mogućim advokatskim marifetlucima i izokretanjem fakata“.¹⁴⁸ Povoljno rješenje za grad Osijek komisija je predlagala na način da se pitanje vlasništva između gradske općine i države ostavi po strani, te da gradska općina za potrebe vojske ustupi ekvivalent nekog drugog gradskog zemljišta u zamjenu za tvrđavsko zemljište. Načelnik glavnog generalštaba i kraljev ađutant vojvoda Petar Bojović dao je vojnom ministarstvu preporuku da postupi prema prijedlogu komisije, kako bi osječko građanstvo izgradilo pozitivnu sliku vojske Kraljevine SHS umjesto da je doživljavaju kao smetnju.¹⁴⁹ Država je na taj način za sebe pokušala izvući političku korist, a zasigurno je izvukla materijalnu korist, jer ništa svoje nije dala niti izgubila, dok je za vojni erar dobila vrlo atraktivna gradska zemljišta, i to u većem cjenovnom omjeru u odnosu na procijenjenu vrijednost tvrđavskog zemljišta. Tvrđavsko zemljište bilo je, naime, procijenjeno na 1.876.561,68 dinara, a gradsko zemljište koje se ustupa vojsci na 2.025.200,63 dinara. Razmjena i ustupanje imanja u Osijeku između gradske općine i države potvrđeno je 28. studenog 1921. bez ikakve odštete glede razlike u cijeni, mada se kasnije ta razlika pokazala puno većom, gotovo pola milijuna dinara.¹⁵⁰ Gradska općina Osijek tako je osigurala preduvjete za svoj dalji planirani razvoj, iako je potvrdu ovog dogovora s vojnim ministarstvom trebalo još čekati i nekoliko puta intervenirati u Beogradu da ovo pitanje dođe na vladin dnevni red. Pitanje tvrđavskog zemljišta bilo je goruće pitanje za razvoj grada, ali među odgovorima koje je gradska općina dobila od vlade bilo je „da ministarski savjet ima pametnijeg posla nego odobravati, odnosno ne odobravati odluke ministarstva vojske i mornarice“.¹⁵¹ Do potvrde vlade trebalo je pričekati do 15. svibnja 1922. godine, nakon

¹⁴⁸HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 27 Vojni erar, Komisijsko izvješće, 9. lipnja 1921.

¹⁴⁹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 27 Vojni erar, Glavni generalštab Ministru vojnom i mornarice, 4. srpnja 1921.

¹⁵⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 27 Vojni erar, Zapisnik sjednice Ekonomsko-financijskog komiteta ministara, 28. studenog 1921.

¹⁵¹„Gradski bedemi“, *Hrvatski glas* (Osijek), br. 40 (213), 30. IX. 1921., 1.

čega je između Državnog erara Kraljevine SHS i Općine Osijek konačno sklopljen zamjenbeni ugovor.¹⁵²

2.4.2. Pokretanje elektrifikacije i uvođenja električnog tramvaja

Pitanje javnog prijevoza u Osijeku je od 1884. godine bilo uređeno konjskom željeznicom (tramvajem). Izgrađen je privatnom inicijativom kao dioničko društvo, a 19. svibnja 1919. godine otkupila ga je gradska općina Osijek. Povezivao je sva četiri dijela koja su činila grad Osijek (Gornji grad, Tvrđu, Donji grad i Novi grad). Tvrđa, koja se nalazila u sredini, bila je od svih drugih dijelova grada odvojena neizgrađenim površinama u širini od jednog do dva kilometra. Grad se u duljinu (od početka Gornjega grada do kraja Donjega grada) protezao oko šest kilometara. U Tvrđi su se nalazili gradsko poglavarstvo, divizija i brigada, te srednjoškolski zavodi koje su pohađala djeca sa cijelog područja Osijeka. Gornji grad je bio sjedište županije, sudbenog stola, gradskog poreznog ureda i drugih zavoda, te sjedište trgovine i industrije. Donji grad je bio sjedište zemaljske bolnice, preparandije i još nekih institucija kojih nije bilo u drugim dijelovima grada, kao npr. srpske pravoslavne crkve. Iz tih su razloga svi dijelovi grada bili upućeni jedan na drugi, a vezivao ih je jedino konjski tramvaj.¹⁵³

Ovo prometalo, prvo takve vrste u Hrvatskoj, koje je godišnje prevozilo preko milijun putnika, do Prvoga svjetskog rata postalo je nepodesno i zastarjelo.¹⁵⁴ Osječani su na svojim ulicama htjeli vidjeti električni tramvaj, ne samo zato što je bio daleko brži, pouzdaniji i udobniji, već i zbog samog dojma koji je ostavljao, dojma da se ide naprijed i da Osijek korača uz bok drugim gradovima u nova, moderna vremena. Konjski tramvaj, naprotiv, izazivao je suprotan dojam – učmalosti, zaostajanja „200 godina iza Zagreba“ i poruge, te su ga nazivali „gradskom sprdačinom“, „predpotopnim ruglom“ i „kokošinjem“.¹⁵⁵

U veljači 1921. godine već su počele pristizati ponude za podizanje električne centrale i tramvaja. Bile su to preliminarne ponude, dok se još u gradskom zastupstvu raspravljalo o tome hoće li se uvesti električni tramvaj koji se napaja iz mreže, električni tramvaj s

¹⁵²HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 27 Vojni erar, Zamjenbeni ugovor, 26. lipnja 1922.

¹⁵³HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 25, Elektrifikacija postojećeg koncesioniranog gradskog konjskog tramvaja, 15. studenog 1924.

¹⁵⁴HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 28, Promet na gradskom tramvaju.

¹⁵⁵„Esseg ili Osijek“, *Osječki reporter* (Osijek), br. 24, 31. VII. 1922., 1-2.; „Tresla se brda, rodio se miš.....!“, *Osječki reporter* (Osijek), br. 29, 4. IX. 1922., 1-2.; „Osijek i osječki tramvaj“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 99 (518), 30. VI. 1922., 5.

baterijskim napajanjem ili na parni pogon. Prijedlog zastupnika Šaja, da se umjesto tramvajskog javnog prijevoza prijeđe na autobusni odmah je bio odbačen, jer su osječke ceste bile u takvom stanju da je tijekom zime bila upitna njihova prohodnost. Poteškoće u traženju najpovoljnijeg rješenja za javni prijevoz grada Osijeka bile su financijske prirode, jer su već prve naznake cijena izgradnje električnog tramvaja i elektrane gradskim zastupnicima izgledale nedostižno visoke.¹⁵⁶ Gradska općina, naime, nije za to imala izdvojen novac u gradskoj blagajni niti za to od ranije određen priljev novca, već ga je trebalo osigurati kreditom. Kreditna ponuda unutar Kraljevine SHS nije mogla zadovoljiti ovako velike novčane iznose koji su Osijeku bili potrebni, pa se trebalo zadužiti kod inozemnih banaka u inozemnoj valuti. U vrijeme kada je osječko gradsko zastupstvo pribavljalo novac za svoje investicije, tečaj dinara bio je slab (80 dinara za 1 američki dolar) i padao je, pa inozemne banke shodno tome nisu ni odobravale kredite za Kraljevinu SHS. Sve to, međutim, nije spriječilo gradonačelnika Hengla da, nakon što je sklopljen zamjenbeni ugovor za tvrđavsko zemljište, odlučno predstavi gradskom zastupstvu sljedeće korake u komunalnom opremanju grada, među kojima su se najviše isticali elektrifikacija i električni tramvaj. To se dogodilo na sjednici gradskog zastupstva 21. srpnja 1922. Predmet – podignuće investicionog zajma od oko 480 do 500 milijuna kruna (125 milijuna dinara) s rokom otplate 50 do 60 godina predložen je za sljedeće investicije: izgradnja električne centrale, električnog tramvaja, dravskog vodovoda i klaonice; ove su investicije nazvane skupina A, i za njihovu realizaciju aproksimiran je trošak od 80 milijuna dinara; u skupinu B uvrštene su ove investicije: izgradnja dječjeg doma, gradske ubožnice, doma za roditelje i dojenčad; sustav paviljona za srednje školske zavode koji bi uključivao Kraljevsku trgovačku akademiju, Kraljevsku žensku realnu gimnaziju, Višu djevojačku školu, Žensku stručnu školu, Žensku dvorazrednu trgovačku školu, Preparandiju s muškom vježbaonicom i ženskim konviktom; šest stambenih zgrada s dva do tri kata za činovnike; 120 stanova sa sobom, kuhinjom i izbom za radnike; dovršenje gradske kanalizacije; gradnja cesta; gradnja gradske vijećnice; gradnja obrtničke škole i šegrtskog doma; gradnja gradske kuće u Donjem gradu; gradnja tržnice ili sajmišta; gradnja pučkog kupališta, dva dravska kupališta; župni dom u Gornjem gradu; kazalište; glazbena škola i pučka knjižnica. Iako je podizanje zgrada za srednje škole zapravo bila dužnost države, Hengl je procijenio da će država, u nedostatku financijskih sredstava, prije zatvoriti neki školski zavod nego osigurati prostor za njega, pa je smatrao da bi gradska općina tu trebala vlastitim

¹⁵⁶Bilo je procijenjeno da bi elektrana i električni tramvaj zajedno stajali 160 milijuna kruna. „Pitanje tramvaja u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 85 (258), 14. IV. 1921., 3.

snagama osigurati prostore, kako grad ne bi izgubio svoje školske zavode. Predložio je da se škole izgrade, a da se kasnije, kad bude mogućnosti, prodaju državi.¹⁵⁷

Kredit koji je Hengl predlagao podigao bi se u stranoj valuti – engleskim funtama, američkim dolarima, švicarskim ili francuskim francima ili njemačkim zlatnim markama, otplaćivao bi se iz dohodaka koje bi prinosile same investicije, iz blagajničkih viškova,¹⁵⁸ te iz novca koji će u gradskom proračunu preostati nakon otplaćivanja predhodnih investicija – izgradnje kanalizacije (500 000 kruna), cesta (500 000 kruna) i bolnice (2 milijuna kruna). Henglova je namjera bila da se sve investicije izvedu u vlastitoj režiji osječke gradske općine, a tek ukoliko se ne bi uspio pribaviti novac (kredit), rješenje bi se tražilo putem koncesionara, kako bi gradu ipak bilo odgovoreno na njegove potrebe.

Rasprava zastupnika o ovom prijedlogu pokazala je da su načelno svi zastupnici za investicije, ali ne i za kredit. Radikali su, naime, više naginjali koncesiji, a njihov vođa, dr. Kockar, obavijestio je zastupstvo da on već ima u vidu koncesionara koji bi pristao investiciju i koncesiju za skupinu A te osigurati gradskoj općini zajam za skupinu B, kako je načelnik Hengl predložio (za slučaj da se ne nađe kreditor). Kasnije se pokazalo da je koncesiju htjelo dobiti Jugoslavensko d.d. za plin i munjinu u Osijeku (Plinara), i da su tom poduzeću osječki radikali u narednim godinama išli na ruku. Ovom je poduzeću sada prijetio gubitak monopola u energetici na području grada, te je na ovoj sjednici gradskog zastupstva započela višegodišnja žestoka borba Plinare protiv gradske općine, kako ih iz posla ne bi istisnulo gradsko poduzeće. Pravni zastupnik Plinare, dr. Hugo Spitzer, bio je član gradskog zastupstva i upravo je na ovoj sjednici ušao u sukob interesa; međutim, nije napuštao mjesto zastupnika na koje je i kasnije bio biran (uvijek na listi Cionista), jedino se u otvorenim sukobima svog zastupstva i svog poduzeća suzdržavao od glasovanja. Najveću su podršku Henglovom prijedlogu pružili dr. Neubauer, vođa pučkaša, koji je istakao da Osijek, za razliku od drugih gradova, stagnira i nazaduje; i Bratoljub Šram, najistaknutiji zajedničarski zastupnik čiji se glas čuo na svakoj skupštini gradskog zastupstva. On je zastupstvo motivirao za ovaj prijedlog izloživši da će elektrana i električni tramvaj preobraziti lice grada te unaprijediti industriju i obrt pa shodno tome gradu donositi veću dobit. Prigodom

¹⁵⁷DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1073/ 1922., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 21. srpnja 1922.

¹⁵⁸Prihodi gradske općine bili su stabilni, a godišnji obračun pokazivao je tendenciju viška prihoda. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 28, Godišnji obračun Općine kr. i slob. grada Osijeka za godinu 1919-1921.

stavljanja prijedloga na glasovanje zastupnik dr. Kockar stavljao je bezbrojne prigovore, ali prijedlog, koji je na samoupravnom odboru jednoglasno prošao, sada je dobio 27 od 32 glasa te je donesen zaključak o podizanju kredita za velike komunalne investicije. Prijedlog je bio podržan i od strane pojedinih zastupnika iz radikalne stranke,¹⁵⁹ a odobrenje Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju za podizanje kredita u vrijednosti od 450 000 engleskih funti stiglo je 11. prosinca 1921. godine.¹⁶⁰

Neovisno o tome hoće li gradska općina dobiti željeni kredit, na ovoj je sjednici zaključeno da će gradska općina pribaviti drugi, manji kredit kod domaćih banaka kako bi još iste godine pokrenula izgradnju središnje zgrade za srednjoškolske zavode te za izgradnju šest stambenih zgrada.¹⁶¹

Traženje dugoročnoga kredita za izvođenje gradskih investicija do kraja 1922. godine nije dalo rezultata. Međutim, gradska općina dobila je krajem 1922. godine ponudu za izgradnju električne centrale i električnog tramvaja, što su bile investicije koje su zauzimale prva dva mjesta na popisu predviđenih investicija za grad Osijek. Ovu je ponudu uputilo američko poduzeće Charles B. McDaniel Jr.¹⁶² Osječkoj gradskoj općini ova je ponuda bila neprihvatljiva, ali to je bila ujedno i jedina ponuda koja je donekle odgovarala planovima o kojima se zastupstvo bilo dogovorilo.

2.5. Osječki radikali i demokrati kao dionici gradske vlasti

Osijek je od kraja listopada 1920. godine imao gradsko zastupstvo oblikovano po principu bipolarnosti, koje se nije moglo dogovoriti ni oko imenovanja gradskih ulica. Jaka radikalska opozicija, koja je gotovo svaku raspravu pokušavala pretvoriti u političko pitanje, a potom često i napuštala sjednicu kako bi srušila kvorum, uzrokovala je besplodan rad zastupstva.

Jači pritisak radikala i demokrata, kako na vlast, tako i na sve građane koji ih ne podržavaju, počeo je od kraja srpnja 1921. godine. Tada je Virovitička županija i grad

¹⁵⁹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1073/ 1922., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 21. srpnja 1922.; „Skupština gradskog zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), 163 (582), 22. VII. 1922., 3-4.

¹⁶⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 28, Osijek grad. investicioni zajam, 11. prosinca 1922.

¹⁶¹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1073/ 1922., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 21. srpnja 1922.

¹⁶²Charles McDaniel Jr. bila je američka tvrtka koja je imala više sjedišta, te je poslove s osječkom gradskom općinom vodila iz Beograda. Zbog toga se u tisku navodilo i kao „beogradsko poduzeće“.

Osijek, nakon godinu i pol dana županovanja podžupana Josipa Virag-Draškovića, dobila novog župana, dr. Jovana Božića. Za njegovo je postavljanje agitirao narodni poslanik i prvi osječki radikal, dr. Kockar. Ban Tomljenović, koji je prije Dragutina Šaja i sam bio virovitički župan, odbio je izvršiti kraljev ukaz o imenovanju dr. Božića za velikog župana, no Beograd je prekršio administrativnu proceduru te ipak postavio dr. Božića na mjesto župana, a ban Tomljenović je ubrzo potom podnio ostavku.¹⁶³ Božićevim postavljanjem nisu bili zadovoljni ni demokrati,¹⁶⁴ a ni dio osječkih radikala, koji su ga smatrali austrijskim špijunom koji je za vrijeme rata nanio štetu i Hrvatima i Srbima.

Veliki župan imao je po Zakonu o upravljanju gradskim općinama iz 1895. ovlasti nadzirati i sankcionirati rad općinskih uprava na području svoje županije, a ovlasti su mu tim zakonom bile proširene i na općine gradova prvog reda, pa tako i na grad Osijek. Kako nije postojao noviji zakon o gradskim općinama, važeći je bio ovaj stari, ali uz neke prilagodbe, koje nisu bile striktno utvrđene, već su se pravila o tome što su čije ovlasti mijenjala u hodu, tako da je u slučaju sukoba gradske i županske vlasti arbitrirala Pokrajinska uprava. Tendencija župana Božića bila je postaviti na sva ključna i utjecajna mjesta u gradskoj upravi pripadnike radikalne stranke, a u prvom redu dovesti policiju pod svoju kontrolu.

Osječka policija (redarstvo) bila je do 1912. godine potpuno podvrgnuta gradskoj upravi (gradsko redarstvo), i sukladno tome ju je uzdržavao grad. Nakon toga dospjela je pod državnu upravu, ali ne u potpunosti, jer je grad zadržao neke ingerencije nad njom, kao i podmirivanje troškova njenog uzdržavanja. Osijek je tako imao djelomično državnu, a djelomično gradsku policiju, koja je bila gradska kad ju je trebalo financirati, a državna kad je trebalo njome upravljati. Jedna od rijetkih ovlasti koju je grad zadržao nad redarstvom bila je upošljavanje redarstvenika, koje se nije smjelo provoditi bez sporazuma šefa policije s gradskim načelnikom.¹⁶⁵ Župan Božić je, međutim, ipak učinio baš to, nedugo nakon dolaska na vlast. Čim je gradska općina raspisala natječaj za popunjenje redarstva s 24 redarstvenika i 9 agenata, a za ta mjesta zaprimljeno je 189

¹⁶³Položaj bana je Vidovdanskim ustavom bio dokinut, a dr. Tomljenović se nije htio degradirati i doći na čelo Pokrajinske uprave.

¹⁶⁴„Između demokrata i radikala 1919. postojao je politički dogovor po kojem su Osijek i Virovitička županija trebali biti pod nadzorom demokrata (S. Pribičevića), a Srijemska županija pod nadzorom radikala (N. Pašića). No, 1920. kada su radikali bez demokrata na vlasti oni započnu snažniji ustroj svojih organizacija i vode političku borbu za preuzimanje vlasti na osječkom kotaru i u Osijeku te Virovitičkoj županiji“, Zdravko DIZDAR, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) (Prvi dio)“, *Scrinia slavonsica* 5 (2005), 199-228, 207.

¹⁶⁵HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 22, Broj 14255/1924, Osijek grad uzdržavanje gradskog redarstva pod državnom upravom.

zamolbi, izbor je učinio sam dr. Božić. Odredio je za nove redarstvenike 24 Srbina radikala, a za mjesta agenata odredio 8 Srba radikala i jednog Mađara. Pri upošljavanju redarstvenika nije bio proveden čak ni liječnički pregled kojim bi se utvrdilo da su uopće sposobni za vršenje službe. Ovo nije bilo redovno popunjavanje redarstva, već njegovo pojačavanje otvaranjem novih radnih mjesta.¹⁶⁶ Pojačavanje policije je bilo dogovoreno između gradskog zastupstva i predstavnika Pokrajinske uprave, u ljeto 1921. godine, nakon prve rasprave o doprinosu za uzdržavanje redarstva. Gradski načelnik Hengl tražio je potpuno podržavljenje osječke policije, te sukladno tome da je država i izdržava, a grad Osijek bi pri tome sudjelovao s iznosom od 750.000 dinara, što bi bilo tri puta više nego što je grad Zagreb izdvajao za svoje redarstvo. Državi je, međutim, puno više odgovaralo da financijsku obvezu uzdržavanja policije preuzme grad, ali se obvezala pokrivati 45% troškova za redarstvo, što je gradskoj općini izgledalo kao podnošljiv izdatak. Tom su prilikom potvrđene i dotadašnje ingerencije grada nad policijom, koje nisu bile velike, ali su morale postojati da bi se policija mogla označiti gradskom, i zapravo su postojale samo na papiru. Tko zapravo ima ingerenciju nad osječkom policijom, pokazalo se kad je trebalo izabrati i imenovati nove redarstvenike, i kad ih je imenovao dr. Božić, a da se nije s gradskim načelnikom sporazumio oko izbora, niti mu je uopće prikazao listu onih koje je primio.¹⁶⁷ Učinio je to u smjeni šefa osječkog redarstva, jer je uspio isposlovati da na to mjesto dođe njegov poslušnik, Josip Tućan. Načelnik Hengl je nakon ovog županovog poteza uputio novom šefu policije Tućanu prosvjednu notu, te naglasio da je o svemu doznao iz lokalnog tiska.¹⁶⁸ Tućan je odgovorio da imenovanje redarstvenika ne može opozvati, te se Hengl obratio Pokrajinskoj upravi.¹⁶⁹ Isti dan se obratio i županu Božiću kako bi ga obavijestio da će preispitati svaku pojedinu zamolbu za novootvorena radna mjesta redarstvenika.¹⁷⁰ Pet dana nakon toga, proučivši iskaz molitelja za redarstvenu službu,¹⁷¹ načelnik Hengl se ponovo obratio šefu policije te od njega zatražio da u redarstvo uvrsti one kandidate koji udovoljavaju uvjetima natječaja, a uz to su pismeni, govore njemački i mađarski i za vrijeme rata su stekli korisna iskustva ili kvalifikacije u zapovjednoj odgovornosti ili baratanju oružjem, za razliku od imenovanih redarstvenika

¹⁶⁶„Natečaj“, *Straža* (Osijek), br. 108, 27. VIII. 1921., 6. Ovaj natječaj za dodatne redarstvenike opravdan je time da je osječka policija ujedno i pogranična policija, pa treba imati više ljudi; o osječkoj policiji je izlazila tijekom 1922. kolumna u *Osječkom reporteru* koja je prikazivala stanje redarstva u Osijeku, te kao glavne probleme prikazala neosposobljenost redara, a ne njihovu brojnost.

¹⁶⁷„Srbovanje velikog župana“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 43 (216), 4. X 1921., 3.

¹⁶⁸HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 22, Broj 19054/1921, Hengl Tućanu, 9. listopada 1921.

¹⁶⁹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 22, Hengl Demetroviću, 11. listopada 1921.

¹⁷⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 22, Hengl Božiću, 11. listopada 1921.

¹⁷¹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 22, Iskaz vrhu molitelja za ustup u redarstvenu službu.

od kojih su većina ratari, nevješti u pisanju i ne znaju ni jedan strani jezik.¹⁷² To što je zatražio, i što je bilo primjereno potrebama grada Osijeka te sukladno zakonskim propisima, ipak nije dobio. Veliki župan Božić „preuzeo je ne samo nadzor nego i faktičnu upravu osječkog redarstva u svoje ruke“,¹⁷³ jer njemu nije trebala policija koja će se brinuti o sigurnosti građana, nego policija koja će dopuštati nesmetano provođenje terora nad građanima koji su se priklanjali hrvatskim ili radničkim strankama. Naime, u isto vrijeme kad je Osijek dobio dr. Božića za župana, dobio je i svoju JNNO.¹⁷⁴ U Osijeku su ih nazivali „batinašima“, „toljagašima“, „plaćenicima“ ili jednostavno, „fašistima“. Ovako je *Hrvatski list* početkom lipnja 1921. godine procijenio JNNO: „To su dobrovoljci koji se osjećaju prozvanima da rješavaju državna pitanja i da kobajagi povedu neku akciju protiv opozicije. Sve što nije državotvorno (naravno u velikosrpskom smislu), treba rušiti, ubijati, treba proganjati do istrage. Drugim riječima, ovoj se gospodi hoće terora i bančenja poput onoga, kakav se danas opaža kod talijanskih fašista. A kad se n. pr. znade da cijeli hrvatski narod stoji u ljutoj opoziciji prema postojećem režimu, onda nije teško pogoditi, koga ti samozvani dobrovoljci imaju na svom junačkom nišanu. (...) Mi ne ćemo mnogo pogriješiti, ako kažemo, da su dobrovoljačke organizacije većinom svojih članova samo mobilizovane crne čete, koje služe kao štafaža oligarhijskom režimu, a na štetu hrvatskih prava i slobode.“¹⁷⁵ Dva mjeseca nakon toga, Osječani su JNNO mogli vidjeti i na djelu, a isto tako i shvatiti da tu organizaciju jednako podržavaju i demokrati i radikali. Dobrovoljci demokrati i radikali sazvali su 21. srpnja prosvjedni zbor protiv komunističkog terora, kao reakciju na ubojstvo bivšeg ministra Draškovića.¹⁷⁶ Skupštinu (prosvjedni zbor) je otvorio predsjednik kluba demokrata u Osijeku dr. Alfons Muža. Nakon održanih govora, cijela skupina, praćena policijom, zaputila se prema gornjogradsom radničkom domu te polupala sve prozore na njemu, dok je policija to promatrala; zatim su otišli pred županijsku zgradu pozdraviti župana dr. Božića, koji im je zahvalio te poručio neka nastave svoj ophod u miru. Demonstranti su otišli prema Donjem gradu te tamo

¹⁷²Hengl je zaobilaznim putem objasnio da su među primljenim redarstvenicima uglavnom seljaci iz srpskih sela oko Osijeka.

¹⁷³HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20, Papratović Henglu, Prijepis predstavke upravljene namjesniku Čimiću, 14. siječnja 1923.

¹⁷⁴Demokrati i radikali su u putem vlastitog tiska nastojali pobuditi interes za priključivanje militantnim i naoružanim skupinama omladinske organizacije Jugoslovenske napredne narodne omladine (JNNO). Ovu organizaciju, formiranu u Splitu tijekom ožujka 1921. godine, podržavali su prvenstveno demokrati, jer „su u njoj pre svega videli borbenu organizaciju koju će moći upotrebiti u borbi protiv „separatističkih“ hrvatskih stranaka“ i „da se pomoću nje održi politički centralizam u Hrvatskoj.“Branislav GLIGORIJEVIĆ, „Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, V, Beograd, 1963., 315 – 396, 321.

¹⁷⁵„Naši fašisti“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 125, 5. VI. 1921., 2.

¹⁷⁶Milorada Draškovića ubio je u Delnicama stolarski pomoćnik A. Alijagić s tri hica iz revolvera radi toga jer ga je smatrao začetnikom Obznane.

potpuno, opet uz pratnju policije, demolirali donjogradski radnički dom. Na njihovom putu su stradale i pojedine privatne osobe koje su pretučene, a stanovi su im opljačkani i demolirani, opet uz pratnju policije. Cijelim putem ih je pratio i gradski zastupnik Šaj.¹⁷⁷ Šaj se držao toliko drsko, da je na slijedećoj skupštini gradskog zastupstva, održanoj 4. kolovoza, zatražio da gradska općina nekim vanjskim znakom pokaže svoje negodovanje zbog atentata na Draškovića. Podnačelnik dr. Neubauer, koji je predsjedao ovom sjednicom, odgovorio je da će negodovanje biti izraženo putem tiska. U raspravi koja se povela oko toga što će gradsko poglavarstvo i gradska općina učiniti u pogledu nastale štete, zašto policija nije uredovala kako treba i što grad namjerava učiniti da se to više ne ponovi, dr. Kockar je izjavio da ne bi trebalo davati nikakvu odštetu nastradalima, jer su sami krivi, što ih nije više sudjelovalo u demonstracijama i tako imponiralo demonstrantima. Veliki župan Božić, koji je nazočio sjednici, obećao je obnovu radničkih domova, te najstrožu istragu o tome zašto policija nije reagirala,¹⁷⁸ jer su se na udaru se našli građani te njihova imovina.¹⁷⁹ Nikakva istraga, međutim, nije bila provedena, a osječki „fašisti“ su se malo pritajili. Na osnutak JNNO-a u Osijeku kasnije je upozorio, na skupštini gradskog zastupstva (10. ožujka 1922.) godine, zastupnik Bratoljub Šram, te pozvao zastupstvo da ne dopusti njihovo postojanje i djelovanje na svom području. Kako je od jedinog osječkog izgreda JNNO-a do ove sjednice proteklo više od pola godine, nitko se od zastupnika nije previše uzrujavao oko toga, tim više što su cilj tog napada bili komunisti.¹⁸⁰ Zastupnik Šaj se na upit zastupnika Šrama pravio da ništa ne zna o JNNO u Osijeku, jer još uvijek službeno nije bila osnovana.¹⁸¹ Organizacija je, međutim, i te kako postojala, a iza nje su stajali ne samo Dragutin Šaj, koji ju je pokrenuo,¹⁸² već i župan Božić, koji se pobrinuo da redarstvo cijelo vrijeme štiti pripadnike JNNO.

¹⁷⁷„Nedeljni događaji u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 171, 2. VIII. 1921., 2.

¹⁷⁸DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1072/ 1921., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 4. kolovoza 1921.

¹⁷⁹Ovaj nastup „fašista“ u Osijeku dogodio se istog dana kad i onaj u Zagrebu, gdje je imao i antihrvatski karakter, i gdje su demonstranti napadali redakcije listova *Obzor*, *Jutarnji list* i *Hrvat*. Branislav GLIGORIJEVIĆ, *nav. dj.*, 323.

¹⁸⁰Do tada se bio dogodio još jedan izgred JNNO-a, koji se smatrao samo provokacijom - onemogućavanje proslave godišnjice oslobođenja Hrvata od austro-ugarske vlasti, 29. listopada 1921. u hotelu „Royal“, ali tu nije bilo fizičkih nasrtaja ni uništavanja imovine, već su izgrednici samom svojom pojavom (bili su naoružani i zaposjeli dvoranu) i verbalnim nasiljem natjerali okupljene da se razidu. Policija je bila nazočna i nije reagirala.

¹⁸¹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1073/ 1922., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 10. ožujka 1922.

¹⁸²Na poziv osječkih demokrata, organizacija JNNO pokušala je već nekoliko puta do tada u Osijeku osnovati svoju podružnicu, ali je odziv bio vrlo slab. Međutim, približavali su se izbori, i vođe osječkih radikala odlučili su se udružiti s demokratima, kako bi ugušili hrvatski pokret u Osijeku i okolici. Pozvali

Meta „fašista“ ipak nisu bili pristaše komunista, već prvenstveno Hrvatske zajednice, povezane s radićevcima i pravašima u *Hrvatski blok*. Tijekom 1922. godine, osječki su JNNO-vci počeli uništavati spomenike koji su imali nacionalno ili vjersko značenje za Hrvate, te na javnim mjestima, poglavito tijekom blagdana izazivali tučnjave, prijetili Hrvatima, te uzrokovali materijalne štete. Na zahtjev Bratoljuba Šrama i petnaestorice gradskih zastupnika sazvana je izvanredna skupština gradskog zastupstva u svrhu prosvjeda protiv osnivanja organizacije JNNO u Osijeku. Nije, međutim, bio donesen ni prosvjed, ni zaključak, jer su napadi JNNO-a bili usmjereni na nacionalne i vjerske osječaje Hrvata i katolika, te se ostali zastupnici nisu bili spremni solidarizirati s njima. Radikali i socijal-demokrati napustili su sjednicu te time onemogućili prosvjed zastupstva protiv i tako neizravno podržali tu organizaciju. Zastupnik Šaj je čak dokazivao da napadnuti Šokčevićev spomenik vrijeđa osječaje Jugoslavena. Cionisti su se odmah bili ogradili od sudjelovanja u raspravi, jer nisu znali tiče li se održavanja mira i reda, ili je u pitanju politički sukob hrvatskih stranaka s radikalnom i demokratskom. Na kraju, izjavom župana dr. Božića, potvrdilo se da JNNO u Osijeku još uvijek (službeno) ne postoji, jer pravila organizacije nisu prijavljena policiji, niti su podnesene prijave o počiniteljima nedjela na spomenicima.¹⁸³ Prijave su, međutim, bile podnesene, čak i imena prepoznatih počinitelja, ali ih je policija ignorirala. Najžešći napadi Orjune¹⁸⁴ na osječke Hrvate dogodili su se na Silvestrovo 1922., te odmah potom 7. siječnja 1923. godine, napadima na „Hrvatski dom“, gdje su Hrvati održavali svoje zabave. U ovom drugom napadu orjunaši su, spriječeni da uđu u „Hrvatski dom“, polupali sve prozore te zasuli goste u domu kamenjem. Priskočili su osječki hanaoši,¹⁸⁵ kako bi rastjerali orjunaše, ali su ih orjunaši napali iz vatrenog oružja. Reakcija župana Božića nakon što je bio prijavljen napad Orjune na „Hrvatski dom“ bila je da ograniči

su predstavnike JNNO-a iz Beograda, Zagreba i Splita kako bi u Osijeku osnovali organizaciju JNNO, što su i učinili krajem srpnja 1922. godine. „Fašistička organizacija u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 165 (584), 25. VII. 1922., 1. Vođa im je postao Boško Mašić. Krajem 1922. počeo je uređivati list *Budućnost*, svoje osječko glasilo koje je kratko izlazilo, jer su ubrzo presušile dotacije iz demokratske stranke koja nije ušla u sastav vlade nakon skupštinskih izbora 1923. godine.

¹⁸³DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1073/ 1922., Zapisnik o izvanrednoj skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 1. kolovoza 1922.

¹⁸⁴„Dosadašnji naziv „Jugoslovenske Napredno-Nacionalne Omladine“ (J.N.N.O) menja se u: - Organizacija Jugoslovenskih Nacionalista (skraćeno Or. Ju. Na. ili Orjuna).“ U smislu unutarnje reorganizacije vodstvo JNNO je 21. svibnja 1922. godine donijelo odluku o promjeni imena. Niko BARTULOVIĆ, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune. Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*, Split, 1925., 94-95. Pripadnike ovog pokreta od tada su nazivali „orjunašima“.

¹⁸⁵Kao reakcija na osječku Orjuna, tijekom rujna 1922. godine osnovana je i osječka organizacija Hrvatske narodne omladine (Hanao), pod motom „za pravdu i čovječnost“. Konstituirajuću sjednicu održali su u Hrvatskom domu u (preko puta hotela „Tačković“, okupljališta radikala te orjunaša). Predsjednikom je postao Lujo Held, dopredsjednikom Franjo Rubčić, tajnikom Slavko Diklić, a blagajnikom Vjekoslav Topalović. Kao svoje glasilo uzeli su *Hrvatski list*. „Konstituirajuća skupština Hrvatske Narodne Omladine u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 235 (623), 17. X. 1922., 3.

rad „Hrvatskom domu“, da suspendira (bez disciplinskog postupka) jedinog redarstvenika koji je pokušao spriječiti napad orjunaša, te da istragu o napadu povjeri Nikoli Čepincu, koji je i sam bio orjunaš. Istraga je tekla tako da je bilo uhićeno devet hanaovaca, a ni jedan orjunaš. Orjunaši su u ovoj istrazi imali ulogu prokazivati hanaovce, dok je policija javno pokazivala svoje dobre odnose s orjunašima. „Istraga“ se završila bez okrivljenih.

U osječkom gradskom zastupstvu, podijeljenom između hrvatske i srpske opcije, s neutralnim cionistima koji su svojom neutralnošću išli na ruku srpskoj strani, nije bilo dovoljno inicijative da se ukloni teror s gradskih ulica. Tome je posebno doprinosilo pasivno držanje policije, koja je pripadala gradskoj općini samo u gradskom proračunu, dok je njome de facto ravnao dr. Božić. Pokrajinska uprava, kojoj se zastupstvo ranije obratilo radi rješenja ovog pitanja, odredila je gradu obvezu uzdržavanja redarstva u omjeru 3 prema 1 (Grad 9.000.000 kruna, država 3.000.000 kruna), dok je odbila potvrditi dotadašnje kompetencije gradske općine nad redarstvom (dogovorene 1921.). To znači da je osječko redarstvo postalo potpuno podržavljeno na račun gradske općine. Ni za povoljnije rješenje ovog pitanja nije bilo dovoljno inicijative gradskog zastupstva. Nije se bilo u stanju suprotstaviti Pokrajinskoj upravi i zaštititi svoju zakonski utvrđenu autonomiju, jer su se zastupnici cionisti i ostali Židovi u glasovanju priklonili radikalima i demokratima i stali na stranu Pokrajinske uprave.¹⁸⁶

Pokrajinska uprava nije reagirala na prijave nezakonitog djelovanja župana sve dok je pokrajinski namjesnik bio demokrat Demetrović. Krajem 1922. godine Demetrovića je na tom mjestu zamijenio dr. Ernest Ćimić (radikal), što je Upravni odbor osječkih zajedničara potaklo da se obrate Ćimiću.¹⁸⁷ U svom pismu ukazali su kroz ove primjere na sustavno kršenje zakona od strane župana Božića, te kao posljedicu na loše sigurnosne prilike u gradu Osijeku, tim više što je ovakvo Božićevo držanje izazivalo u građanstvu ogorčenje i revolt. Ukazali su također da je poznato „koliko je naš gradonačelnik lično doživio neprilika od uredovanja Dra. Božića. Koliko je spleta njegovih i njegove družbe gradonačelniku i gradskom zastupstvu ometalo i ometa uspješan i zakoniti rad, i kako je to naš gradonačelnik iz obzira na više interese narodne i državne te za dobro građanstva i radi mira u našem gradu, koji je toliko sistemski podkapan – gutao i trpio i mnogo zlo popravio svojom vanrednom strpljivosti,

¹⁸⁶DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1073/ 1922., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 27. prosinca 1922.

¹⁸⁷Kad je pala radikalno-demokratska vlada, radikali su ostali sami na vlasti, te su postavili načelnika Pokrajinske uprave u Zagrebu iz svojih redova.

obzirnosti i taktom. Ali držimo, da je i on morao doći do uvjerenja da ovako dalje zaista ne ide i ne može ići.“¹⁸⁸ Zajedničari su zatražili da se protiv župana Božića provede stroga istraga, insinuirajući da bi se osječko građanstvo, koje većinom podržava zajedničare, bilo u stanju pobuniti, jer ih župan ionako smatra „najopasnijim separatistima koje treba na svaki način istrijebiti“.¹⁸⁹

Osječki zajedničari pokušali su ovom predstavkom utjecati na Pokrajinsku upravu da povuče dr. Božića s mjesta virovitičkog velikog župana, smatrajući da bi to moglo uspjeti zbog abnormalnosti po kojoj su se u gradu u isto vrijeme na vlasti našla dva velika župana. Početkom 1923. godine, naime, otpočelo je preustrojavanje državne uprave kojom je predviđena podjela na oblasti umjesto na županije, na način da su za sve oblasti imenovani oblasni veliki župani. Za osječku oblast bio je imenovan dr. Fran Gabrek, radikal, te je doputovao u Osijek.¹⁹⁰ Poput velikih župana u drugim županijama, i župan Božić je trebao biti opozvan, te je na njegovo mjesto trebao doći vladin povjerenik radi poslova oko likvidiranja županije. Radikali u Osijeku, međutim, nisu bili spremni izgubiti osobu kao što je dr. Božić, koji je u svim pitanjima gradske vlasti imao svoje prste, od uplitanja u izbor katoličkog župnika u osječkoj gornjogradskoj župi, preko postavljanja ravnajućeg kadra u školskim zavodima do vlastitog predsjedanja sjednicama gradskog zastupstva. Vođa osječkih radikala, dr. Kockar, nakon kraljevog ukaza o imenovanju dr. Gabreka za velikog župana Osječke oblasti, odveo je predsjedniku vlade Pašiću deputaciju od 60 seljaka koji su protiv toga prosvjedovali. Pašić im je obećao da će Božić ostati veliki župan, a da će Gabrek biti oblasni župan, pa će Osijek imati dva velika župana. To se uistinu i ostvarilo, te je sve do travnja 1924. godine grad Osijek imao dva župana, onog Osječke oblasti i onog Virovitičke županije. Umjesto župana Božića, svoje mjesto je (privremeno) napustio dr. Gabrek, vrativši se nakon skupštinskih izbora 1923. godine u Zagreb. Čak i kad se vratio u Osijek na svoj položaj oblasnog velikog župana slijedeće, 1924. godine, za podžupana je dobio dr. Božića, koji je zadržao stvarnu župansku vlast u svojim rukama.

¹⁸⁸HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20, Papratović Henglu, Prijepis predstavke upravljene namjesniku Čimiću, 14. siječnja 1923.; HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 22, Zapisnik (doprinosbene rasprave za redarstvo), 4. listopada 1922.

¹⁸⁹„Dr. Božić i „Hrvatski dom“ u dol. gradu“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 11 (724), 14. I. 1923., 4.

¹⁹⁰Fran Gabrek (r. 1880. godine u Medzilaborce, Slovačka, u. 1957. u Zagrebu). Gimnaziju je pohađao u Varaždinu i Sušaku, a veterinu (doktorirao 1911.) i pravo (doktorirao 1917.) u Beču. Zemaljska vlada poslala ga je na specijalizaciju (bakteriologija, serologija, patološka anatomija) u inozemstvo (Berlin, Petrograd, Kopenhagen, Pariz), no nije mu osiguravala primjereno radno mjesto. Politikom se bavio od mladih dana (naprednjaci, Hrvatsko-srpska koalicija) a u NRS ušao je 1921. godine, da bi 1923. postao osječkim oblasnim velikim županom. Znanstvena zajednica u Zagrebu ostala mu je nesklona, te su mu vrata zagrebačkog sveučilišta ostala zatvorena. Nakon dužnosti oblasnog župana postao je inspektorom pri Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu (lipnja 1924.).

3. OSJEČKA GRADSKA VLAST 1923. – 1926.

Do početka izborne 1923. godine politički odnosi između „hrvatske fronte“, koju je predstavljao Hrvatski blok, i „velikosrpske fronte“, koju su oblikovali radikali i demokrati, prilično su se zaoštrili. Hrvatske su se političke snage počele grupirati već od svibnja 1921. godine, kada je postalo jasno da će u izglasavanju novog ustava biti majorizirane. HZ je sa svoja četiri predstavnika napustila Ustavotvornu skupštinu, te se našla u istoj poziciji kao i Radićev HRSS, a također i pravaši sa svoja dva zastupnika. Narodni poslanici ove tri stranke zajednički su istupili izjavom da poriču suverenitet Ustavotvornoj skupštini, jer želi silom nametnuti ustav koji ne poštuje volju hrvatskog naroda.¹⁹¹ Ova je izjava postala ishodište budućoj suradnji triju stranaka, HRSS, HZ i HSP, koja je dogovorena u kolovozu iste godine kao koalicija *Hrvatski blok*. Njegovi su ciljevi bili vraćanje određenog oblika državnosti hrvatskom narodu te samim tim napuštanje centralizma. Radikali i demokrati smatrali su ovo hrvatskim separatizmom i početkom pobune, te se odmah obrušili na hrvatski tisak. U Osijeku je, intervencijom župana Božića, obustavljeno izlaženje *Hrvatskog lista*, te je ovo zajedničarsko glasilo od 13. kolovoza do 28. prosinca 1921. godine izlazilo kao *Hrvatski glas*. Pristajanje građana uz *Hrvatski blok* bio je hrvatski pokret, koji se u Osijeku manifestirao u radu HZ (jer u gradu nije bilo radićevske ni pravaške mjesne organizacije), ali i kroz okupljanja Hrvata u vjerskim i nacionalnim svečanostima, kao npr. obilježavanje obljetnice Zrinskih i Frankopana ili proslava blagdana sv. Ćirila i Metoda. Hrvatski pokret se promovirao i kroz rad društava *Hrvatski sokol* i *Hrvatska žena*, koji su također organizirali okupljanja odnosno zabave na kojima su se izvodile hrvatske budnice i isticali hrvatski simboli. Zajednička im je bila masovna posjećenost, jer su Osječani i inače rado išli na organizirane zabave te izlete u Gradski vrt. Organizatori su pri tome lako agitirali za „hrvatsku stvar“ putem glazbe i drugih sadržaja. Nakon „hrvatske zabave“ koju je u veljači 1922. organizirala osječka *Hrvatska žena*, župan Božić je reagirao tako da je ovo društvo izbacio iz njegovih prostorija.¹⁹² Nekoliko mjeseci kasnije, na državnoj je razini bio zabranjen rad *Hrvatskog sokola* i *Hrvatske žene*. Okupljanja osječkih Hrvata na zabavama ipak nisu prestala, ali se Orjuna potrudila da ih svaki put omete provociranjem, smetanjem, vrijeđanjem i različitim incidentima. Okupljanja Hrvata bila su trn u oku osječkih radikala i demokrata, osobito nakon

¹⁹¹Hrvoje MATKOVIĆ, „Stjepan Radić i Hrvatski blok“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32-33 (1999.-2000.), 267-276, 268.

¹⁹²Izbacivanje je tempirao u vrijeme kad je gradski načelnik Hengl bio duže odsutan iz Osijeka. „U doba narodne slobode i ravnopravnosti“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 44 (463), 23. II. 1922., 1-2.

proslave „Prvi decembra“ 1922. godine. Ovu su proslavu organizirali osječki radikali i demokrati na središnjem gornjogradskom trgu, uz bakljadu, vojnu glazbu i veliki banket. Proslava je, međutim, doživjela potpuni fijasko, jer je iz cijelog grada i okolice nazočilo tek tristotinjak ljudi.¹⁹³ Osječani, koji su bojkotirali ovu proslavu, jasno su iznijeli svoj stav prema državi u kojoj žive. Ujedno su osječkim radikalima i demokratima poručili da neće glasovati za njih na predstojećim skupštinskim izborima.

Osječki su radikali znali da na izborima mogu računati na osječke Srbe i Židove, a da će se većina prikloniti *Hrvatskom bloku*. U tu je svrhu župan Božić htio smanjiti udio glasova koji bi otišli kojoj od hrvatskih stranaka. Odredio je stoga svim općinskim poglavarstvima Virovitičke županije da u popise birača mogu biti uvršteni samo oni birači koji su bili na popisu birača za Konstituantu, što je značilo izbaciti one osobe koje bi na izborima za narodnu skupštinu glasovale za neku od hrvatskih stranaka, a prezime im slučajno ne završava na –ić. U Osijeku je to značilo izbaciti četvrtinu biračkog tijela, tj. cijeli Novi grad, te dobar dio Gornjeg, Donjeg i Nutarnjeg grada, ukupno 1.807 birača.¹⁹⁴ Kako je za Nijemce do sastavljanja ovog novog biračkog popisa bilo isteklo pravo opcije, te su po novom izbornom zakonu imali pravo glasa kao državljani Kraljevine SHS (koje im je jamčio sam Vidovdanski ustav), gradski načelnik Hengl prijavio je velikog župana Pokrajinskoj upravi,¹⁹⁵ te ishodio pozitivno rješenje za birače njemačkog porijekla.¹⁹⁶ Na to je župan bio prisiljen opozvati svoju odluku,¹⁹⁷ na što je Hengl intervenirao i kod osječkog sudbenog stola da se popisi birača valjano sastave.¹⁹⁸

Do izbora najavljenih za ožujak 1923. godine u *Hrvatskom bloku* ostali su radićevci i zajedničari, jer su pravaši bili izbačeni. Nakon toga je Stjepan Radić odlučio da će njegova stranka na izbore izaći samostalno, „bez gospodskih stranaka“. Zajedničari su na to odredili da će svoje vlastite stranačke interese podrediti i žrtvovati „da složno hrvatsko građanstvo, seljaštvo i radništvo, izvojsiti najveći mogući broj hrvatskih zastupničkih mandata“, te apstinirati od izbora i agitirati za HRSS.¹⁹⁹ U Osijeku, gdje su zajedničari bili najjača politička stranka, intenzivna agitacija za HRSS provodila se kroz

¹⁹³ „Proslava 1. decembra u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), 275 (691), 3. XII. 1922., 3. U Zagrebu su u znak proslave godišnjice ujedinjenja trebale biti samo istaknute zastave, ali ih građani nisu istakli.

¹⁹⁴ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, Broj 423-Pov-1922., Veliki župan gradskom poglavarstvu, 4. srpnja 1922.

¹⁹⁵ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, Broj 116-1922, Predstavka Pokrajinskoj upravi protiv odluke velikog župana dr. Božića, 5. srpnja 1922.

¹⁹⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, Prijepis povoljnog rešenja vaše predstavke, broj 7191/prs.

¹⁹⁷ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, Broj 451-Pov-1922, Biračkih spiskova – sastavak, veliki župan gradskom poglavarstvu, 15. srpnja 1922.

¹⁹⁸ Birački popisi, kut. 2, 0006DAOS, Fond Birački popisi 1920., 1927., HR-DAOS-123, kut. 805, Broj 18951-1922, Osijek grad, sastav izbornih listina, Hengl Kr. sudbenom stolu, 13. kolovoza 1922.

¹⁹⁹ „Za slogu svih Hrvata u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 28 (741), 4. II. 1923., 1.

njihov *Hrvatski list*, koji je, uslijed izvrsne kvalitete informativnih sadržaja bio svakodnevno sve više čitan, i zahvaćao neusporedivo širu čitateljsku publiku od ostalih osječkih stranačkih glasila.²⁰⁰ Kako bi zaustavili političku propagandu HRSS-a, osječki su „fašisti“²⁰¹ 5. veljače 1923. naumili fizički uništiti *Hrvatski list* bombaškim napadom na „Građansku tiskaru“ gdje se tiskao. Iako napad nije uspio (jer je bomba koju su bacili među strojeve bila vlažna, niti su koga pogodili iz vatrenog oružja), politički učinak koji je uslijedio bio je znatan.²⁰² Orjunaši su se potvrdili kao organizacija opasnih i drskih nasilnika, kojima nitko ništa ne može, jer su svoj čin izveli „u pol bijela dana“ ugrozivši ne samo privatnu imovinu, već i ljudske živote, a policijska istraga provedena nakon toga nije dala apsolutno nikakve rezultate. Opasnost koja je dolazila od Orjune osjećala se tim jače, što su u Crikvenici, samo dan prije napada na *Hrvatski list* u Osijeku, bombama napali predizborni skup HRSS-a, u kojem su nastradali mnogi sudionici.²⁰³ Policijska istraga o napadu na *Hrvatski list*, koja se zapravo nije provodila, govorila je o radikalima da državne, ili državno-gradske službe koriste za svoju političku borbu, a na štetu građana, čija se sigurnost i u ovom napadu Orjune pokazala nebitnom za vlast. Osječki zajedničari medijski su dobro iskoristili ovaj napad kako bi još više zbili hrvatske redove.²⁰⁴

Osječko gradsko zastupstvo je na prvoj slijedećoj sjednici svoje skupštine, održanoj 8. veljače, raspravljalo o napadu na *Građansku tiskaru*. Načelnik Hengl je izvijestio zastupnike kako događaji poput „atentata u Kapucinskoj“²⁰⁵ ruše ugled države u inozemstvu, te štete pregovorima sa stranim tvrtkama oko gradskih investicija. Obavijestio ih je da se glede atentata obratio šefu policije Tućanu, velikom županu Božiću, velikom županu Gabreku i osobno namjesniku Pokrajinske uprave Ćimiću, koji su svi osudili ovaj čin i obećali pomoć oko uklanjanja terorizma s osječkih ulica. Dr. Kockar je na to odgovorio kako se iz reakcije vlasti vidi da su radikali protiv Orjune, a

²⁰⁰Stranačko novinstvo postupno je gubilo širu čitateljsku publiku, a informativni tisak bilježio uspon. Ante GAVRANOVIĆ, „U borbi za nacionalni identitet“, *Medianali*, vol. 1, br. 1 (2007), 119-134, 127.

²⁰¹„Fašisti“ je bio naziv koji se odnosio na orjunaše, jer su orjunaši svojim djelovanjem podsjećali na pripadnike fašističkog pokreta u Italiji, od ideologije ujedinjenja nacije putem državnog totalitarizma do nasilja i terora kao metode djelovanja. Osječki hrvatski tisak je orjunaše konstantno nazivao *fašistima*.

²⁰²„Atentat bombom na našu tiskaru“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 29 (742), 5. II. 1923., 1.

²⁰³*Isto*.

²⁰⁴Hrvatski list je po potrebi izvlačio ovaj događaj ne dopuštajući da padne u zaborav.

²⁰⁵Građanska Tiskara u kojoj se tiskao Hrvatski list nalazila se u Kapucinskoj ulici, u samom središtu grada.

ne da ju podržavaju. Kad je smatrao da je time pitanje povezanosti radikala i Orjune raščišćeno, optužio je načelnika da podržava Hanao, što je načelnik opovrgnuo.²⁰⁶

I ožujkska sjednica skupštine gradskog zastupstva, održana 9. ožujka, započela je temom terorističkog djelovanja osječke Orjune, ovog puta radi ponovnog, ali sada uspješno izvedenog rušenja i uništavanja Šokčevićevog spomenika, što se dogodilo početkom ožujka. Zastupnik Šram je u svojoj interpelaciji apelirao na načelnika Hengla da se ponovo obrati namjesniku Pokrajinske uprave te od njega zatraži da zabrani djelovanje družbe koja uništava kulturna i nacionalna dobra te imovinu tvrtki ili građana. Iznio je prijedlog da se spomenik dovede u prvobitno stanje te vrati na postolje, te, ukoliko Pokrajinska uprava ne bi zabranila djelovanje organizacija koje pozivaju na nasilje i same ga vrše, da se gradski načelnik ovlasti za uspostavljanje dobrovoljačke građanske garde koja bi branila sigurnost građana i imovine, pošto je redarstvo beskorisno. Zastupnici Šaj i Kockar tražili su da spomenik ide u muzej, a Šaj je još dodao kako on potpuno razumije jugoslavensku nacionalnu omladinu koja je srušila spomenik, jer je vidjela da građanstvo podupire republikanski pokret koji je uperen protiv kralja, a simbol tog pokreta je Šokčevićev spomenik.²⁰⁷ Tu je Šaj nehotice priznao da je spomenik srušila Orjuna, mada su se osječki demokrati putem svog tiska prethodno ogradili od tog čina, podilazeći osječkim biračima pred skore izbore. Dr. Kockar je, međutim, to demantirao, jer policija nije utvrdila da se radilo o Orjuni, i odmah je spomenuo da osječke Srbe ugrožava Hanao, jer nije mogao govoriti o Orjuni, a da ju odmah ne izjednači s Hanaom.²⁰⁸ Među zastupnicima došlo je do prepirke jer radikali nisu htjeli priznati da je Orjuna uništila spomenik, ali ju je načelnik prekinuo te iznio je da su se strasti u gradu glede spomenika uvelike razmahale, i da on sam osuđuje napad, ali da ga ne smatra političkim, nego vandalskim činom, a zatim je objasnio nastanak i povijesno značenje spomenika. Prijedlog Bratoljuba Šrama dan je na glasovanje,

²⁰⁶DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1074/ 1923., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 8. veljače 1923.

²⁰⁷Robert Frangeš-Mihalović 1897. godine je za Osijek je izradio spomenik palim vojnicima Šokčevićeve 78. pukovnije, *Umirućeg ratnika*, jedan od najranijih primjera impresionizma u hrvatskome kiparstvu. *Hrvatska enciklopedija*, Pribavljeno s Internet stranice <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20410>, 5. kolovoza 2014.

²⁰⁸Zastupnik Kockar i drugi osječki radikali su imali zadaću prikazivati Srbe kao ugroženu manjinu na osječkom području, osobito putem vlastitog tiska. To im je omogućavalo da ih politički odvoje od ostalih građana te ih sve pridobiju za svoju stranku. Oslanjajući se samo na osječki radikalski tisak, lako je bilo moguće iskonstruirati tezu o ugroženosti i prikazati je kao činjenično stanje, osobito seljacima iz srpskih sela, koji su uglavnom čitali ćirilicu ili bili nepismeni. Konstruiranje fame o ugroženosti Srba u Osijeku na temelju radikalskog lista *Straža* vrlo je jasno prikazano u: Sofija BOŽIĆ, „Srbi u Hrvatskoj, hegemonisti ili potlačeni? Slučaj osječkih Srba 1918-1924.“, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007., 65-77.; o političkoj i doslovnoj pismenosti Srba na osječkom području više u: Đorđe STANKOVIĆ, Srbi u Slavoniji na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920., *Tokovi istorije*, br. 1-2 (2002), 45-66.

poduprli su ga svi osim radikala, demokrata i Židova. Prijedlog je prošao, ali je zastupnik Kockar najavio utok.

Političku orijentaciju i djelovanje osječkih Židova, tj njihovo pristajanje uz radikale, zajedničari su budno pratili i bilježili, osobito kod izbora. Pregledavali su popise birača na kojima su označavali koliko ima zajedno Srba i Židova,²⁰⁹ sastavljali posebne popise birača Židova za svako biralište, te bilježili poimence koji je izašao, a koji nije izašao na izbore.²¹⁰ Nakon izbora analizirali su svaku radikalsku kutiju – procjenjivali koliko je bilo Židova koji su uz Srbe u nju ubacili svoju izbornu kuglicu.²¹¹ Rezultati njihove analize pokazali su da su Židovi uistinu glasovali za radikale, da je moguće da je jedan vrlo mali dio Židova glasovao za demokrate ili socijal-demokrate, ali nikako za HRSS. HRSS je, međutim, na skupštinskim izborima 18. ožujka 1923. u gradu Osijeku odnio nadmoćnu pobjedu, zahvaljujući agitaciji osječkih zajedničara te načelniku Henglu, koji je svojom intervencijom protiv župana Božića i kod sudbenog stola spasio biračko pravo 1.807 osječkih birača, što je iznosilo više od četvrtine ukupnog broja birača u Osijeku (7.648). Od 5.733 birača koji su pristupili izborima u Osijeku (75%), HRSS je dobio 4.264 glasa. Radikali su dobili 978 glasova, što je otprilike bio zbroj Srba i Židova koji su glasovali, dok su sve ostale stranke dobile neznatan broj glasova.²¹² Rezultati provedenih izbora pokazali su da četiri petine Osječana nije odobravalo aktualni državni poredak, dok ga je preostala petina podržavala. Uslijed apstiniranja zajedničara od izbora, HRSS se u Osijeku, za razliku od izbora 1920. godine, potpuno afirmirala, te ubrzo promijenila sliku osječke političke pozornice. Snaga HRSS-a privukla je k sebi dio hrvatskih pristaša koje su do tada dijelili zajedničari i pučkaši, te je među osječkim Hrvatima tijekom 1923. godine došlo do još jedne podjele.

²⁰⁹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 17, bilješke na poleđini u „Izborni rezultati u Virovitič. županiji po kotari“

²¹⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 17, Izbori za Narodnu skupštinu 1923., popis židovskog stanovništva u Osijeku.

²¹¹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 17, Papratović, Izborna listina slob. i kr. grada Osijeka I-IX, bilješke na poleđinama svake prve stranice zabilježeno koliko je s te liste glasovalo Srba i koliko Židova, zatim usporedba s izbornim rezultatom za svako pojedino biralište i zaključak za koga su glasovali Srbi i Židovi, u potpisu Papratović.

²¹²Demokrati su u Osijeku dobili 265 glasova, pučkaši 105, socijal-demokrati 89 i zemljoradnici 32 glasa. HRSS je i u osječkom kotaru pobijedio s 7127 glasova, dok je NRS dobio 2727 glasova. Virovitička je županija birala 7 zastupnika, od kojih je 6 pripalo HRSS-u, a 1 NRS-u. „Čast gradu Osijeku!“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 66 (779), 19. III. 1923., 1.

3.1. Gradski izbori za polovinu gradskih zastupnika 1923.

Osječko gradsko zastupstvo imalo je težak zadatak osigurati prikladne komunalne uvjete za život građana. Grad nije imao vodovod, ali je imao izgrađenu kanalizacijsku mrežu koju je bez vodovoda bilo teško i skupo održavati.²¹³ Stambena situacija bila je katastrofalna, a osobito su trpjele radničke obitelji koje su živjele u krajnje neprikladnim uvjetima. Grad je imao 62 kilometra gradskih ulica koje je trebalo čistiti, jer je problem prljavštine i blata bio toliki da je otežavao promet, a za to je trebalo izdvojiti mnogo novca. Još je gora bila situacija u novoizgrađenim gradskim ulicama, ali i nekim starim, koje nisu imale svoje ceste.²¹⁴ Gradska bolnica bila je daleko premala da primi sve pacijente, koji su bili smješteni po dva u istom krevetu, a bilo je upitno i financiranje kazališta, koje je bilo jedino u tri županije, a za njega nije bilo novca.²¹⁵ Deficit državnog proračuna – prazna državna blagajna izravno se počela odražavati na proračun grada Osijeka. Država je smanjila subvencije za kazalište te očekivala od grada da nađe rješenje za financijsku krizu koju je time izazvala. Taj posao je dodatno opteretila time što je zadržala pravo da u kazalište postavi svoju upravu da raspolaže novcem koji bi trebao osigurati grad.²¹⁶ Drugi, još veći problem za proračun grada Osijeka država je uzrokovala na način da je tražila povećanje broja policijskih djelatnika, obvezujući se na doprinos održavanja osječkog redarstva u razmjeru od 45% troškova, a kad su djelatnici bili uposleni, država je odustala od razmjera doprinosa i prešla na paušal koji je dodijelila u iznosu od 730.000 dinara. „Na zapovijed „od ozgor“ uvedena je i redarstvena kavalerija na račun grada i građana, uhljebljeno je mnoštvo – ali većinom nesposobnih – osoba, te nastao silan b a l a s t kojega grad ne može, a država neće da izdržava.“²¹⁷ Donošenje gradskog proračuna time je zapalo u poteškoće. Grad Osijek nije imao svoj imetak ili izvor prihoda na koji bi se mogao osloniti, pa se gradski proračun upotpunjavao („krapao“) potrebnim povišenjem gradskih nameta koje je bilo

²¹³ „Iako Osijek leži pokraj Drave, do danas nije bio u stanju sagraditi vodovod, preduvjet razvoja modernoga grada, iako na papiru postoje već 2 projekta, za dravski i gorski vodovod. Prvo je odbaćen prvi projekt, onda drugi. Izgrađena je kanalizacija u nadi da će uslijediti i vodovod.“, „Interesi grada nad interesima pojedinaca“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 22 (735), 27. I. 1923., 1. O planovima za izgradnju osječkog vodovoda više u: Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Voda i grad. Povijest vodoopskrbe grada Osijeka*, Osijek, 2007., 28-98.

²¹⁴ „Veliki župan dr. Božić i novi gradski namet“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 83 (796), 7. IV. 1923., 1.

²¹⁵ „Pitanje osječkog kazališta“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 94 (806), 29. IV. 1923., 3. Ministarstvo prosvjete sva je kazališta podvrglo sebi. Kazalište u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani postalo je državno, dok je osječko proglašeno pokrajinskim, iako je njego kadar postavljalo ministarstvo prosvjete u Beogradu, a ne pokrajinsko odjeljenje za prosvjetu i vjere.

²¹⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.14, Hengl namjesniku pokrajinske uprave sa zamolbom da ostavi ravnatelja osječke opere, jer „se s potpunim uspjehom dao na posao, da kazalište dotjera na visinu“ 21. listopada 1923.

²¹⁷ „Je li osječka policija gradska ili je državna?..“, *Novi reporter* (Osijek), br. 4, 3. III. 1923., 1.

dopušteno povećavati do visine od 140%. Godišnji obračuni gradske općine pokazivali su da gradski proračun, u uvjetima konstantnih poskupljenja te inflacije, raste, pa se manjak u proračunu javio od 1922. godine.²¹⁸ Gradsko zastupstvo pokušalo je u 1923. godinu manjak između prihoda i potreba gradskog proračuna namiriti uvođenjem dodatnih nameta, između ostalog nametom na posjetitelje noćnih lokala. Župan Božić, međutim, intervenirao je kod Pokrajinske uprave da se taj namet ne odobri.

Gradski zastupnici radikali, sa svoje su strane otežavali izglasavanje gradskog proračuna za 1923. godinu. Gradsko zastupstvo je početkom 1923. godine zaključilo proračunski indemitet (privremeni proračun),²¹⁹ ali su zastupnici radikali uložili utok kod Pokrajinske uprave, koja je zastupstvu naložila hitno izglasavanje redovnog proračuna; kad ga je trebalo izglasovati, radikali nisu dopuštali. Nisu sudjelovali u radu samoupravnog odbora na pripremanju proračuna, a kad je na sjednici skupštine gradskog zastupstva (3. travnja 1923.) trebalo izglasovati proračun, napustili su sjednicu.²²⁰ Slijedeća sjednica bila je sazvana za 12. travnja, ali ju je župan Božić odložio do 26. travnja.²²¹ Kako se radikali na njoj nisu pojavili, održana je tek 2. svibnja. To je bio treći saziv iste sjednice, na kojoj se trebao izglasovati proračun. Na toj trećoj sjednici s istim dnevnim redom, proračun je konačno bio izglasovan (20 glasova prema četiri radikalska), ali je dr. Kockar uložio votum separatum.

Gradsko zastupstvo osim što nije uspijevalo izglasovati proračun, nije uspijevalo ni izvršiti izbor gradskih činovnika. Župan Božić uzeo si je za pravo izmijeniti svoj dio kandidacionog odbora, koji je bio stalan (umjesto demokrata Šaja uzeo je radikala Dimitrijevića), kako bi mogao zloupotrijebiti trojni prijedlog i namjestiti činovnike po svom izboru. U radu kandidacionog odbora za predlaganje činovnika je došlo do pat pozicije oprečnih interesa zajedničara i pučkaša na jednoj strani i radikala na drugoj, u omjeru tri prema tri, koji su morali postići sporazum oko sastavljanja trojnih prijedloga za izbor činovnika, a odlučni glas imao je župan Božić. „Glede postavljanja trojnih

²¹⁸HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 28, Godišnji obračun Općine kr. i slob. grada Osijeka za godinu 1922. i 1923.

²¹⁹Redovni ili gotovi proračun se teško mogao donijeti zbog neizvjesnosti u pogledu državnih dotacija za redarstvo, izgradnju bolnice, kazalište i redovne nagrade za ubiranje državnog poreza koja je iznosila 10%, koja je na kraju izostala, jer država nije imala novca. Država je, međutim, forsirala donošenje gradskog proračuna u kojem bi se sve stavke morale osigurati gradskim novcem, i koji se ne bi oslanjao na državne dotacije, subvencije i nagrade. DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1074/ 1923., Zapisnik od 12. ožujka 1923. vrhu sjednice gradskog samoupravnog odbora.

²²⁰DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1074/ 1923., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 3. travnja 1923.

²²¹„Veliki župan „nalaže“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 84 (797), 8. IV. 1923., 4.

prijedloga došlo je do „sporazuma“ pod moraš.²²² Zastupstvo, smatrajući da se radi o kršenju zakona, obratilo se Pokrajinskoj upravi, ali odgovor od nje nije stizao. Gradski zastupnik Šram je predložio da zastupstvo glasuje o zakonitosti županovog postupka. Županov postupak podržali su radikali, ali i demokrati, socijal-demokrati, cionisti i Srbi s liste trgovaca i obrtnika, no zajedničari i pučkaši su imali većinu, jer su se pojavili na sjednici u većem broju. Međutim, zastupnik Novaković (radikal) najavio je utok, te rekao da će radikalski zastupnici napuštati svaku sjednicu, pa se činovnici neće moći izabrati.

Među gradskim zastupnicima se sve više razgovaralo o potrebi raspuštanja gradskog zastupstva koje je bilo nefunkcionalno. Pokrajinska uprava je to mogla učiniti, ali tada bi morala radikalske zastupnike odrediti kao krivce za neuspješan rad zastupstva, te bi izgubili pravo da ponovo budu birani. Pokrajinskoj upravi je s financijske strane i odgovaralo nefunkcionalno gradsko zastupstvo koje ništa ne investira, već golem dio svojih prihoda troši na institucije poput redarstva. Sa svoje strane, ni gradski načelnik nije želio pustiti na glasovanje prijedlog o raspuštanju gradskog zastupstva. U tom bi slučaju bili raspisani novi izbori, te bi se birao i novi načelnik, koji bi lako mogao biti radikal, jer je župan Božić više puta zloupotrijebio trojni prijedlog kako bi postavio „podobne“ načelnike, tj. radikale.²²³ Kako je načelnik Hengl već vodio pregovore s tvrtkom McDaniel o elektrifikaciji i električnom tramvaju, nije ih htio ugroziti vrlo izvjesnom mogućnošću postavljanja radikalskog načelnika, jer su radikali svojim radom u zastupstvu uporno pokazivali koliko su im nebitna komunalna pitanja. Smatrao je da je u boljem interesu grada da zastupstvo, koliko god nesposobno bilo, egzistira do obnove (izbora jedne polovine gradskih zastupnika) krajem 1923. godine, jer je nadmoćna pobjeda HRSS na osječkim biralištima u ožujku 1923. davala vjerovati da bi i gradsko zastupstvo moglo biti popunjeno zastupnicima hrvatskih stranaka. Nije, međutim, bilo sigurno hoće li sljedeći izbori za gradsko zastupstvo biti potpuni, ili samo polovični u smislu obnove zastupstva. Nije poznato ni je li Hengl imao kakvu povjerljivu informaciju o tome koju će opciju od ove dvije Pokrajinska uprava odrediti, ali je svakako nastojao to predvidjeti.²²⁴

²²²„Osvrt na posljednju skupštinu gr. zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 109 (821), 8. V. 1923., 2.

²²³Na samu novu godinu 1923. župan Božić je u Virovitici sazvaio sjednicu gr. zastupstva, i trojnim prijedlogom onemogućio da zastupnici izaberu za načelnika zastupnika Paulina, kojeg je podržavala većina zastupnika. „Dr. Jovan Božić kao čisti khuenovac u Virovitici“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 4 (717), 5. I. 1923., 3. Božić je raspustio i druga općinska zastupstva u kojima su Hrvati činili većinu, kao u Čepinu i Erdutu.

²²⁴Načelnik Hengl imao je prijepis odgovora Pokrajinske uprave gradu Zemunu u vezi obnove gradskog zastupstva, datiran 2. siječnja 1923., a je pribavio i sličan prijepis dokumenta za grad Požegu, datiran 9.

Sudeći po Henglovom načinu upravljanja gradskim zastupstvom, u kojem je za svaki svoj postupak imao pravno utemeljenje, kako bi se, kao zajedničar, mogao zaštititi od napada radikala i demokrata, a da pri tome ne bude pristran; po tome što nikako nije htio sudjelovati u politički obojanim raspravama koje su se često vodile u radu zastupstva, već se nastojao držati politički neutralnim, vidjelo se da mu je bilo stalo da, uz pomoć zastupstva, učini za grad Osijek ono što se da učiniti, i koliko se može učiniti za poboljšanje komunalne slike. Investicioni program koji je predložio u srpnju 1922. godine je bio u središtu njegovog interesa, iako je postajalo sve jasnije da će se on svesti tek na nekoliko točaka – elektrifikaciju, električni tramvaj te izgradnju stanova u vrlo ograničenim mogućnostima. Iz tog je razloga opetovano nastojao da se podržavi osječka policija, kao što je to učinjeno u Karlovcu, Zemunu i Zagrebu, jer bi to uvelike rasteretilo gradski proračun. Kako je državna vlast u praksi oduzela gradskoj vlasti kontrolu nad gradskom policijom, pitanje podržavljenja policije svodilo se još samo na pitanje financiranja.

Pozitivni pomak u radu gradskog zastupstva ipak nije trebalo čekati sve do novog saziva. Dr. Jovan Kockar, vođa osječkih radikala, iznenada je preminuo 24. svibnja 1923.²²⁵ Njegovo je djelovanje u sprezi sa županom dr. Božićem do tada funkcioniralo kao tandem: prvi je onemogućavao rad gradskog zastupstva dok je drugi kontrolirao gradsko poglavarstvo. Nakon smrti dr. Kockara među osječkim radikalima više nije bilo čvrste ruke koja će im svima dirigitirati, što je među njima izazvalo određenu zbunjenost, a zatim i podijeljenost na dvije skupine. Kako je sad župan Božić postao najistaknutija osoba među osječkim radikalima, pokazalo se da određen broj među njima smatra da Božić kompromitira stranku, i da ga nisu spremni prihvatiti za svog vođu. Božić je s dr. Kockarom izgubio svoju čvrstu potporu među radikalima i svoj oslonac u gradskom zastupstvu, i nije se jedno vrijeme upuštao u ometanje njegova rada. Na sjednici skupštine gradskog zastupstva 3. rujna 1923. godine konačno je izglasovan proračun, izabrani su gradski činovnici, a prošao je i Šramov prijedlog da se od Pokrajinske uprave zatraži zabrana djelovanja omladinskih političkih organizacija na području grada Osijeka iz razloga javne sigurnosti.²²⁶ Zastupstvo je uspjelo donijeti i zaključak da se za

ožujka 1923., gdje Pokrajinska uprava također traži ždrijeb; također i za grad Karlovac. Hengl je imao temelja pretpostaviti da će i grad Osijek podleći obnovi polovine gradskih zastupnika umjesto cjelovitim izborima. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, Prijepis, Požega grad, obnova gradskog zastupstva, 9. ožujka 1923.; Zemun, izbor gradskih zastupstava, 3. rujna 1923.; Karlovac grad, izbor gradskog zastupstva, 2. kolovoza 1923.

²²⁵„+ Dr Jovan Kockar“, *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 11 i 12, 1. i 15. VI. 1923., 1.

²²⁶DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1074/ 1923., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 3. rujna 1923. Prijedlog je možda bolje prihvaćen jer je kratko vrijeme prije toga Šram bio

potrebe redarstva (uzdržavanje „prekobrojnih“, onih koji su primljeni u redarstvo u jesen 1921. godine) osigura novac još samo za rujan, kako bi prisililo Pokrajinsku upravu da dopusti reduciranje broja redarstvenika, kad već nema namjeru doprinostiti za njih.²²⁷ Na istoj je sjednici načelnik Hengl najavio da neće uslijediti cjeloviti, nego polovični izbori gradskog zastupstva, te će se provesti ždrijeb za dvadesetoricu zastupnika koji će napustiti zastupstvo. Zastupnik Spitzer, cionist, predložio je da se Pokrajinskoj upravi pošalje predstava u kojoj će se ukazati da obnova polovine zastupstva nije u skladu sa zakonom jer ne štiti manjine. Načelnik Hengl se složio s tim, ali je napomenuo da je on već pokušao kod Pokrajinske uprave ishoditi rješenje o tome, no nije uspio. Spitzerov prijedlog je prošao, ali Pokrajinska uprava nije uvažila predstavku, te je na sljedećoj sjednici skupštine osječkog gradskog zastupstva izvršen ždrijeb za polovinu gradskih zastupnika.

Ta se sjednica održala 22. studenog 1923. U ždrijebu su zajedničari od 10 zastupnika izgubili 5, radikali 6 od 10, pučkaši 3 od 6, trgovci 2 od 2, cionisti jednog od 3, dok od demokrata i kućevlasnika nitko nije bio izždrijeban (jedan od kućevlasnika je bio radikal, a drugi zajedničar). Kako je tijekom studenog objavljena i osnova za novi zakon o gradovima koji je bio u pripremi, zastupstvo je na ovoj sjednici odlučilo na nju reagirati. Ova je osnova, naime, još više ograničavala autonomiju gradova. Prema komentaru *Hrvatskog lista* „osnova toga zakona podsjećava nas na ona najgora vremena iz crne političke prošlosti Khuenovog režima, kada je taj mađarski tiranin sapeo bio cijelu Hrvatsku i Slavoniju u teške okove te mu je sve moralo biti pokorno. (...) nametnuo je gradovima svoje trabante velike župane za t.zv. vrhovne načelnike, koji imaju zadaću, da načelnike, zastupstvo i cijelo poglavarstvo gnjave i sekiraju do najskrajnjih granica.“²²⁸ Osim ovlasti župana nad gradom, iz starog zakona o gradskim općinama iz 1895. godine ušao je i kandidacioni odbor (s *trojnim prijedlogom*) „koji imaju zadaću da silom nametne gradu nepoćudne načelnike i gradske činovnike“,²²⁹ a napokon i to da se svi zaključci gradskog zastupstva moraju predložiti vladi, koja bi imala pravo bilo koji zaključak bez obrazloženja ukinuti. Tako se stari, restriktivni zakon o gradskim

fizički napadnut i ozlijeđen od strane nekoliko orjunaša, pa su se zastupnici solidalizirali. „Osječka „Orjuna“ nastavlja svoje krvave orgije u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 185 (896), 8. VIII. 1923., 2.

²²⁷U doprinosbenoj raspravi za uzdržavanje redarstva održanoj u početkom srpnja 1923., Pokrajinska uprava je ponovo odbila zahtjev grada za podržavljenjem policije, ali si je zadržala pravo da za nju izdvaja paušal od 730 000 dinara. Načelnik Hengl je tada zatražio barem odobrenje za reduciranje broja redarstvenika, kao što je Pokrajinska uprava ranije predložila; međutim, Pokrajinska uprava je to predložila kako bi ishodila dogovor s osječkom gradskom općinom oko financija, a nakon održane rasprave svojim je otpisom opozvala reduciranje redarstva. „Doprinosbena rasprava glede uzdržavanja osječkog redarstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 156 (867), 5. VII. 1923., 3.

²²⁸„Osnova novoga zakon o gradovima“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 273 (984), 22. XI. 1923., 2.

²²⁹*Isto*.

općinama našao u podlozi novog zakona, u koju je dodano još i to da će gradska općina biti dužna provoditi naloge velikog župana. Gradovi Zagreb, Ljubljana i Maribor povelili su inicijativu da se gradovi udruže za zaštitu svojih interesa, i da se čuje i njihova riječ dok se nacrt zakona raspravlja u Skupštini. U tu je svrhu na sjednici skupštine osječkog gradskog zastupstva jednoglasno odlučeno da će se grad Osijek odazvati udruživanju gradova, te je donesena rezolucija u kojoj se traži od Narodne skupštine odgoda donošenja predloženog zakona o gradovima, omogućavanje njegovog proučavanja i uvažavanje prijedloga koje će gradske općine na njega dati prije novog čitanja u Skupštini.

Na ovoj je sjednici izglasovano i povišenje najamnine za vojarnje. Grad Osijek posjedovao je nekoliko svojih vojarni koje je država koristila i plaćala za njih najam, no za zanemarivu cijenu. Ove su vojarnje bile jedina gradska imovina koja se mogla eksploatirati. Budući da je s vojnim erarom bio zaključen dogovor oko bedemskog zemljišta, sada se moglo urediti i pitanje gradskih vojarni. Za vojarnu kralja Aleksandra na Gajevom trgu (Gornji grad) odlučeno je da ju gradska općina preuzme natrag, jer je bio istekao najamni ugovor, a ukoliko se vojska ne bi htjela iseliti, najamnina bi se popela na 330.000 dinara godišnje. Druge dvije vojarnje, generala Jelačića i kralja Petra u Donjem gradu ponudile bi se državi da ih kupi za 30.000.000 dinara odnosno 25.000.000 dinara (porez bi platila država); ukoliko država ne bi pristala, najamnina bi se podigla na 700.000 dinara odnosno 600.000 dinara godišnje. Novac od ovih vojarni namijenio bi se za elektrifikaciju grada.²³⁰

Izbori za obnovu polovine osječkog gradskog zastupstva bili su raspisani za 30. prosinca 1923. godine.²³¹ Do tada se na osječkoj političkoj pozornici pojavila još jedna hrvatska stranka – HRSS. Osnivanje njezinog osječkog ogranka pripisivalo se Ljubomiru Maštroviću, zajedničaru koji je tijekom lipnja 1922. bio kao „blokaš“ otpušten iz službe, te su ga zajedničari zbrinuli kao urednika u *Hrvatskom listu*. Iako je potom dobio namještenje u Križevcima, dolazio je u Osijek da bi pred gradske izbore 1923. organizirao osječki HRSS. Zajedničari su ovo shvatili kao izdaju, poglavito iz razloga što je HRSS izdala predizborne letke u kojima se obrušila na zajedničare. *Hrvatski list* spominjao je i osječke frankovce, koji se ne usuđuju samostalno pristupiti izborima, već su se uvukli među radićevce, i forsirali njen samostalan istup na gradskim

²³⁰DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1074/ 1923., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 22. studenog 1923.

²³¹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, Oglas gradskog poglavarstva – kandidatske liste za izbor gradskih zastupnika.

izborima.²³² Od izbornog programa HRSS istaknuli su samo potrebu izgradnje obrtničke škole.²³³ Listu HRSS za gradske izbore predvodio je Ljudevit Zimmer.

Od novih političkih snaga na gradske izbore 1923. izlazak je prijavio i „Novi pravac“, odmah prokazan kao radikalsko-demokratski „švindleraj“ kako bi se potajni radikali i demokrati uvukli u obnovljeno zastupstvo, a promovirao se kao nezavisna grupa.²³⁴ Ovu je listu predvodio izdrijebani pučkaš Dragutin Szentléleky. Demokrati su na izbore prijavili svoju oficijelnu listu, koju je predvodio slobodni zidar Vladimir Malin, dok su radikali prijavili dvije liste – oficijelnu, koju je predvodio dr. Mladen Simonović, i disidentsku, koju je predvodio Kosta Stojačić. Oficijelna radikalska lista bila je reklamirana letkom u kojem su radikali optuživali zajedničare za sve ono što su sami činili tijekom proteklog mandata u gradskom zastupstvu, te za plemenski razdor, cijepanje i razdvajanje naroda. Isti je sadržaj objavljen i u radikalskom glasilu *Straži*.²³⁵ Letak je bio tiskan u latiničnoj i ćiriličnoj verziji.²³⁶ I među Židovima došlo je do određene vrste podjele, naime, izašli su na izbore kao „zajednička jevrejska lista“, te su se pobunili Židovi asimilanti, jer je lista bila osmišljena da privuče židovske glasove na temelju vjerske pripadnosti, te je bila podmetanje onim Židovima koji inače nisu podržavali cionistički program. Tu je listu predvodio Eugen Löbl, koji je bio izdrijeban iz gradskog zastupstva. Zajedničarsku listu predvodio je dr. Milan Čaćinović, također izdrijebani zastupnik. Mjesna organizacija Nezavisne radničke partije postavila je svoju listu, predvođenu Milutinom Jovanovićem, pozivajući da za nju glasuju radnici i siromašni građani. Oni su bili i potencijalni birači socijal-demokratske liste, koju je predvodio izdrijebani dr. Marko Leitner. Od staleških skupina postojala je privrednička lista, predvođena Albertom Ruppom, koja je u svom letku najavljivala da će privrednici, kao praktični ljudi, imati najviše smisla za dobrobit grada Osijeka.²³⁷ Osječki pučkaši su tijekom 1921. i 1922. godine doživjeli sraz – među njima je prvo došlo do obračuna između vođe Ljuboja Dlustuša, kojeg je pred smrt (1921.) htio smijeniti dopredsjednik organizacije dr. Neubauer, koji je nakon tog neuspjelog pokušaja preuzimanja vodstva istupio iz stranke; da bi se u rujnu 1922. godine ugasilo njihovo glasilo *Hrvatska*

²³² „Konac jednog spletkarenja“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 283 (994), 4. XII. 1923., 3.

²³³ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, „Izbornici republikanci!“, „Braćo republikanci!“, „Braćo izbornici republikanci!“ (predizborni letci HRSS-a).

²³⁴ „švindl“ u esekerskom govoru znači podvalu; „Novom pravcu“ vide se već papci“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 290 (1001), 12. XII. 1923., 4.; HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, Izborni letak „Novog pravca“.

²³⁵ „Radikali, sugradjani i prijatelji Nar. Rad. Stranke!“, *Straža* (Osijek), br. 281, 26. XII. 1923., 1.

²³⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, predizborni letci NRS.

²³⁷ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, Sugradjani birači! Izborni letak Nezavisne privredničke liste.

obrana.²³⁸ Oni nisu sudjelovali u ovim izborima. HPS je u Osijeku samo životarila, ali je u novom gradskom zastupstvu imala svoja dva predstavnika. Bivši pučkaš dr. Ivan Neubauer učlanio se u HRSS. Hrvatska zajednica za ove izbore organizirala je veliki dvostruki predizborni skup (u Gornjem i Donjem gradu) 9. prosinca 1923., na kojima su govorili istaknuti zajedničari dr. Stjepan Srkulj, dr. Fran Barac te Ivan Peršić, a od domaćih zajedničara dr. Franjo Papratović i dr. Vjekoslav Hengl. Svi su istakli Beograd odnosno radikale i demokrate kao kočnicu razvoja Hrvatske. Hengl je naglasio da 4.000 osječkih Srba ima pravo na svoje zastupnike u gradskoj općini, ali je upozorio na skrivene radikale u neradikalnim listama poput „Novog Pravca“. Tražio je da hrvatske političke snage (zajedničari i radićevci), u koje je ubrojio i Nijemce i Mađare, budu razmjerno zastupljene u novom zastupstvu.²³⁹ Upute o izbacivanju „radikalije“ iz gradske vijećnice, samo oštrijim tonom, dao je pred izbore i *Slobodni reporter*, „jer su spriječavali svaki rad i davali svemu politički karakter“.²⁴⁰

Zbog aktualne političke situacije („Hrvatsko-srpske političke prilike više su nego nesnosne. Sprema se podjela zemlje na oblasti kao najneprijateljskiji akt. Uzburkane su mase hrvatske i srpske.“)²⁴¹ u predizbornim je nastupima izostao komunalni program kojim bi se bavilo obnovljeno gradsko zastupstvo. Rad osječkog gradskog zastupstva 1920.-1923. smatrao se sterilnim i zakočenim od strane radikala, te je uspjelo ishoditi malo toga vidljivog: inicijativom načelnika Hengla staviti pod krov dvije stambene zgrade (dvokatnu i trokatnu) za činovnike te izgraditi modernu zgradu pučke škole u Novom gradu.²⁴² Postojala je i druga, krajem 1923. godine još nevidljiva zasluga ove postave osječkog gradskog zastupstva, godinu dana dugo pregovaranje s tvrtkom McDaniel oko elektrifikacije grada i njezinog financiranja. Moguće je da je načelnik Hengl čekao da se zastupstvo prvo obnovi, kako bi u povoljnijem stranačkom okruženju lakše ishodio potpisivanje ugovora o elektrifikaciji i električnom tramvaju između gradske općine i tvrtke McDaniel.

²³⁸ „Nakon 21 godine uspješnog rada ovaj list je dospio na klerikalnu stranputicu.“, „Konac „Hrvatske Obrane“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 199 (618), 3. IX. 1922., 1.

²³⁹ „Dvije velike skupštine Hrvatske Zajednice u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 288 (999), 10. XII. 1923., 1.

²⁴⁰ „Oho!“, *Slobodni reporter* (Osijek), br. 3 (82), 30. XI. 1923., 9. Radi se o nezavisno satiričnom listu koji se prvo zvao *Osječki reporter*, ali se krajem 1922. godine zamjerio radikalima najavivši iznijeti neke „prljavštine“ o njima, te je bio obustavljen na intervenciju župana Božića. Zatim je izlazio kao *Novi reporter*, a potom kao *Slobodni reporter*.

²⁴¹ „U dobar čas!“, *Slobodni reporter* (Osijek), br. 4 (83), 7. XII. 1923., 1.

²⁴² „Osvrt na prošlu godinu“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 302 (1013), 25. XII. 1923., 23-25. Kako je bilo teško doći do kredita, načelnik Hengl i zastupnik Aksmanović su početkom srpnja posjećivali najuglednije osječke građane kako bi od njih ishodili gradskoj općini zajam za stanove, u čemu je najvelikodušnija bila osječka šećerana s milijun kruna.

Na izborima za polovinu gradskih zastupnika 30. prosinca 1923. godine od upisanih 7.987 birača izašlo ih je 5.617, a zajedničare podržalo njih 2.899 (52%), što je značilo 10 novih zastupnika zajedničara. HRSS dobio je 3 zastupnika, službeni radikali dva zastupnika, a disidenti radikali jednog; s liste Nezavisnih radnika u zastupstvo je prošlo dva kandidata, a od demokrata i cionista po jedan. Bez mandata ostali su „Novi pravac“, Privrednička lista i socijal-demokrati.²⁴³

Izbori 1923. godine stvorili su ovakvo osječko gradsko zastupstvo:

Tablica 5, Izabrani gradski zastupnici na izborima za obnovu gradskog zastupstva 30. prosinca 1923.

Lista	Stari zastupnici	Broj	Novi zastupnici	Broj	Ukupno
HZ	Dr. Vjekoslav Hengl, Mijo Bauer, Mijo Matijević, Jakša Mavrak, Stjepan Barić (iz obrtnika), Stjepan Fabing (iz kućevlasnika)	6	Dr. Milan Čaćinović, Luka Prša, Bratoljub Šram, Ivan Bauer, Antun Jung, Dragutin Gasteiger, Jakob Žagar, dr. Josip Bösendorfer, Jakob Renich, Ivan Lajpcig	10	16
HPS	Josip Špoljarić, Stjepan Pavlovski	2	-	0	2
HRSS	Dragutin Zimmer (iz HZ), dr. Ivan Neubauer (iz HPS, pa nezavisni)	2	Ljudevit Zimmer, Lujo Held, Petar Pelzer	3	5
DS	Vladoje Aksmanović, Dragutin Šaj	2	Vlado Malin	1	3
NRS	Milutin Dimitrijević, Jovan Isajlović, Stevo Kovjanić, Jovan Živković, Ivan Schramm (iz kućevlasnika)	5	Dr. Mladen Simonović, Aleksandar Božić	2	7
NRS disidenti	-	0	Kosta Stojčić	1	1
Cionisti	Dr. Hugo Spitzer, dr. Edmund Fischer	2	Eugen Löbl	1	3
Socijalisti	(Jovan Jakšić) Ivo Zoričić	1	-	0	1
Nezavisni radnici		0	Milutin Jovanović, Stjepan Schneider	2	2
		20		20	40

U obnovljenom gradskom zastupstvu hrvatska politička opcija (zajedničari, radićevci i pučkaši) imali su većinu od 23 zastupnika. Ta većina je bila „tanka“, jer nije bila dvotrećinska, što se zahtijevalo pri izglasavanju važnijih pitanja, a problem je bio i to što ni jedna sjednica skupštine gradskog zastupstva nije bila u punom sastavu, već im je nazočivalo od 28 do 35 zastupnika.

Prema zanimanju, obnovljeno zastupstvo imalo je 5 odvjetnika, jednog liječnika, 2 profesora, jednog učitelja, jednog inženjera, 3 graditelja, jednog građevinskog

²⁴³Socijal-demokratima ostao je nakon ždrijeba u zastupstvu zastupnik Jovan Jakšić, ali ga je njegova stranka naknadno isključila iz zastupstva, vjerojatno zato što je bio osuđen zbog nepoćudnog ponašanja. Kako nakon toga više nije bilo ni jedne sjednice skupštine gradskog zastupstva sve do poslije izbora, nitko drugi nije umjesto njega bio zaprisegnut za zastupnika. „Pitanje mandata g. J. Jakšića“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 284 (995), 5. XII. 1923., 4. Na prvoj slijedećoj sjednici (siječanj 1924.) zastupnik Jakšić se zahvalio na mandatu, a umjesto njega primljen je u zastupstvo slobodni zidar Ivo Zoričić.

poduzetnika, 2 privatna činovnika, 7 obrtnika, 7 trgovaca, 4 ekonomista, jednog posrednika i 5 radnika.

Po vjeri je među zastupnicima bilo 27 rimokatolika, 8 pravoslavnih, 3 Židova i 2 evangelika.

Gornjograđana je bilo 27, a ostalih 13.²⁴⁴

Za razliku od prošlih gradskih izbora, koje se odvijalo glasovnicama, ovi su se provodilo ubacivanjem izbornih kuglica. Na izborima nije bilo prijavljeno nikakvih nepravilnosti niti incidenata. Policija je ispred jednog birališta uklonila zajedničarske agitatore, radikali su svoje birače dovozili automobilima, a orjunaši su se uokolo vozili saonicama i vikali da će poubijati sve zajedničare, ali se nitko na to nije previše obazirao.²⁴⁵

3.2. Ugovor o izgradnji elektrane i el. tramvaja i pobjeda nad „Plinarom“

Investicioni plan koji je načelnik Hengl predložio gradskom zastupstvu polovinom 1922. godine, koji je u prvom redu značio izgradnju elektrane i uvođenje električnog tramvaja, dobio je svoje prve stvarne obrise ponudom tvrtke Charles B. McDaniel Jr., te je načelnik Hengl s njom odmah stupio u pregovore. Tvrtka McDaniel ponudila je gradskoj općini ne samo elektrifikaciju i električni tramvaj, već i ishođenje desetogodišnjeg kredita u stranoj banci koji bi bio isplaćen McDanielu, a gradska općina bi ga vraćala.²⁴⁶ Osim ove ponude, i osječka Plinara dala je svoju ponudu, ali samo koncesionu – htjela je izgraditi elektranu i elektrificirati grad unutar roka od tri godine, imati na to koncesiju na 40 godina, a onda bi je prepustila gradu. Ponuda Plinare nije uključivala električni tramvaj.²⁴⁷ Ovo nije bila ponuda kakvu je gradska općina priželjkivala. Grad je htio imati elektranu u svom vlasništvu, i to nije bio jedini

²⁴⁴ „Sjajna izborna pobjeda Hrvatske Zajednice“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 1 (1018), 1. I. 1924., 1-2.

²⁴⁵ *Isto.*

²⁴⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 25, Elektrifikacija grada Osijeka, 2. „Beograd 27. Decembra 1922. god.“, Ponuda Općini slobodnog grada Osijeka; o ovoj ponudi *Hrvatski list* je objavio otvoreno pismo g. dru. Vjekoslavu Henglu: „U prvom momentu činila mi se ova ponuda pravom utopijom ali Ti si, načelnice, bio prvi, koji si shvatio svu probit grada, te si se svom dušom bacio na studij ovoga projekta, žrtvovao dane i noći da proučiš sve prednosti, što ih ovaj projekt nosi; uvidio si, da se konačno našao način, kako bi s Osijeka mogao da skineš velo seljačko, te da ga odjeneš modernije – gradskije; našao si, da se desila prilika nasporiti njegov promet, da se olakšaju životne prilike, polagao si veliku važnost na to, da će 20-30 milijuna dinara zaraditi naše radništvo, da će u našu trgovinu, koja je mahom oronula i klonula, ući nešto života – i stvorio si odluku da projekt Mac Daniela predložiš na prihvata gradskom zastupstvu.“, „Za prekid svih ugovora s plinarom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 224 (1641), 11. X. 1925., 3.

²⁴⁷ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 29., Plinara, nacrt ugovora.

problem koji mu Plinarina ponuda ne bi riješila. Ukoliko bi, naime, Plinara gradila elektranu, grad još uvijek ne bi riješio pitanje tramvaja, jer do kredita nije mogao doći. Tramvaj je, međutim, bio neophodan, zato što konjska željeznica, koja je odjednom mogla prevesti najviše šesnaest putnika, nije ni izbliza bila dovoljna za potrebe javnog prijevoza grada Osijeka. Načelnik Hengl je zato snažno agitirao među zastupnicima za elektrifikaciju i električni tramvaj, koji bi bili u gradskom vlasništvu, i koji bi, nakon što se izgrade i počnu koristiti, mogli sami sebe otplaćivati. Snažan zagovor ovog plana provodio se kroz *Hrvatski list*: „Danas je cijeli grad bez obzira na narodnost, vjeru, zvanje i političku stranku pod dojmom da treba što prije koračati naprijed jer će Osijek inače zaostati i za manjim mjestima. Pitanje tvrđavskih bedema je riješeno te je grad konačno postao jedan. Među građanstvom vlada uvjerenje da će elektrifikacijom grad biti potpuno preobražen. Za elektrifikaciju postoje dvije ponude: Daniel jun. i Osječke plinare. S obzirom na iskustva od nekoliko desetljeća s plinarom, mora se priznati da je ponuda tvrtke Daniel najozbiljnija jer predviđa najkraće vrijeme realizacije te bi gradska općina od prvog dana raspolagala svojim vlasništvom nad elektranom i el. tramvajem. Financijska strana ponude odgovara približno najsolidnijim ponudama od prije rata. *Hrvatski list* će se pobrinuti da ovo pitanje ne završi opet na mrtvoj točki. B. Šram.“²⁴⁸ Grad je 1883. godine već bio sklopio ugovor s Plinarom, „kojim joj daje u koncesiju osvjtljenje grada na broj Metuzalemovih godina“²⁴⁹, tj. na 40 godina. Takav dugoročni ugovor omogućio je Plinari veliku materijalnu korist, ali ga je prekršila u temeljnim točkama. Uvodila je plinsku rasvjetu u privatne kuće, dok je zapostavljala javnu rasvjetu u novoizgrađenim gradskim četvrtima. To joj je bilo isplativije, budući da nije samostalno mogla podići cijene kubičnog metra plina s 18 filira na 32, kako je pokušala, jer je dizanje cijena ogrjeva i osvjtljenja potpadalo pod Zakon o suzbijanju skupoće. Iz tog je razloga gradska općina smatrala da je ugovor prestao vrijediti (1917/ 1918. godine), pa je između gradske općine i Plinare došlo do spora koji 1923. godine još nije dobio svoj sudski epilog.²⁵⁰ Plinara je izgubila kredibilitet i kod gradskog zastupstva, i kod građana, jer im je smetala loša kvaliteta javne rasvjete, te su priželjkivali da Osijek bude obasjan električnim svjetlom.²⁵¹

²⁴⁸„Interesi grada nad interesima pojedinaca“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 22 (735), 27. I. 1923., 1.

²⁴⁹„Sa svojom elektrifikacijom osoviti će se grad Osijek na svoje noge“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 84 (1101), 6. VI. 1924., 3.

²⁵⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 29, Izvješće o sporu plinare s ovogradskom općinom (do 1916.), Proširenje plinske rasvjete; Proširenje plinske mreže.

²⁵¹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 29, Proširenje plinske mreže. U odnosima Plinare i gradske općine spominje se i zaključak sa sjednice skupštine gradskog zastupstva održane 23. listopada 1922. „da se plinara pozove, bez prejudica da je ugovor prekršen, da ne obustavlja paljenje plina, za vrijeme mjesečine.“

Tvrtka McDaniel poslala je gradskoj općini početkom 1923. godine novu ponudu za elektrifikaciju grada i električni tramvaj, prilagođenu zahtjevima grada.²⁵² Za nju se u gradu odmah stvorio vrlo velik interes, kako pobornika, tako i protivnika. Protivnici su bili osječka Plinara, koja je vidjela prigodu da svoju monopolsku poziciju na proizvodnju i distribuciju plina u gradu Osijeku sada pojača i drugim energentom, koji bi se još bolje prodavao, i za kojeg bi dobila još jednu „metuzalemovsku“ koncesiju. Pravni zastupnik Plinare, dr. Spitzer, sjedio je u gradskom zastupstvu, a u zastupstvu je bilo i nekoliko osječkih slobodnih zidara (Šaj, Aksmanović, Malin, Zoričić), koji su iz drugih razloga bili protivnici ugovora s tvrtkom McDaniel. Slobodni zidari imali su u vidu vrdničku elektranu (blizu grada Rume u Vojvodini), te su agitirali da se izgradi dalekovod koji bi električnu struju za grad Osijek doveo od Vrdnika.²⁵³ U tome se naročito istakao zastupnik Šaj.²⁵⁴ Osječki su slobodni zidari McDanielovu ponudu za elektrificiranje grada Osijeka smatrali financijski nesolidnom te uzrokom moguće financijske propasti grada Osijeka u narednim godinama.²⁵⁵ Polemika o tome vodila se između slobodnih zidara i zajedničara i u *Hrvatskom listu*.²⁵⁶ U nju se uključio i *Novi reporter*, s preporukom da se izabere ponuda tvrtke McDaniel, jer je u odnosu na dalekovod i vrdničku elektranu konkretna i izvjesna, a ima i preporuku novog ministra financija Stojadinovića „koji je bio nekada direktor engleske trgovačke banke, što znači da za njega jedan odlični novčani zavod referira.“²⁵⁷

Na sjednici skupštine gradskog zastupstva 8. veljače 1923. načelnik Hengl iznio je kao prijedlog sastavljanje uvjeta za preinačenje ponude koju su dobili od tvrtke McDaniel, i taj prijedlog je prošao. Tražilo se da u roku od četiri tjedna McDaniel podnese novu ponudu u kojoj bi uvažio gradske uvjete; tu bi ponudu potom grad dao na ispitivanje stručnjacima; osnovala bi se mješovita stručna komisija (McDaniel – gradska općina); sva instalacija morala bi biti od prvoklasnog materijala i dovršena unutar deset mjeseci;

²⁵²HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 25, Elektrifikacija grada Osijeka. Električni tramvaj. Prva ponuda od 27. decembra 1922.; nadopuna Prve ponude 20. januara 1923.

²⁵³Grgur Marko IVANKOVIĆ, Ante GRUBIŠIĆ, *Ostavština osječke slobodnozidarske lože „Budnost“*, *Katalog izložbe*, Osijek, 2003, 61.

²⁵⁴HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 25, Velešt. gospodinu dr. Vjekoslavu Hengl, inž. Dragutin Šaj, 16. siječnja 1923. Ponuda drugačijeg rješenja elektrifikacije.

²⁵⁵Osječki su slobodni zidari (osječka slobodnozidarska loža „Budnost“) svoje protivljenje poslovnom aranžmanu s poduzećem McDaniel glede elektrifikacije grada Osijeka obrazložili u svom godišnjem izvješću „Loža Budnost u or. Osijeku“, *Šestar, tiskano kao rukopis samo za bbr. .sl. .zdre. . i ne smije se izdavati u profane ruke*, (Zagreb), br. 9-10, god. III, 1924., „Prilog. Izveštaj Velike lože Srba, Hrvata i Slovenaca „Jugoslavija“ u or. Beogradu, 8.

²⁵⁶„O pitanju elektrifikacije grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 27, 2. II. 1923., 3-4; „Pitanje elektrifikacije grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 28, 4. II. 1923., 3-4.

²⁵⁷„Elektrifikacija grada Osijeka“, *Novi reporter* (Osijek), br. 3, 10. II. 1923., 3-4.; Tadašnji ministar financija dr. Milan Stojadinović opisao je u svojim memoarima kako je imao u Kraljevini zapažen ugled kao financijski stručnjak zbog svog rada u Engleskoj trgovačkoj banci. Milan M. STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970., 154.

stajala bi oko 1.000.000 američkih dolara; grad bi imao pravo na odlaganje plaćanja obročnih otplata izraženo u bonovima, koje bi izdavala banka koja jamči za grad; nakon dovršetka posla, tvrtka McDaniel izdala bi jamstvo za obavljene radove, ispunjen ugovor, te doličnu garanciju banke za bonove.²⁵⁸ Tvrtka McDaniel je nastavila pregovore s gradskom općinom, uglavnom oko cijene materijala. U isto vrijeme je nastojala ishoditi kredit, te je zastupnik tvrtke početkom srpnja obavijestio načelnika Hengla „da stvar zajma gradske općine u Londonu stoji povoljno“.²⁵⁹

Pod kraj 1923. godine gradivo eventualne elektrifikacije od tvrtke McDaniel bilo je proučeno, i ugovor s gradskom općinom bio je pred zaključkom. Tvrtka je poslala svog predstavnika (pukovnika Gervisa iz Londona) kako bi razgovarao s načelnikom Henglom o pitanju kredita, te kako bi pogledao gradi uvjerio se u materijalnu i moralnu garanciju svog budućeg dužnika.²⁶⁰ Uskoro su, međutim, bili najavljeni i pregovori gradske općine s Plinarom.

Tvrtka McDaniel ponudila je 16. veljače 1924. godine gradskoj općini konačnu verziju svoje ponude. U njoj se obvezivala da će izgraditi električnu centralu sa svim vodovima i električnom javnom rasvjetom te električni tramvaj, uz priložene specifikacije i nacрте. Sve projektirane radnje tvrtka se obvezala izvesti u roku od 18 mjeseci od dana zaključenja ugovora i njenog odobrenja od strane nadležne vlasti. Cijela izgradnja izvela bi se od novog materijala, sve unutar cijene od 1.120.000 američkih dolara. Gradska bi općina za tu svotu izdala bonove plative u 8 jednakih uzastopnih godišnjih rata, počevši od prvog dana treće godine. Bonovi bi se položili uz neopozivi akreditiv kod jednog prvorazrednog domaćeg novčanog zavoda. Na cijelu glavnica kredita kamate bi se plaćale po godišnjoj stopi od 8%, a počele bi se isplaćivati šest mjeseci od uručenja odobrenog ugovora. Kao jamstvo za bonove služila bi cijela pokretna i nepokretna gradska imovina. Mogući sporovi oko ugovora rješavali bi se arbitražom. Tvrtka je kao jamčevinu za svoju ponudu u iznosu od 2.500.000 dinara u bonovima Ministarstva financija Kraljevine SHS položila kod Engleske trgovačke banke u Londonu, u beogradskoj podružnici. Glavna tramvajska pruga išla bi od kraja Donjega grada do kraja Gornjega grada (Ulica Vojvode Mišića – Strossmayerova ulica). Kružna linija išla bi od ugla Aleksandrove i Beogradske ulice, Beogradskom ulicom do gornjogradskog

²⁵⁸DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1074/ 1923., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 8. veljače 1923.

²⁵⁹„Pitanje elektrifikacije“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 152 (863), 1. VII. 1923., 5.

²⁶⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 22, Rapport d'établissement d'une centrale et du tramway électrique de la ville d'Osijek.

kolodvora, i cijelom Županijskom ulicom do glavne linije na Trgu kralja Petra. Novogradska linija išla bi od Tvrđe novogradskom cestom do gradske ubožnice, te Gornjom ulicom do redarstvene ispostave. Ukupna dužina pruge bila bi 11.750 metara. U ponudi je bilo 15 kompletnih tramvajskih kola s po 22 sjedala, te 9 otvorenih tramvajskih kola s po 28 sjedala. Električna centrala s vodovima i javnom rasvjetom izvela bi se točno po priopćenim zahtjevima gradske općine.²⁶¹ Konačna verzija McDaniellove ponude bila je ostavljena gradskoj općini Osijek na mjesec dana da se za nju odluči. Osim izvrsne kvalitete materijala i izvedbe, kratkog roka od odobrenja ugovora do završetka radova i ukupne cijene s kojom se gradska općina može nositi, presudan faktor odluke da se potpiše ugovor s ovom tvrtkom bio je to što McDaniel nije nudio da bude samo izvođač radova, već i financijer. To je McDaniellovu ponudu odvajalo od svih drugih ranije primljenih ponuda, o kojima se u gradskom zastupstvu nije uopće moglo ni razgovarati jer nije bilo kredita.

Načelnik Hengl iznio je McDaniellovu ponudu pred gradsko zastupstvo s prijedlogom da se prihvati u cijelosti. Iako je napomenuo da bi se cijena od 1.120.000 dolara (cca. 90.000.000 dinara) eventualno mogla korigirati upotrebom rabljenog materijala, ipak je zastupnicima dao shemu otplate tijekom prve četiri godine od potpisivanja i sankcioniranja ugovora s tvrtkom McDaniel. Otplata kamata (3.600.000 dinara) krenula bi s 1. listopada 1924., a glavnice s 1. travnja 1926. godine (11.250.000 dinara). S obzirom na to da je gradska općina imala u svojem vlasništvu dvije vojarnje, Jelačićevu i artiljerijsku (topničku) Petrovu, koje je država bila dužna prekupiti, i koje su joj već bile ponuđene, gradska općina bi njihovom prodajom došla do iznosa od cca. 40.000.000 dinara. Načelnik Hengl predložio je da država ovu sumu isplaćuje u polugodišnjim beskamatnim obrocima tijekom četiri godine, čime bi gradska općina podmirivala svoje obveze prema McDanielu. Napomenuo je da bi rentabilitet električne centrale i električnog tramvaja u gradu s 36.000 stanovnika, uz potrebe industrije i obrta, velikih svratišta, kazališta, tiskara, blok-centrale, kinokazališta, dva kolodvora, velikog broja trgovačkih radnji, čak i kad bi bio minimalan, iznosio najmanje 2.000.000 dinara godišnje. Prihvatanjem McDaniellove ponude grad bi privremeno morao odustati od svih većih investicija koje su bile zaključene u srpnju 1922. godine (vodovoda, klaonice, gradske vijećnice i srednjoškolskih zavoda), ali nikako od onih investicija koje su vezane uz samu izgradnju tramvaja, poput izgradnje nove ceste koja bi povezivala Gornji i Donji grad, izgradnje pločnika uz električni tramvaj preko bedemskog zemljišta, izgradnje cesta u onim ulicama koje ju još nemaju, izgradnje prijelaza preko

²⁶¹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 25, Ponuda tt McDaniel 16. veljače 1924. (konačna).

cesta u cijelom gradu, niveliranja zemljišta nastalog rušenjem gradskih bedema, uređenja gradskih nasada te još nekih eventualnih izgradnji i uređenja; financiranje bi se zatražilo od McDanielovog kredita. Ovaj prijedlog, koji je načelnik Hengl uputio gradskim zastupnicima na promišljanje 29. veljače 1924. godine, začinio je riječima: „Na gradskom je, dakle, zastupstvu, hoće li riješiti pitanje elektrifikacije definitivno, ili će isto i nadalje ostati u stadiju rasprava.“²⁶² *Hrvatski list* je prenio ovaj prijedlog, koji je očekivao raspravu u gradskom samoupravnom odboru, jer je zanimanje građana za pitanje McDanielove ponude bilo vrlo veliko.

Na sjednici samoupravnog odbora na kojem se raspravljala McDanielova ponuda, načelnik Hengl je u svom govoru istakao da je najveći nedostatak Plinarine ponude (koja nije sadržavala ni jednu skicu ili nacrt) o odnosu na McDanielovu to što ne obuhvaća električni tramvaj. U pogledu otplate kredita za elektrifikaciju, rekao je da za početak otplate ne vidi drugo rješenje osim prodaje gradskih vojarni, a da za nastavak otplate nema gotov odgovor na koji način ga otplatiti, te da to neće biti problem ukoliko grad uspije tijekom prve četiri godine dobiti amortizacioni kredit na razdoblje otplate od 20 do 25 godina. Spomenuo je i pitanje nezaposlenih radnika u gradu Osijeku, koji bi se mogli zaposliti ako grad elektrifikaciju i električni tramvaj izvede u vlastitoj režiji. Ukoliko bi gradska općina privatila Plinarinu umjesto McDanielove ponude, smatrao je da svakako treba insistirati na tome da se Plinara obveže da će izgraditi i tramvaj. Očekivano, Henglov su prijedlog prvi napali dr. Spitzer i Šaj, ali neargumentirano; međutim, Šajeva primjedba, da je gradonačelnik „naprosto zaljubljen u svoju stvar“, zapravo je bila točna i svima očita, pa ju je Šaj htio iskoristiti kao argument protiv.²⁶³ Šaj je zapitao i tko jamči da će država otkupiti osječke vojarnje. Hengl je, kao pravnik, smatrao da je zakonska obveza dovoljno jamstvo, no čini se da je Šaj imao realniji pogled na provedbu zakona u Kraljevini SHS. Zastupnici hrvatskih stranaka zagovarali su Henglov prijedlog, dok su ga ostali preispitali, no na kraju je jednoglasno prihvaćen. Načelnik je odmah potom otišao u Zagreb kako bi pribavio mišljenje stručnjaka o financijskoj primjerenosti McDanielove ponude.

Na sjednici skupštine gradskog zastupstva 19. ožujka 1924., kada se trebalo odlučiti o prihvatu McDanielove ponude, Henglov je prijedlog nadopunio zastupnik Šram. Skrenuo je pozornost na to da se u cijelom gradu, među svim slojevima građanstva,

²⁶² „Elektrifikacija grada Osijeka. Električni tramvaj“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 52 (1069), 2. III. 1924., 5-7.

²⁶³ „Elektrifikacija prihvaćena u cijelosti“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 53 (1070), 4. III. 1924., 3.; HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 25, Zapisnik od 3. ožujka 1924. vrhu sjednice gradskog samoupravnog odbora.

raspravlja o električnom tramvaju, te da je opće mnijenje da se s to pitanje više ne smije odlagati, jer je Osijek, središte triju županija, zapravo jedno veliko selo kojem se smiju i seljaci iz okolnih mjesta; predratni gradski oci imali su na pameti samo štednju.²⁶⁴ Šram je htio odgovoriti na pitanje što će zastupstvo učiniti ukoliko država ne otkupi vojarne, jer se Šaj na samoupravnom odboru bio jako uzrujao oko ovog pitanja. Šram je predložio da grad koliko god je moguće nategne gradske prireze te da se uvede novi progresivni namet razmjernom imovinskom stanju građana kao izvanredni doprinos za otplatu duga za elektrifikaciju. Smatrao je da je bolje da građani protiv gradskog zastupstva prigovaraju zbog povišenih poreza, nego zbog toga što provode štednju, a grad se pretvara u ruglo. Gradski su zastupnici nakon Šramovog izlaganja McDanielovu ponudu o elektrifikaciji prihvatili većinom od 32 prema 6 glasova.²⁶⁵

Nakon ovog zaključka, i gradski načelnik Hengl, i veliki župan Gabrek otputovali su u Zagreb. Župan se htio informirati kod zagrebačkih inženjera Payera, Montine i Košaka, te kod profesora sa zagrebačke tehnike, kako bi stvorio mišljenje o McDanielovoj ponudi za elektrifikaciju grada Osijeka, jer ukoliko bi gradska općina potpisala ugovor s tvrtkom McDaniel, on bi ga morao sankcionirati. Župana je posjetilo i izaslanstvo Saveza hrvatskih obrtnika sa zamolbom da odobri McDanielov projekt. Župan Gabrek je naglasio svoje veliko zanimanje za to pitanje i pitanje napredovanja grada Osijeka, te obećao svoju vrlo brzu odluku.²⁶⁶ To je obećanje i ispunio, te je u gradsko poglavarstvo 3. travnja 1924. godine stigla županova potvrda zaključka osječkog gradskog zastupstva kojim je usvojena ponuda tvrtke McDaniel za elektrifikaciju i električni tramvaj. Ovom su potvrdom ujedno odbijeni utoci na zaključak o elektrifikaciji koje su uložili zastupnici Spitzer u ime osječke Plinare, Društvo kućevlasnika, i četvorice zastupnika koji su na sjednici glasovali protiv ovog zaključka (Šaj, Aksmanović, Malin i Zoričić). Plinara se žalila da joj zaključak sjednice nije dostavljen, da njena ponuda nije uzeta u obzir, i da je prema ugovoru iz 1883. godine stoji da pravo koncesije na uvođenje električnog svjetla gradska općina dužna ponuditi prvo društvu Imperial Continental Gas Association, kojemu je pripadala osječka Plinara.²⁶⁷ Prigovor ostalih gradskih zastupnika bili su da je ponuda financijski nepogodna za grad. Nakon

²⁶⁴ „Imamo rugla na sve strane , a ta rugla koja nas dnevno budu u oči, plod su štednje naših pređa.“, „Elektrifikacija pred gradskim zastupstvom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 55 (1072), 6. III. 1924., 3.

²⁶⁵ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1075/ 1924., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 19. ožujka 1924.

²⁶⁶ „Odaslanstvo Saveza hrvatskih obrtnika kod velikog župana Osječke oblasti“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 80 (1097), 2. IV. 1924., 4.

²⁶⁷ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 29, „Posl. broj 1146“ Većinski vlasnik osječke plinare bila je grupa The Imperial Continental Gas Association; u ovom dokumentu se traži da se Plinara smatra engleskim kapitalom.

županove potvrde, gradski samoupravni odbor mogao se posvetiti dogovoru oko trasiranja tramvajske pruge. Prihvaćen je načelnikov prijedlog da pruga ide od retfalačke mitnice (kraj Gornjeg grada) do kraja Mišićeve ulice (Donji grad) novoprojektiranim vijaduktom ispod željezničkog mosta (glavna pruga); kružna gornjogradska linija išla bi od glavnog gornjogradskog trga (Trga kralja Petra) Županijskom, Reisnerovom, i Kolodvorskom ulicom; Novogradska pruga išla bi od Tvrđe prema Novom gradu, prolazila kroz cijeli Novi grad, te Huttlerovom ulicom izlazila na glavni donjogradski trg (Jelačićev trg). Na glavnoj pruzi tramvaj bi išao svakih 10 minuta, na kružnoj također, s dvojim kolima u suprotnom smjeru, dok bi novogradska linija imala kola svakih pola sata. Na ovoj sjednici, prema komentaru *Hrvatskog lista*, „Bilo je pomalo šale i smijeha, kad su donjograđani Cerberovim očalima gledali da Donji grad ne bude za Boga dragoga u čemu prikraćen. Nadajmo se da će nas električni tramvaj sasvim izmiriti.“²⁶⁸

Iako se činilo da je sve dogovoreno, i da će dugo priželjkivana elektrifikacija i izgradnja električnog tramvaja konačno otpočeti, među zastupnicima je bilo onih koji se nisu mirili s tim. Zastupnik Šaj zaputio se u Beograd državnom podtajniku Većeslavu Wilderu,²⁶⁹ koji je odmah obustavio svaki rad oko elektrifikacije Osijeka, te uzeo svu sačinjenu dokumentaciju o elektrifikaciji da ju prouči te odluči je li McDaniellova ponuda prihvatljiva ili ne, mada nije bilo njegovo da o tome odlučuje. Jedina vlast iznad gradske vlasti koja je o tome morala i smjela odlučivati bio je oblasni veliki župan, koji je to u najkraćem mogućem roku učinio.²⁷⁰ Nakon što je dokumentacija završila u Beogradu, župan Gabrek i sam se tamo uputio, kako bi intervenirao oko toga da se dokumentacija vrati i radovi započnu. Zaključak gradske općine o ponudi tvrtke McDaniel bio je odobren od strane nadležne vlasti, što znači da je vrijeme za izvođenje radova počelo teći, a da radovi nisu mogli započeti. Protivnici dogovorenog projekta nisu mogli spriječiti sklapanje ugovora, pa su na ovaj način počeli ometati izvođenje radova. Županu Gabreku je u Beogradu bilo rečeno da je Ministarstvo unutarnjih poslova dokumentaciju o elektrifikaciji Osijeka ustupilo Ministarstvu građevine na dalje

²⁶⁸ „Sjednica samoupravnog odbora gradskog zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 88 (1105), 11. IV. 1924., 4.

²⁶⁹ Ivan MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, Split, 2000, 200. Većeslav Wilder također je bio slobodni zidar, pa je Dragutin Šaj po toj liniji nastojao blokirati elektrifikaciju grada Osijeka preko tvrtke McDaniel. „Što se tiče poslova oko gradskog poglavarstva, loža navodi i svoj uspjeh u sprječavanju elektrifikacije Osijeka od strane poduzeća *Mac Daniel* s kojim je gradsko poglavarstvo već sklopilo ugovor. U loži se o tome pavela rasprava nakon koje je zaključeno kako to nije dobra ponuda.“ Grgur Marko IVANOVIĆ, Ante GRUBIŠIĆ, *Ostavština osječke slobodnozidarske lože „Budnost“*, *Katalog izložbe*, Osijek, 2003., 61.

²⁷⁰ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 29, Broj 8610-1924. Odluka oblasnog župana kojom se usvaja ponuda Charles McDaniela sa svim preinakama i dodacima nalaza i mnijenja vještaka Vrbanića, Montine i Košaka; odbijaju se utoci zastupnika Šaja, odbora kućevlasnika i Jugoslovenskog d.d. za plin i munjinu (Plinare), 4. travnja 1924.

proučavanje.²⁷¹ Iako je to bilo po zakonu neopravdano i nerazumljivo, građani su smatrali da je ovo uplitanje od strane Beograda uspjela inscenirati osječka Plinara koja se smatrala zakinutom u poslovnim interesima. Načelnik Hengl u pratnji radikalskog narodnog poslanika dr. Momčila Ivkovića²⁷² zaputio se u Beograd, te posjetio ministre Srškića i Stojadinovića, kako bi razjasnio pitanje zaustavljanja projekta elektrifikacije. Ministri su Henglu i Ivkoviću ovom prigodom obećali skori pozitivan ishod.²⁷³ Tijekom slijedećeg mjeseca (lipnja 1924.) saznalo se da se da je projekt elektrifikacije sada upravo u ministarstvu financija, koje ga je odobrilo, i time je vlada završila njegovo preispitivanje. Zastupnik dr. Spitzer je sa svoje strane također posjetio Beograd, kako bi i on intervenirao, ali ne u korist gradske općine, već u korist osječke Plinare. Obratio se engleskom poslanstvu u Beogradu.²⁷⁴

Na sjednici skupštine gradskog zastupstva 27. lipnja 1924., načelnik Hengl je priopćio zastupstvu informaciju koju je dobio u Ministarstvu unutarnjih poslova, kada je išao u Beograd provjeriti što je s projektom elektrifikacije – bilo mu je potvrđeno da je protiv njega intervenirao engleski poslanik, jer bi prihvaćanjem McDanielove ponude bio ugrožen engleski kapital.²⁷⁵ Tko je engleskom poslaniku dao za pravo, i radi engleskog kapitala (očito društva The Imperial Central Gas Association, koje je smatralo da ima prednost pred američim poduzećem McDaniel) odlučio postupati na štetu jedne gradske općine u svojoj državi, to se nikad nije saznalo. Ostaje, međutim, činjenica, da je projekt elektrifikacije grada Osijeka, proceduralno obrađen te financijski osiguran, bio zaustavljen, i to ne od strane samo jedne osobe, već od nekoliko ministarstava, i to od onih koja su imala veći utjecaj, te su se povjeravala osobama neupitnog stranačkog kredibiliteta i lojalnosti dvoru (Srbima). Bilo da su se elektrifikaciji od strane McDaniela ispriječili interesi osječke Plinare ili nekog drugog društva, vlada je bila ta

²⁷¹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 25, Charles B. McDaniel Jr. Dr. Vjekoslavu Henglu, „naša je stvar ponovo zapela (...) po svoj prilici na presiju Englezkog poslanika“ na ministarstvo unutarnjih poslova, 13. svibnja 1924.

²⁷² Dr. Momčilo Ivković rođen je 1874. godine u Beogradu, gdje je završio gimnaziju i započeo studij prava, s kojeg je izbačen uslijed organiziranja političke demonstracije radikalne omladine. Nakon toga je završio studij medicine na Vojno-medicinskoj Akademiji u Petrogradu. Vrativši se u Beograd, bio je izuzetno politički aktivan kao član radikalne stranke, te stekao veliku popularnost i visoku stranačku poziciju još u mladim godinama. Nakon Prvoga svjetskog rada potpuno se posvetio politici napustivši liječničku praksu, te postao glavnim sekretarom Rusko-jugoslovenskog Odbora te narodnim poslanikom u Skupštini (za beogradski okrug). U Osijek se preselio iz Novog Sada, te 1924. preuzeo ulogu pokojnog dr. Kockara u vodstvu osječkih radikala.

²⁷³ „Pitanje elektrifikacije grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 99 (1116), 26. IV. 1924., 3.

²⁷⁴ „U čije ime govori dr. Spitzer?“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 133 (1150), 7. VI. 1924., 4.

²⁷⁵ Mada se radilo o ulaganju stranoga kapitala u oba slučaja (američkog poduzeća McDaniel i engleske asocijacije The Imperial Central Gas Association), naglasak ovog problema bio je na upravljanju razvojem (i novcem) osječke gradske općine te uvažavanje općinskog interesa, preko kojeg je država olako prelazila. DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1075/ 1924., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 27. lipnja 1924.

koja je zakočila elektrifikaciju Osijeka. Tek nakon pada Pašić-Pribićević vlade, načelnik Hengl je ponovo otputovao u Beograd intervenirati za projekt elektrifikacije, te mu je novi ministar unutarnjih poslova, Nastas Petrović,²⁷⁶ izašao u susret i poslao dokumentaciju natrag u Osijek kao valjanu, jer ju je potvrdio oblasni veliki župan. Odobrenje je gradska općina primila tek 25. kolovoza 1924. godine. Tek je sada ugovor između osječke gradske općine i tvrtke McDaniel mogao biti sklopljen, što je za radove na elektrifikaciji i električnom tramvaju značilo da će se odvijati u sezoni zima-ljeto-zima umjesto ljeto-zima-ljeto, kako je planirano, i kako ih je jedino bilo moguće izvesti. Radovi su, dakle, već u početku kasnili, i već su se stvorili temelji za spor oko toga između gradske općine i tvrtke McDaniel, iako stvarno ni jedan od ova dva subjekta nije bio kriv za kašnjenje radova. Početak radova, izgradnja zgrade direkcije za elektrifikaciju i električni tramvaj, predviđao se prije početka listopada 1924. godine. Ugovor s McDanielom raspravljao se u odboru za elektrifikaciju.

Oko ugovora gradske općine i tvrtke McDaniel nisu se slagali zastupnici Šaj i Spitzer, pokušavajući pronaći proceduralne nepravilnosti, dok se zastupnik Schneider, nezavisni radnik, pobunio što ugovor ne uključuje to da je poduzetnik dužan obratiti se mjesnom sindikalnom vijeću kod upošljavanja radnika na poslovima elektrifikacije i električnog tramvaja. Primjećeno je, naime, u vrijeme kad je nezaposlenost počela na velika vrata ulaziti u Osijek, da se umjesto domaćih radnika na poslovima oko elektrifikacije upošljavaju osječki Rusi wrangelovci.²⁷⁷ Rusi su bili dio biračkog tijela osječkih radikala, te su glasovali i na skupštinskim, i još više na gradskim izborima 1923. godine (jer im je gradski zastupnik Novaković uspio ishoditi biračko pravo). U prosincu 1924. godine, pred skore nove skupštinske izbore, osječki su radikali opet htjeli računati na glasove ovih Rusa (kojih je bilo oko sto i deset), jer se trebalo opet boriti protiv radićevaca i zajedničara, koji su se sad već deklarirali kao republikanci. Pokretanje radova na elektrifikaciji radikalima je dobro došlo da zbrinu dio svog biračkog tijela.

Ugovor između gradske općine i tvrtke McDaniel konačno je bio utanačen u siječnju 1925. godine, te poslan oblasnom županu na klauzuriranje. Klauzuriran je tek devet mjeseci poslije, 16. rujna 1925. godine. Za sve to vrijeme nalazio se u Beogradu, jer je Plinara na njega uložila prigovor. Činjenica da se elektrifikacija grada Osijeka

²⁷⁶Rudolf Horvat ministra Nastasa Petrovića karakterizira kao jednog poštenog čovjeka među radikalima. Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992., 195. U prilog tome ide da je, kao ministar unutarnjih poslova u Davidovićevoj vladi, Nastas Petrović donio 15. kolovoza 1924. naredbu protiv batinanja, pod prijetnjom otkaza. Ljuba Davidović, predsjednik Demokratske stranke, smatrao je da politika prema Hrvatima treba biti takva da omogućava suradnju, za razliku od Pribićevićeve politike bezobzirne presije, koja je na hrvatskoj strani izazivala samo otpor.

²⁷⁷„Elektrifikacija grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 299 (1306), 16. XII. 1924., 5.

ponovo osporavala i odugovlačila u Beogradu od strane vlade²⁷⁸ pokazivala je da pretežno zajedničarskom, a od studenog 1924. godine i pretežno republikanskom Osijeku nije bila sklona ni jedna vlada ni vlast osim kratkotrajne Davidovićeve vlade te župana Gabreka.²⁷⁹ Osječki su zajedničari, međutim, primjećivali da se ni grad Novi Sad, u kojem su na vlasti bili radikali, isto ne razvija kako bi grad te veličine i važnosti trebao, već stagnira. Jedino što su iz toga mogli zaključiti bilo je da država slabo mari za razvoj (prečanskih) gradova, i da će se gradovi razvijati onoliko koliko gradska samouprava uspije po tom pitanju napraviti.

Osječko gradsko zastupstvo, ponovo u neizvjesnosti oko toga što će Beograd učiniti s njihovim ugovorom o elektrifikaciji, počelo je plesati po taktu osječke Plinare. Tijekom travnja 1925. godine načelnik Hengl otputovao je u Beč, kako bi nazočio pregovorima između tvrtke McDaniel i The Imperial Continental Gas Association oko elektrifikacije grada Osijeka. Pregovore je pokrenula Plinara. Ponudila je McDanielu naknadu svih njegovih dosadašnjih troškova oko elektrifikacije Osijeka i određeni postotak dobit na koju je McDaniel u tom poslu računao, ukoliko se odrekne prava na izvedbu elektrifikacije grada Osijeka.²⁸⁰ Ovi su pregovori potrajali tijekom ljeta i jeseni 1925. godine i pokazali osječku Plinaru kao jakog protivnika, koji ima veze u državnoj vlasti (ili sredstava da ju potkupi) i koji područje grada Osijeka smatra energetske svojim, ali isto tako i kao protivnika neiskrenih namjera.²⁸¹ Koliko je to bilo štetno za grad Osijek pokazalo se uskoro, jer se Plinara nije borila za elektrifikaciju grada, već protiv tvrtke McDaniel. Nije odustajala od pregovora oko elektrifikacije grada Osijeka, mada u rujnu 1925. godine još uvijek nije stvorila konkretnu ponudu. Obećavala je, međutim, da će ponuda biti stvorena u najskorije vrijeme te kako će gradu osigurati ne samo elektrifikaciju, nego i tramvaj i vodovod (koji bi gradio McDaniel). Predviđena cijena za sve to, uz koncesiju Plinari na elektrifikaciju, spustila bi se s 1.100.000 na 810.000 američkih dolara, a i ugovor grada s Plinarom iz (1883. godine) bi se revidirao. Tako

²⁷⁸Vjekoslav Hengl u svojim bilješkama 1926 kut. 26 0071-0081 piše da je ugovor cijelo vrijeme bio u Ministarstvu unutarnjih poslova. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 26, „Godine 1922. izradilo je gradsko zastupstvo radni program“, bilješke, 5. studenog 1926.

²⁷⁹Oblasni župan dr. Fran Gabrek dao je tijekom veljače 1924. godine izraditi memorandum za ministra narodnog zdravlja, u kojem je tražio da grad Osijek dobije školu za primalje i rodilište; bio je to sasvim suprotno od prakse državne vlasti, koja je bila zatvaranje, a ne otvaranje, poput više gimnazije u Osijeku. „Škola za primalje i rodilište“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 49 (1066), 28. II. 1924., 4.

²⁸⁰DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1076/ 1925., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 14. travnja 1925.

²⁸¹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1076/ 1925., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 19. lipnja 1925. Predstavnik International Continental Gas Association odgađao je nastavak pregovora, pa je Hengl stekao dojam da ima skrivene namjere i više nije htio pregovarati; o tome je izvijestio gradsko zastupstvo.

intenzivan razvojni skok, u kojem bi Osijek za gotovo četvrtinu manju cijenu dobio ne samo elektrifikaciju i travmvaj, nego i vodovod, a još da sve to omogući osječka Plinara, bio je potpuno nerealan. Plinara je o tome ipak pregovarala, dokle god je ugovor između gradske općine i McDaniela bio u Beogradu. Tijekom ljeta 1925. godine, oko postizanja sporazuma između Plinare i grada Osijeka, intervenirao je dr. Ivan Rikard Ivanović,²⁸² koji je i s dr. Spitzerom (dioničarom i pravnim zastupnikom Plinare) i s dr. Henglom bio povezan kumstvom. Ivanovića je angažirao Spitzer kako bi nagovorio Hengla da sudjeluje u pregovorima koje je Plinara vodila s McDanielom. Ivanović je Hengla nastojao uvjeriti da Plinara uistinu ima namjeru graditi elektranu i električnu mrežu u Osijeku, jer Hengl o elektrifikaciji u režiji Plinare nije htio ni čuti i ignorirao je Plinaru. Ivanović je pridobio Henglovu pozornost time što ga je uvjerio da će gradski ugovor s McDanielom ležati u Beogradu dokle god gradska općina ne počne pregovarati s Plinarom. Zato je predlagao Henglu da ishodi za grad povoljan ugovor o elektrifikaciji s Plinarom, te da sa svoje strane stornira ugovor s McDanielom (dok još nije klauzuriran). Na taj bi način grad izbjegao plaćanje odštete McDanielu zbog odustajanja od ugovora (jer bi odgovornost za neklauzuriranje ležala na višoj vlasti). Time bi se „prišparalo“ gradu oko 145.000 američkih dolara, a „ušparani“ bi se novac podijelio između Ivanovića, koji je Hengla nagovorio, i Hengla, koji je na to pristao.²⁸³ Iz korespondencije koja se dalje odvijala između Hengla i Ivanovića može se zaključiti da je Hengl prihvatio „igru“ - pregovore s Plinarom, ali ne zbog mita, nego kako bi i sam kupovao vrijeme, dok McDaniel, koji „ima veza u Beogradu, pa može, ako ništa drugo, stvar zategnuti bar tako dugo, kao što je to učinila dosada plinara. Nije isključeno, da će on naći i nekoliko gradskih zastupnika, koji će (...) uložiti utok protiv zaključka grada.“²⁸⁴ McDaniel je je Henglu još ranije bio priopćio da će na vladu u vezi elektrifikacije Osijeka pokušati djelovati preko američkog veleposlanika.²⁸⁵ Ivanović nije odustajao od nagovaranja Hengla ni onda kad je već doznao da je Ministarstvo unutarnjih poslova napokon odlučilo će ugovor između grada Osijeka i McDaniela proglasiti valjanim i vratiti na klauzuriranje. Predlagao mu je da, kad bude županu nosio ugovor na klauzuriranje, usput napomene kako je ponuda Plinare puno povoljnija.

²⁸²Ivan Rikard Ivanović, industrijalac i političar, rođen je 1880. godine u Osijeku kao sin građevinskog poduzetnika Ivana i Betine Mendel Kraus, pokrštenih Židova koji su prezime nacionalizirali u Ivanović. Studirao je pravo te doktorirao u Beču. Njegova je obitelj bila jedna od najbogatijih na području Kraljevine SHS, a dio industrijskih pogona imali su i u Osijeku. Ivanović je u svojim pismima Henglu iz kolovoza 1925. molio Hengla da nastavi pregovore.

²⁸³HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 29, Ivanović Henglu, 5. kolovoza 1925. Kod ove otvorene ponude mita nisu izneseni drugi detalji, već je rukom ispod tog teksta (pisanog pisačim strojem) Ivanović dodao „usmeno više“.

²⁸⁴HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 29, Ivanović Henglu, 11. rujna 1925.

²⁸⁵HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 25, Charles B. McDaniel Jr. Dr. Vjekoslavu Henglu, 13. svibnja 1924.

Pretpostavljao je da će župan Gaj odmah odjuriti u Beograd da bi za neklauzurirani ugovor ovog puta ishodio zabranu. Hengl, međutim, ni u jednom trenutku nije htio ugovor s Plinarom, jer mu je sve u vezi Plinare bilo nesigurno (što je, kad je sve bilo gotovo, priznao i Ivanović)²⁸⁶, a sama ponuda Plinare bila je nepovoljna za grad zbog koncesije.

Prigovor Plinare protiv gradskog ugovora s tvrtkom McDaniel na kraju je, dakle, bio odbijen, i to na osnovu toga što ga je već u početku bio odobrio veliki župan (Perković).²⁸⁷ U osječko gradsko poglavarstvo bio je vraćen 16. rujna 1925. godine, te napokon klauzuriran. Načelnik Hengl odmah je jedan primjerak poslao McDanielu te se zaputio u Beograd kako bi konačno dogovorio realiziranje elektrifikacije grada. U Beogradu je razgovarao i s ministrom vojske generalom Trifunovićem o otkupu gradskih vojarni, te bio u Ministarstvu trgovine i industrije gdje je nastojao ishoditi oprost od carine na strojeve i druge materijale potrebne za elektrifikaciju, što je ubrzo bilo odobreno.

Početak listopada, Plinarina ponuda našla se pred osječkim elektrifikacijskim odborom, gdje je bilo zaključeno da se o njoj treba izjasniti i tvrtka McDaniel. Uporno inzistiranje Plinare na sklapanju ugovora s gradskom općinom svakodnevno je osuđivao *Hrvatski list*, nazivajući njenu ponudu „danajskom“, te (ispravno) smatrajući kako je Plinari stalo jedino do produljenja koncesionog ugovora s gradom, u kojem bi imala monopol na osvjtljenje.²⁸⁸ *Hrvatski list* otvorio je javnu raspravu u kojoj je objavljivao pisma građana za i protiv novog ugovora s Plinarom, koja je tvrdila da još uvijek ima pravo prvenstva za osiguravanje javne rasvjete u gradu. Iz pisama građana moglo se saznati o lošoj kvaliteti plinskog svjetla javne i privatne rasvjete; o tome kako bi Plinara možda dala gradu cjenovno povoljan ugovor, ali bi ga u cijeni svjetla (koju im bude naplaćivala Plinara, a ne grad) masno nadoknadili osječki građani; kako je grad Beč vodio upornu borbu za svoju rasvjetu i pogonsku snagu protiv Imperial Continental Gas Association i pobijedio, a grad Zagreb ishodio da dobije tramvaj u svoje ruke; te da zagrebačka rasvjeta, tramvaj i plinara pod gradskom upravom posluju s dobitkom.²⁸⁹

Tijekom listopada 1925. godine konačno se pokazalo da je pregovaranje osječke Plinare o elektrifikaciji grada Osijeka bilo samo zavaravanje, kako bi gradska općina odustala

²⁸⁶HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 29, Ivanović Henglu, 18. rujna 1925.

²⁸⁷HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 29. Veliki župan osječke oblasti, Grad Osijek – elektrifikacija, br. 58654-1925, 16. rujna 1925.

²⁸⁸„Za prekid svih ugovora s plinarom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 224 (1641), 11. X. 1925., 3.

²⁸⁹„Elektrifikacija grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 228 (1644), 16. X. 1925., 3-4.

od tvrtke McDaniel. Zastupnik Plinare dr. Alfons Muža 20. listopada 1925. godine morao je izvijestiti načelnika dr. Hengla da Plinara ne može preuzeti na sebe McDanielov ugovor s gradskom općinom te sama izgraditi električnu centralu sa svim vodovima i električni tramvaj, iz razloga što joj njena financijska grupa u Londonu za to ne daje privolu.²⁹⁰ „Gradska općina i njezin gradonačelnik dr. Hengl čekali su strpljivo konac ove igre i dočekali su ga. Jučer je lija dolijala. (...) Njezina se dakle ponuda rasplinula kao mjehurić sapunice“ likovao je *Hrvatski list*.²⁹¹ Povodom „kapitulacije“, „fijaska“ ili „sloma“ Plinarine ponude osječki građani su si dali oduška „pa se o tom mnogo raspravljalo, ali jučer – jučer je tek u Osijeku zujilo i brujilo kao u košnici. Na ulicama, u tramvaju, u svim uredima, trgovinama, uopće na svim mjestima gdje se sastaje više ljudi i vode razgovori razgovaralo se se jučer samo o Plinari i njezinom fijasku.“²⁹² Za Plinaru je ovo bio velik skandal i sramota, te su svi osječki članovi ravnateljskog vijeća i nadzornog odbora Plinare položili čast. Među njima bili su i dr. Spitzer i dr. Muža.²⁹³

Radovi na pruzi električnog tramvaja započeli su u listopadu 1925. godine. Osječki nezaposleni radnici, kojih je svakih danom bilo sve više, obratili su se načelniku Henglu da im omogući zapošljavanje u izvedbi elektrifikacije, „na bilo kakav posao“.²⁹⁴ Hengl je, u smislu socijalne osjetljivosti, predložio zastupstvu podizanje kontokorentnog zajma u visini od 8 milijuna dinara, koji bi poslužio za otplatu prve rate kamata kredita za elektrifikaciju te financiranje završetka izgradnje činovničkih stanova. Zatražio je to zbog zaostatka koji je državna financijska uprava učinila pri odmjeri poreza za trogodište 1923. – 1925., kad su građani preko mjere bili opterećeni porezom, pa nije htio da ih se optereti i dodatnim gradskim nametom.²⁹⁵ Na sjednici skupštine gradskog zastupstva od 12. studenog 1925. godine, vezano za ovaj kredit, čije se odobrenje čekalo iz Zagreba (od Prve hrvatske štedionice, Hrvatske eskomptne banke Zagreb i Jugoslavenske banke d.d.), načelnik Hengl je apelirao na list *Die Drau*, koji svojim tendencioznim i neistinitim izvješćivanjem da je gradska blagajna prazna, i da nema za plaće gradskih činovnika, šteti interesima gradske općine. Dogodilo se, naime, da je

²⁹⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 29. Uredovno izvješće br. 153-El., 20. listopada 1925.

²⁹¹„Senzacionalan slom ponude osječke plinare“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 232 (1648), 21. X. 1925., 1.

²⁹²„Poslije kapitulacije osječke plinare“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 233 (1649), 22. X. 1925., 3.

²⁹³„Lom u ravnateljskom vijeću Plinare“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 233 (1649), 22. X. 1925., 6.

²⁹⁴usp. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 25, Deklaracija gradskih zastupnik Nez. Rad. Partije Jugoslavije o ponudama za elektrifikaciju grada Osijeka, traži da se na prvom mjestu na radovima oko elektrifikacije u prvom redu uposle osječki radnici.

²⁹⁵Financijska uprava nije unaprijed odredila koliko tko poreza treba platiti sve od početka 1923. do pred kraj 1925. godine; naknadno je određeno da će se porezi povećati za 4 do 8 puta, te su porezni obveznici dovedeni do toga da odjednom plaćaju povišeni porez za tri godine unatrag. „Malo gradske porezne statistike“ *Hrvatski list* (Osijek), br. 251 (1668), 12. XI. 1925., 6.

prigodom pregovora o kontokorentnom kreditu s direktorima banaka u Zagrebu, Hengl je bio dočekan s novinskim izrescima iz *Die Drau*, koji su govorilo lošem financijskom stanju osječke gradske općine. Te su informacije bile netočne, ali lansirane putem ovog lista s tendencijom izazivanja nepovjerenja banaka prema osječkoj gradskoj općini. Iako je Hengl apelirao na list, zapravo je mislio na zastupnika Spitzera i „plinaraše“, također Židove, čije je interese *Die Drau* trenutno zastupala.²⁹⁶ To je potaklo osječke Židove da izvuku dvije godine staro pitanje židovske liste pri izborima za gradsko zastupstvo: doživljavaju li svi osječki Židovi dr. Spitzera, predsjednika židovske bogoštovne općine, ujedno i cionista (nacionalnog Židova), kao svog vođu kad je u pitanju gradska komunalna politika? Prvi su se od toga ogradili nacionalni Židovi,²⁹⁷ a potom i Židovi asimilanti. Asimilanti su, naprotiv, tvrdili za nacionalne Židove da u pitanju elektrifikacije i te kako jesu sporazumni s dr. Spitzerom.²⁹⁸ To je značilo da su, pod utjecajem dr. Spitzera, nacionalni Židovi podržavali Plinaru, koja, doduše, nije uspjela zaustaviti elektrifikaciju, ali njen rat s gradskom općinom nije bio završen.

Postojala je još jedna poteškoća koja se javila pri radu na izgradnji i uvođenju električnog tramvaja. Izgradnja novogradske pruge došla je u pitanje radi njenog ukrštanja sa željezničkom prugom državne željeznice, što je Ministarstvo prometa zabranilo. Izgradnja mosta ili podvožnjaka uvelike je nadilazila zadane financijske okvire, tako da su Novograđani mogli dobiti električni tramvaj samo u slučaju da Ministarstvo promijeni svoju odluku. Ukoliko ne bi došlo do izgradnje novogradske pruge, šteta bi bila ne samo za Novograđane, već i za cijeli grad, koji bi se razvukao u dužinu, dok bi se u sredini i dalje napasale koze i ovce. Mada je trasa ove pruge bila izvrsno zamišljena, njena se realizacija nikako nije mogla riješiti, i njena je izgradnja bila upitna. Konjska je željeznica bila obustavljena, zbog radova na novoj pruzi, 31. ožujka 1926., a Novograđani još nisu znali što će biti s njihovim dijelom pruge. Krajem svibnja 1926., o ovom je pitanju raspravljao samoupravni odbor i skupština gradskog zastupstva. Nazočilo joj je četrdesetak Novograđana, jer njihovu molbu, tramvaj kroz Novi grad, elektrifikacioni odbor nikako nije mogao riješiti. Ministarstvo prometa je, naime, do ove sjednice četiri puta odbilo molbu osječkog gradskog zastupstva da odobri križanje željezničke i tramvajske pruge. Novograđani su bili ogorčeni na svog

²⁹⁶DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1076/ 1925., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 12. studenog 1925.

²⁹⁷„Prosvjeduemo, da se nacionalni Židovi u opreci sa t. zv. asimilantima prikazuju kao neprijatelji ekonomskih i kulturnih težnja grada Osijeka“, članak potpisuju Bela Friedman, predsjednik Židovskog nacionalnog društva, te gradski zastupnici dr. Eugen Fischer i Eugen Löbl, nacionalni Židovi. „Hrvatskim Židovima grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 254 (1671), 15. XI. 1925., 5.

²⁹⁸„Hrvatskim Židovima grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 257 (1674), 19. XI. 1925., 4.

sugrađanina (Novograđanina) Ljudevita Zimmera, narodnog poslanika HSS-a, stranke koja je trenutno bila na vlasti, koga su oni izabrali svojim glasovima, a koji nije ništa učinio da Novi grad ipak dobije tramvaj. Načelnik Hengl je, nakon duže rasprave, smirio Novograđane svojim govorom – izjavio je da zastupstvo ne odustaje od pruge, ali da se trenutno ne može izvesti, zbog zabrane ministarsva prometa. Zastupstvo će se ipak pobrinuti da se Novi grad prometno ne zapostavi, jer cilj izgradnje tramvaja bio je upravo objediniti sve gradske četvrti. Stoga je predložio da se usvoji prijedlog samoupravnog odbora da se putem planirane trase novogradske tramvajske pruge izgradi asfaltirana cesta (Tvrđa – Novi grad – Donji grad), za cijenu od 3.000.000 dinara (novogradska pruga stajala bi 1.900.000 dinara), kako se Novi grad ne bi prometno izolirao. Ovaj je prijedlog bio prihvaćen.²⁹⁹

Dok su Novograđani nastojali po svaku cijenu dobiti tramvaj, umirovljeni banski savjetnik i donedavni glavni urednik *Vjesnika Županije virovitičke*, Milan Bosanac (radikal) postavio je pitanje zašto grad Osijek uopće uvodi tramvaj, kad postoji brži i jeftiniji autobusni prijevoz.³⁰⁰ Time je započeo agitaciju protiv elektrifikacije, koja je zapravo bila usmjerena na Hengla i njegovu većinu u aktualnoj postavi gradskog zastupstva. Automobilski promet u Osijeku 1926. godine svodio se na 123 automobila, koji su muku mučili s osječkim cestama. Nakon što je konjska željeznica bila obustavljena, a električni tramvaj ju još nije bio zamijenio, cestovni promet u Osijeku, uz automobile (osobne, teretne i javne), i mnoštvo kola i fijakera, bio je življi nego ikad, pa je zapuštenost i, često, neprohodnost osječkih cesta dolazila do punog izražaja. Upravo je to bio razlog zbog kojeg se gradsko zastupstvo i odlučilo da javni promet bude tramvajski, a ne autobusni.

Napadajući izgradnju i uvođenje električnog tramvaja, Milan Bosanac išao je na ruku Plinari, koja je u zadnji čas (početkom svibnja 1926.) ustala protiv elektrifikacije Osijeka. Zastupnik Plinare dr. Spitzer te odvjetnik dr. Leitner tužili su gradsku općinu te tvrtku McDaniel za ometanje posjeda. Plinara je pokušavala dokazati da na osnovu ugovora s nekadašnjim „Gas-Gesellschaft“ osječka gradska općina ima obvezu u idućih 60 godina (računajući od 1883.) nikom ne davati niti sama oko osvjtljenja grada

²⁹⁹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1076/ 1925., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 31. svibnja 1925.

³⁰⁰„Električni tramvaj – ili autobus – u gradskoj upravi“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 122 (1828), 30. V. 1926., 6.

poduzimati išta, što bi Plinari oduzelo prvenstva ili išlo Plinari na štetu.³⁰¹ Gradsku općinu branio je odvjetnik dr. Iso Cepelić, te nastojao osporiti pravno nasljedstvo Plinare na „Gas-Gesellschaft“. Iako je Plinara sve svoje prigovore (glede križanja putova tramvajske pruge i plinskih cijevi) imala prigodu i obvezu, kao zainteresirana strana, iznijeti pri očevidu ministarstva prometa prije izgradnje električnog tramvaja (26. prosinca 1924.), nije to učinila, a sad je zbog toga tužila grad. Uskoro je izašlo na vidjelo da su na više mjesta plinske cijevi postavljene nedovoljno duboko, te da ih Plinara svakako mora premjestiti. Gradski načelnik Hengl predložio je Plinari stoga, da zemljane radove oko plinskih cijevi obavi McDaniel („kad već kopaju“), a stručne radove djelatnici Plinare; što će tko platiti, da se odluči arbitražom. Plinari, međutim, nije bio cilj postići dogovor, nego ometati elektrifikaciju i čekati ne bi li na sudu izborila svoj monopol na osvjetljenje. Iz tog je razloga ravnatelj Plinare (Franjo Politzer), odbijao dati nalog premiještanja plinskih cijevi i uklanjanja kandelabra, mada je s gradskom općinom sve bilo dogovoreno. Gradska općina, kao krajnje sredstvo, odlučila je iskoristiti je svoje zakonsko pravo te u Plinaru postavila svog povjerenika (komesara), gradskog inženjera Petrovića, koji je imao pravo kontrole i izdavanja naredaba o poslovanju u skladu s hitnim interesima gradske općine. Hitan interes gradske općine bio je da Plinara ispoštuje zajednički predhodni dogovor te ukloni plinske kandelabre i postavi plinske cijevi na propisanu dubinu. Ovaj potez gradskog zastupstva potvrđen je na izvanrednoj sjednici 8. srpnja 1926. godine.³⁰² Na taj su se način radovi oko elektrifikacije mogli privoditi kraju.

Na sjednici skupštine gradskog zastupstva 1. listopada načelnik Hengl najavio je puštanje elektrane u pogon za 14 dana, što je sve zastupnike izuzetno razveselilo. Povoljne vijesti bile su i to da je unaprijed za priključenje na električnu mrežu bilo prijavljeno 6.000 električnih ispusta,³⁰³ a da se računa da će ih do kraja godine biti do 10.000, što je moglo značiti da će se električna centrala isplatiti za dvije do tri godine. Načelnik Hengl je naglasio da pri elektrifikaciji ni jedna druga općina nije imala takav uspjeh kao osječka.³⁰⁴

³⁰¹DAOS, Fond Plinara, HR-DAOS-237, kut. 113, Sporovi s gradskom općinom, „Prevod s njemačkog. Ugovor o osvjetljenju, Osijek, 31. decembra 1883.

³⁰²DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1077/ 1926., Zapisnik o izvanrednoj skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 8. srpnja 1926.

³⁰³Električni ispušt je svako mjesto gdje se na električno napajanje priključuje neko trošilo.

³⁰⁴DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1077/ 1926., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 1. listopada 1926.

3.3. Pritisak na hrvatske stranke, hrvatske birače i gradsku autonomiju

Gradsko zastupstvo obnovljeno krajem 1923. godine, imalo je hrvatsku većinu (triju hrvatskih stranaka, HZ, HRSS i HPS), koja je za podnačelnika uspjela izabrati zajedničara Bratoljuba Šrama, s 21 dobivenim glasom.³⁰⁵ Radikali, koji su se u predhodnoj postavi zastupstva protivili gotovo svemu, imali su osam zastupnika, pa nisu mogli rušiti kvorum, već jedino ulagati uroke na zaključke, što je bilo manje zlo. Krajem 1923. godine gradskoj općini stigla je i prilagođena ponuda za elektrifikaciju i električni tramvaj, čija je realizacija postala glavni nacrt komunalnog programa te u drugi plan stavila sve ostale stavke (osim izgradnje stanova i cesta, što je potpadalo pod goruća pitanja). Radilo se, ukratko, o postavi gradskog zastupstva koja je imala uvjete za funkcionalnost – započet komunalni program i zastupnike koji će ga provesti. Bilo je, ipak, daleko od toga da se on mogao lako provesti, jer su postojale mnoge zapreke. Unutar samog zastupstva rad su kočili zastupnici u sukobu interesa poput Spitzera, te zastupnici koji se nisu slagali s većinom, ali su imali jake političke veze u državnoj vlasti, poput Šaja. Političke promjene koje su se događale na državnoj političkoj pozornici uskoro su uzrokovale promjene u gradskom zastupstvu – da neki zastupnici napuste zastupstvo, a drugi da promijene političko opredjeljenje, što je za hrvatsku stranu zastupstva značilo gubitak većine. Najzad, financijski tereti koje je državna vlast natovarila gradskoj općini bili su najteže ograničenje osječke gradske autonomije, gdje je država gradu oduzimala njegove prihode i imovinu u korist vojske i policije.

Prvi je autonomiju gradskog zastupstva napao veliki župan dr. Božić. Prije prve sjednice novoga gradskog zastupstva (obnovljenog 1923.) obavijestio je načelnika Hengla da će on, župan, sazvati prvu sjednicu skupštine, te da će to postati novo pravilo, da župan saziva i vodi redovne sjednice gradskog zastupstva. Načelnik Hengl bio je vrlo uporan u tome da mu objasni da to neće dopustiti pozivajući se na Zakon o upravljanju gradskim općinama iz 1895., te je župan na kraju morao popustiti, i na prvoj sjednici tek nazočio.³⁰⁶ Zatim je pokušao iz zastupstva ukloniti podnačelnika Šrama, te od Pokrajinske uprave u Zagrebu ishodio da mu se odredi premještaj učiteljske službe u Čakovec.³⁰⁷ Šram je 24. travnja 1924. godine, nakon 27 godina rada, bio otpušten iz učiteljske službe jer nije htio prihvatiti taj premještaj (po zakonu nije morao), s tim da

³⁰⁵DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1075/ 1924., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 17. siječnja 1924.

³⁰⁶„Novi atentat na autonomiju grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 20 (1037), 24. I. 1924., 2.

³⁰⁷„Iz Hrvatske Zajednice“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 35 (1052), 12. II. 1924., 2.

mu je bilo naloženo da mora vratiti zadnji mjesečni dohodak, jer mu je otkaz bio datiran s 31. ožujka 1924. godine.³⁰⁸ Šram je ostao u gradu, a time i u gradskom zastupstvu, te se zaposlio kao urednik u *Hrvatskom listu*.

Proračun za 1924. godinu koji je gradsko zastupstvo trebalo donijeti na sjednici skupštine 2. lipnja bio je, kao i predhodna tri (1921. – 1923.) u poteškoćama radi izdvajanja za redarstvo. Gradski samoupravni odbor je predložio da se za drugu polovinu 1924. godine za uzdržavanje redarstva izdvoji samo 125.000 dinara, jer po zakonu gradska općina nije bila dužna izdržavati redarstvo. Otpis oblasnog župana, koji je stigao nakon toga, nalagao je, međutim, da se u proračun grada mora uvrstiti cijeli iznos uzdržavanja redarstva (3.870.000 dinara).³⁰⁹ Podnačelnik Šram upozorio je zastupstvo da se grad Osijek već tri godine bori s državnom vlašću oko ovog pitanja, da je najpopustljiviji grad u državi, da za redarstvo izdvaja dvanaest puta više nego grad Zagreb i da si uporno dopušta da mu se diktira uzdržavanje državnog redarstva za što ne postoji zakonska podloga. Načelnik Hengl, međutim, tražio je da se za redarstvo ipak odobre sredstva, a da će na doprinosbenoj raspravi za uzdržavanje redarstva pokušati ishoditi prihode za redarstvo iz drugog izvora. Henglov prijedlog je prošao, iako je bilo jasno, nakon ranijih doprinosbenih rasprava, da je država uspješno natovarila ovaj financijski teret na grad Osijek, te da nikakvi dalji pregovori (doprinosbene rasprave o uzdržavanju redarstva u Osijeku, koje su se redovito vodile) neće ovaj proces okrenuti u smjeru koji je financijski pozitivan za grad. Svaka je rasprava imala isti scenarij: gradski načelnik traži da se osječko redarstvo podržavi, državni povjerenik kaže da ne može, ili da nema ovlasti to odlučiti, načelnik traži da država onda da svoj doprinos od 45% troškova, državni povjerenik daje paušal (1.100.000 dinara koji je fiksno neovisno o inflaciji, a onda se još smanjio) i kaže da država nema novca, i eventualno daje neko obećanje za slijedeće razdoblje „ako grad dovoljno rano podnese zahtjev, da se može unijeti u izradu proračuna“, a od tog obećanja ne bude nikad ništa.³¹⁰ Zastupnici osječke gradske općine uporno su se ustezali otvoreno suprostaviti ovom nezakonitom haraču za

³⁰⁸ „Otpušten iz državne službe“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 101 (1118), 29. IV. 1924., 4.

³⁰⁹ Cijeli proračun gradske općine za 1924. godinu iznosio je 18.282.256 dinara.

³¹⁰ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 22. Zapisnik doprinosbene rasprave, 14. prosinca 1923. Država daje za redarstvo paušal od 550.000 dinara od 1.345.316 dinara (polugodišnja potreba); Zapisnik doprinosbene rasprave, 1. srpnja 1924.: Hengl traži podržavljenje redarstva – odbija se; Hengl je nabrojao što gradu Osijeku sve nedostaje, a ne može to imati, jer mora uzdržavati redarstvo, nudi 750.000 dinara za izdržavanje, upućen je da se o tome može razmišljati tek kad se bude donosio državni proračun za 1925. godinu, što je poslije odbijeno. Načelnik Hengl nakon toga razgovara s ministrom unutarnjih poslova o ovom pitanju, ministar obećava da će se gradskoj općini izaći u susret u drugoj polovini godine. Nakon toga stiže i službeni otpis, u njemu se određuje da osječka općina ima snositi cijeli trošak redarstva, koji je gradska općina izračunala na 2.770.000, a država na 2.390.272 dinara (kad se oduzme paušal). Zapisnik doprinosbene rasprave, 23. travnja 1925.: troškovi općine za redarstvo su 3.905.192 dinara, a država doprinosi s 980.000 dinara.

redarstvo i zatvoriti svoju blagajnu iz koje je država obilno uzimala, da gradu nije ostalo ni za izgradnju javnog nužnika,³¹¹ a kamoli vodovoda, što su prepustili Gornjogradskom vatrogasnom društvu, da se samo snađe glede izvora financiranja.³¹² Zastupnici su na sjednicama kritizirali takvo držanje zastupstva, ali kad god je trebalo izglasovati radikalni otpor prema održavanju redarstva od strane grada, prijedlog nikad ne bi prošao. Otvoreno se suprotstaviti vlastitoj državi nije bilo u duhu tradicije osječke gradske vlasti, te čak ni Kraljevina SHS nije uspjela isprovocirati otvoren otpor. Osječko gradsko zastupstvo je imalo općeniti, duboko ukorijenjeni stav da će napraviti i dati što država od njih traži - ako se baš mora, i nisu to bili sposobni promijeniti.

Politička situacija u kraljevini SHS tijekom 1924. godine bila je vrlo nestabilna, jer je nakon skupštinskih izbora 1923. godine Stjepan Radić sa 70 dobivenih mandata u Narodnoj skupštini još više poljuljao velikosrpsku politiku Nikole Pašića. HRSS je i nakon izbora nastavila apstinirati od vlasti. Radić je to pokušao iskoristiti tako što je Pašiću omogućio da sastavi radikalsku vladu, dogovorivši se da se u zamjenu za to ne provede upravna podjela na oblasti, određena Vidovdanskim ustavom. Pašić je taj dogovor prekršio, jer smisao njegove vlasti bio je upravo upravno-oblasno raskomadati Hrvatsku, da više ne bude ni traga njevoj nekadašnjoj državnosti i posebnosti unutar Kraljevine, da se hrvatska cjelovitost razbije i izgubi u četiri neprirodno iskrojnih oblasti. Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju bila je ukinuta 15. veljače 1924., i time je Hrvatska službeno prestala postojati – raščetvorena je na oblasti u kojima nije bilo sačuvano ni hrvatsko ime. Kad je Pašić postavio oblasne župane, Radić je potegnuo svoj kontrolni mehanizam predviđen za taj slučaj – ulazak u Skupštinu. Zastupnici HRSS počeli su verificirati svoje mandate, a Pašić ih je uspio malo usporiti uz pomoć Svetozara Pribičevića oblikujući s njim koalicijsku vladu (15. ožujka 1924.), koja je uspjela potrajati do pred kraj srpnja. Pribičević je u tu svrhu izašao sa svojim pristašama iz DS te osnovao vlastitu stranku, Samostalnu demokratsku stranku (SDS).

Oblasni župan Gabrek bio je smijenjen u lipnju 1924. godine kao posljedica stvaranja nove, Pašić-Pribičević (PP) vlade. Umjesto dr. Gabreka osječkim velikim županom postao je dr. Ante Perković. Župan Božić podnio je zahtjev za umirovljenjem, međutim, bio je postavljen za zamjenika županu Perkoviću. Uspostavljanjem Davidovićeve vlade (27. srpnja 1924.) župan Perković stavio je mandat na raspolaganje, dok je župan Božić

³¹¹ „Javni je nužnik svirala na vrbi“, Hrvatski list (Osijek), br. 131 (1148), 5. VI. 1924., 4.

³¹² DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1075/ 1924., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 2. lipnja 1924.

ostao na svom položaju. Osječki su zajedničari smatrali da ni ova vlada neće promijeniti velikosrpsku politiku na osječkom području, jer su terorističke bande, tj. Orjuna, i dalje djelovale, policija na to i dalje nije reagirala, a Božić je i dalje bio župan.³¹³ „Politika kundaka i revolvera izgubila je vlast samo u Beogradu, ali ona je ostala na vlasti izvan Beograda, po cijeloj državi SHS.“³¹⁴ Osječki su građani bili osobito ogorčeni kad su, početkom listopada, osječki orjunaši napali hanaovce i u tom napadu vatrenim oružjem usmrtili Stjepana Veselića, vođu osječkog Hanaoa. Ogorčenje je bilo tim veće, jer je to bio četvrti napad na Veselića u pokušaju da ga ubiju. Svoje su ogorčenje osječki građani iskazali masovnim okupljanjem u pogrebnoj povorci u kojoj je hodalo oko 3.000 ljudi. Povorka je krenula iz Ilirske ulice (gdje je stanovao Stjepan Veselić) prema Aninom groblju, ali obilaznim putem, kroz samo središte grada, pored Rokove i župne crkve koje su zvonile, dok su sve radnje (kuda je povorka prolazila), osim srpskih i židovskih, bile zatvorene. Povorka je prolazila kroz špalir građana koji su joj se pridruživali, te se na groblju okupilo desetak tisuća ljudi. Osim svih osječkih hrvatskih društava, sprovodu su nazočili i osječki gradski zastupnici Hrvati, zajedno s načelnikom Henglom.³¹⁵ Na prvoj slijedećoj sjednici skupštine gradskog zastupstva, u interpelaciji potpisanoj od strane zastupnika radikala i samostalnih demokrata pročitano je ukor načelniku Henglu jer se u „ aferi Veselić“ stavio na jednu stranu, jer mu to ne dolikuje i jer osuđuju taj njegov čin. Hengl im nije mogao odgovoriti, jer nije bio nazočan, te im je podnačelnik Šram uzvratilo da su u Osijeku sigurnosne prilike mizerne, da je on još prije dvije godine dao prijedlog da se zabrani osnivanje Orjune te da je Hanao nastao kao reakcija na djelovanje Orjune.³¹⁶

Retorika podnačelnika Šrama, međutim, uskoro se promijenila uslijed zaokreta koji se dogodio u njegovoj, zajedničarskoj stranci. Novi skupštinski izbori bili su pred vratima, raspisani za 8. veljače 1925. godine. Hrvatska zajednica opet se pridružila HRSS-u (u studenom 1924.), da ih podupre na način da za njih agitira među svojim biračima, te da opet ne izađe na izbore, ali da se na HRSS-ovim izbornim listama istaknu i određeni zajedničarski kandidati. HZ se sada još više uskladila s HRSS-om, napuštajući monarhizam kao jedan od svojih temeljnih stavova, te postala republikanska stranka kao

³¹³ „Povratak prijašnje egzekutive u Hrvatskoj“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 202 (1209), 26. VIII. 1926., 1. Davidovičeva vlada odlučila je zaustaviti likvidiranje županija i ukinuti oblasne župane te je oblasni župan Perković svoje je agende predao Božiću. Nakon što je ponovo uspostavljena PP vlada (početkom studenog 1924.), Perković se vratio na svoje mjesto osječčkog oblasnog župana.

³¹⁴ „Zločin kod Zlatnog bunara“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 238 (1245), 6. X. 1924., 1.

³¹⁵ „Osijek se opršta s hrvatskim omladincem Stjepanom Veselićem“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 239 (1246), 7. X. 1924., 3.

³¹⁶ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1075/ 1924., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 16. listopada 1924.

HRSS. Podnačelnik Šram to nikako nije mogao prihvatiti, bilo zbog osobnih uvjerenja, bilo zbog toga što je smatrao da kao republikanac sigurno neće moći povratiti posao u državnoj službi, stoga je istupio iz stranke.³¹⁷ Većinska, hrvatska strana gradskog zastupstva time je ostala bez jednog važnog člana.³¹⁸ Šram je povrh toga, kao podnačelnik počeo koristiti svoj položaj protiv kolega zastupnika s kojima se do tada borio za iste ciljeve (radićevaca), nije propuštao prigodu da napadne načelnika Hengla, te je držao stranu zastupnicima samostalnim demokratima (iako sam u tu stranku nije ušao). Na sjednici skupštine gradskog zastupstva održanoj 29. prosinca 1924. godine prvi put se otvoreno suprotstavio načelniku Henglu, interpelacijom koju je potpisao zajedno sa zastupnicima radikalima, samostalnim demokratima i cionistima. U njoj je tražio da se gradski načelnik izvoli izjasniti je li on sada monarhista ili republikanac, te ako je republikanac, neka odstupi s mjesta načelnika, da ne bi bilo raspušteno cijelo zastupstvo ako ga vodi republikanac. Načelnik Hengl se pozvao na nepostojanje zakonske osnove o tome da se mora o svojim političkim uvjerenjima pred zastupstvom deklarirati.³¹⁹ Aktualna politička situacija nije, međutim, bila ni malo bezazlena, ali ne za zajedničare, već za HRSS, koja je bila pod Obznanom.³²⁰ Vodstvo HRSS-a je bilo početkoma 1925. uhićeno, po njihovim su se stanovima i uredima vršile premetačine, pa tako i u stanovima članova vodstva osječkog HRSS-a i gradskih zastupnika Dragutina i Ljudevita Zimmera. Oni su nakon izbora, zajedno s ostala tri HRSS-ova zastupnika, Petrom Pelzerom, dr. Ivanom Neubauerom i Lujom Heldom te Stjepanom Schneiderom i Matijom Bošnjakovićem iz Nezavisnih radnika (komunista), na osnovu županovog otpisa bili isključeni iz osječkog gradskog zastupstva. To se dogodilo na sjednici 13. ožujka 1925., koju je sazvao podnačelnik Šram. Kako je i sam znao da je županova odluka nezakonita, sjednicu je sazvao u vrijeme dok je načelnik Hengl duže odsustvovao iz grada. Zastupnici su na ovu županovu odluku negodovali i prosvjedovali, a prozvani gradski zastupnici nisu željeli odstupiti. Podnačelnik Šram na to je pozvao redare da silom izbace radićevce i nezavisne radnike iz gradskoga zastupstva. Zastupnik dr. Čaćinović, zajedničar, dao je prijedlog da se podnese tužba na vladu zbog nezakonitosti županove odluke, ali podnačelnik Šram nije htio pustiti taj

³¹⁷ „Austritt des Vizebürgersmeisters Šram aus der „Hrvatska Zajednica“, *Die Drau* (Osijek), br. 273 (8019), 28. XI. 1924., 3. Bratoljub Šram je svoje napuštanje HZ objavio u *Die Drau*, a ne *Hrvatskom listu*, kako bi pokazao da je prešao na „drugu stranu“. *Die Drau* se smatrala židovskim listom, slobodnozidarskim listom, plinaraškim listom i „uvijek uz vlast-listom“.

³¹⁸ „Ustanovitev nove hrvatske narodne stranke“, *Jutro* (Ljubljana), god. 5, br. 283, 3. XII. 1924., 2.

³¹⁹ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1075/ 1924., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 29. prosinca 1924.

³²⁰ HZ je bila mala stranka i stoga gotovo bezopasna za velikosrpski režim bez svojeg velikog partnera HRSS, tim više što nije ni sudjelovala na izborima.

prijedlog na raspravu. Tada je zastupnik Čačinović podnio interpelaciju da podnačelnik preda mandat u gradskom zastupstvu, jer se na to bio obvezao ulazeći u klub zajedničara, ali podnačelnik je i to odbio.³²¹ On je, naime, izlazeći iz HZ, naveo da namjerava ostati podnačelnikom.³²² Sazvao je i slijedeću sjednicu skupštine gradskog zastupstva, 26. ožujka 1925., te opet nije dopustio raspravu o tužbi glede isključenja zastupnika radićevaca i nezavisnih radnika, pa su zastupnici zajedničari i pučkaši napustili sjednicu.³²³ Mjesta u zastupstvu dr. Neubauera i Helda zauzeli su prvi slijedeći kandidati s izbornih lista s kojih su izabrani, HPS i HZ (Marijan Kristić i Martin Glaser). Za zastupnička mjesta ostale petorice izbačenih zastupnika bilo je predviđeno organizirati parcijalne gradske izbore, koji se nikad nisu proveli, niti je, i poslije nekoliko intervencija načelnika Hengla kod župana i ministra unutarnjih poslova povučena protiv njih Obznana, te je zastupstvo ostalo krnje. Izbačenom zastupniku Ljudevitu Zimmeru je nakon izbora dr. Ante Trumbić, pobjednik s izborne liste HRSS koja je bila istaknuta u Osijeku, prepustio svoj osječki mandat. Ljudevit Zimmer je tako ušao u Narodnu skupštinu, ali nije mogao ući u osječko gradsko zastupstvo.

Državna vlast mogla je od svojih službenika iznuđivati političku pokornost, i kažnjavati ih ukoliko su joj nepoćudni, kao što se dogodilo podnačelniku Šramu. Na građane slobodnih profesija bilo je nešto teže vršiti pritisak, ali nalazilo se načina. Načelnik Hengl, odvjetnik i kraljevski javni bilježnik I. kraljevskog javnog bilježništva u Osijeku našao se na udaru ubrzo nakon izbora 1925. godine, kad se u gradu ustrojavalu IV. kraljevsko javno bilježništvo. Ono je bilo namijenjeno dr. Mladenu Simonoviću, odvjetniku i istaknutom osječkom radikal. U Simonovićev djelokrug i nadležnost potpao je cijeli grad Osijek osim Donjega grada, a uz to i Retfala, Petrijevci, Čepin i Tenje. Ostala su sela osječkog i valpovačkog kotara te Donji grad bila raspodijeljena između II. i III. kraljevskog javnog bilježništva, dok je Henglovom I. bilježništvu pripalo samo golo trgovište Valpovo.³²⁴ Na taj je način zajedničar i gradski načelnik dr. Hengl primjereno kažnjen za svoju političku pripadnost i prelazak na republikanstvo.³²⁵

³²¹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1076/ 1925., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 13. ožujka 1925.

³²²Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Prezidijski spisi, kut. 5786, Gospodinu Dr. Vjekoslavu HENGL-u, istup iz Hrvatske zajednice, Bratoljub Šram, 26. studenog 1924.

³²³DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1076/ 1925., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 26. ožujka 1925.

³²⁴„Novo ustrojeno IV. javno bilježništvo u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 56 (1473), 19. III. 1925., 5.

³²⁵Od ostala dva osječka javna bilježnika, dr. Matej Perić bio je demokrat/ samostalni demokrat te urednik *Juga*, dok je dr. Slavko Diklić, demokrat/ samostalni demokrat, uređivao radikalno glasilo *Stražu* (treba

Za razliku od načelnika Hengla, neki su gradski zastupnici sasvim oportuno pristupali u političke stranke. U ožujku 1925. godine vladala je velika neizvjesnost oko toga čija vlada će se sastaviti. Zbog toga su, za svaki slučaj, vlasnici graditeljske kompanije „Aksmanović, Malin i Rožić“, sva trojica samostalni demokrati, htjeli osigurati da za njihovo poduzeće u narednom razdoblju bude posla. „Ali na koritu su dvije stranke, a njih trojica pripadaju samo jednoj. To je malo opasno i gg. su podijelila uloge“, tako da je zastupnik Aksmanović (s kompanjom Rožićem) prešao radikalima, dok je Malin ostao „čuvati poziciju“ kod samostalnih demokrata.³²⁶ Njihov kolega zastupnik i samostalni demokrat Dragutin Šaj, u rujnu je napustio zastupstvo radi preseljenja u Zagreb.³²⁷ Šaja je zamijenio Emil Plazzeriano, vlasnik tvornice opeke, pa je osječko zastupstvo, pored zastupnika Ivana Schramma, dobilo još jednog zastupnika koji nije znao hrvatski.

Razdoblje nakon skupštinskih izbora 1925. godine donijelo je još jednu promjenu u upravi grada Osijeka. Dr. Jovan Božić, bivši veliki župan i zamjenik oblasnog župana, bio je umirovljen u travnju 1925. godine. Oblasnog župana dr. Perkovića je zamijenio novi župan osječke oblasti, dr. Ljudevit Gaj, nakon oblikovanja radikalsko-radićevske (RR) vlade. Prije nego što je na poziciju ministra prosvjete stigao Stjepan Radić, ravnatelju Kraljevske velike gimnazije u Osijeku to je ministarstvo poslalo odredbu o ukidanju viših razreda (5. do 8.) ovog zavoda zbog nedovoljnog broja učenika. Četrdeset učenika viših razreda osječke gimnazije tako je dva mjeseca nakon što je otpočela školska godina primilo svoje svjedodžbe te im je rečeno da „idu kud znaju“, u Vinkovce, Požegu ili Zagreb.³²⁸ Kako se radilo o jednom od najstarijih osječkih školskih zavoda, koji je djelovao od 1766. godine, roditelji učenika ukinutih viših

ga razlikovati od drugog Slavka Diklića, koji je do 1927. uređivao *Hrvatski list* i bio pripadnik Hanaoa). O otvaranju novih javnobilježničkih mjesta odlučivalo je Ministarstvo pravosuđa, koje se trebalo voditi mišljenjem Banskog stola, javnobilježničke komore i stvarnom potrebom. U praksi se o tome, osobito 1925. godine, kad je bio otvoren rekordan broj javnobilježničkih mjesta (27), nije o tome vodilo računa, što je „izazivalo veliki otpor i ogorčenje postojećih javnih bilježnika koji su u tome vidjeli udarac na vlastitu egzistenciju, način šikaniranja onih bilježnika koji su bili politički protivnici vladajućih struktura, ali i sredstvo nagrađivanja političkih simpatizera.“ Mirela KREŠIĆ, „Javno bilježništvo na hrvatsko-slavonskom pravnom području 1859.-1941.“, *Časopis za suvremenu povijest* br. 1 (2010), 91-126, 103.

³²⁶ „Graditeljska kompanija Aksmanović, Malin i Rožić znaju što rade“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 64 (1481), 28. III. 1925., 6.

³²⁷ Nakon Šajevog odlaska, na idućoj je sjednici skupštine gradskog zastupstva njegovo zastupničko mjesto dobio Emil Plazzeriano. Na ovoj se sjednici podnačelnik Šram uvelike osramotio, kad je dao prijedlog da se zastupniku Šaju izrazi zahvala i priznanje za njegov javni rad. Nitko od zastupnika nije nešto ovako očekivao, i nitko se nije ustao da podrži prijedlog, čak ni njegov stranački kolega Malin. Podnačelnik Šram je zahtijevao da se zapisnik sa sjednice prepravi, i da u njega uđe da je prijedlog zahvale Šaju jednoglasno prihvaćen, a ne jednoglasno odbijen. DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1076/ 1925., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 14. rujna 1925.

³²⁸ „Kulturni skandal“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 225 (1462), 13. X. 1925., 5.

razreda nisu bili jedini ogorčeni ovim potezom ministarstva. Svi građani, neovisno o svojoj nacionalnosti, smatrali su ovo atentatom na kulturu i balkanskim skandalom, dok je *Hrvatski list* u tome vidio ostatke „Pripčevih papaka“ koji se još vuku po ministarstvu prosvjete.³²⁹ Ministarstvu prosvjete nakon toga gradsko je zastupstvo uputilo peticiju da se ponovo uspostave ukinuti razredi.³³⁰

Osječani su se tužili i na činovnički aparat gradskog poglavarstva, da je glomazan i neučinkovit, te su njihove pritužbe bile u prosincu 1925. godine bile uzete u obzir. Izvršena je revizija poglavarstvenih ureda radi eventualne reorganizacije, te se utvrdilo da od 460 namještenika grada (među kojima se nalaze i redarstveni – 112 redara i 12 agenata) ima samo 60 činovnika, što je u odnosu na opseg njihovog posla nedovoljan broj, te će se, umjesto zatvaranja, morati otvoriti nova radna mjesta.³³¹

S 1926. godinom dogodila se još jedna stranačka promjena kod gradskih zastupnika. Hrvatska zajednica kao stranka nestala je s političke pozornice 10. siječnja 1926. godine, a njeni su članovi, zajedno s radićevskim disidentima sklopili sporazum o udruživanju i osnivanju Hrvatske federalističke seljačke stranke (HFSS). Osječki gradski zastupnici koji su bili zajedničari ovim su činom postali federalisti.³³² Na osnivačkoj skupštini osječkog mjesnog odbora HFSS dr. Papratović i dr. Čaćinović osvrnuli su se na doprinos Hrvatske zajednice komunalnoj politici grada Osijeka i osobito zalaganja načelnika dr. Hengla, koji se i uz malu većinu, koju je u zastupstvu imao, uspio izboriti za napredak i razvoj grada, poglavito kroz rušenje tvrđavskih bedema i elektrifikaciju. Nisu zaboravili napomenuti da državna vlast tom razvoju stalno postavlja svoje zapreke.³³³

Jedna takva državna zapreka, vojni erar, uskoro je eskalirala. Grad Osijek je za tri vojarne, koje je iznajmio vojnom eraru, kao najamninu primao sveukupno 26.826 dinara godišnje (više od toga je stajao godišnji najam jednog boljeg činovničkog stana). Gradska je općina već 1923. godine odlučila da se najamnine podignu. U pregovorima s vojnim erarom, međutim, došlo je do cjenkanja, u kojem je vojni erar nudio ne više od 790.000 dinara godišnje za sve tri vojarnje, što je bilo daleko ispod potraživanja gradske

³²⁹*Isto*; do iznenadnog ukidanja više gimnazije došlo je i u drugim gradovima, npr. u Iloku i Daruvaru.

³³⁰DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1076/ 1925., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 13. studenog 1925.

³³¹„Reorganizacija gradskih ureda u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 279 (1696), 17. XII. 1925., 5.

³³²„Osnutak mjesnog odbora Hrvatske federalističke seljačke stranke“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 20 (1726), 26. I. 1926., 1-2. Predsjednik osječkog odbora HFSS postao je dr. Franjo Papratović, podpredsjednik Mijo Matijević, tajnik dr. Milan Čaćinović, a blagajnik Kamilo Krvarić; glasilo HFSS u Osijeku postalo je *Hrvatski list*.

³³³*Isto*.

općine. Po odredbama stanarinskog zakona izračun minimalne cijene godišnjeg najma za ove tri vojarnje iznosilo bi 1.609.560 dinara, ali za zaštićene osobe, u što se vojska nije ubrajala. Kako se dogovor između gradske općine i vojnog erara nije mogao postići, grad se obratio dr. Milovanu Žaniću, narodnom zastupniku HFSS-a, koji je ovaj problem iznio u Narodnoj skupštini pri raspravi o proračunu za Ministarstvo vojske i mornarice. Kritizirao je i odluku ministarstva pravosuđa po kojoj sudovi ne smiju izvršavati sudske odluke protiv vojnog erara.³³⁴ Ovaj problem, koji je gradska općina pokušala riješiti uz pomoć poslanika Žanića, dobio je novu dimenziju, koja je izazvala zapanjenost u osječkom gradskom zastupstvu: vojni erar je odjednom počeo osporavati vlasništvo gradske općine nad njenim vojarnama, koje su bile izgrađene o trošku osječkih građana kako bi donosile prihode, i koje su gruntovno glasile na općinu grada Osijeka. Iz vojnog su ministarstva stizale neodređene informacije o nekakvom ugovoru za koji nitko od zastupnika nije čuo, po kojem je gradska općina izgubila svoje vlasništvo nad vojarnama. Vojna vlast, zaštićena i nedodirljiva, smatrala je da si može dopustiti ovakav odnos prema vlasti jednog maloga grada u prečanskim krajevima. Policijska vlast je nešto slično već godinama provodila u Osijeku, uzdržavajući redarstvo na trošak grada. Kad je, međutim, u duelu s vojnim erarom došla u pitanje gradska imovina, načelnik Hengl je čvrsto naumio da predstojeća pravna bitka s vojnim erarom završi u korist grada Osijeka. On se, kao odvjetnik u borbi za imovinska prava, već bio dokazao kao uporan i nepopustljiv,³³⁵ a njegova odlučnost da izvede na čistac vlasništvo grada nad vojarnama bila je visoko motivirana njegovim emotivnim odnosom prema Osijeku, koji je Henglovim suvremenici bio dobro poznat.³³⁶

3.4. Raspuštanje gradskog zastupstva

Kad se 31. ožujka 1926. grad Osijek oprostio od konjske željeznice, te kad je nakon toga bio objavljen nacrt pruge električnog tramvaja grada Osijeka (koji je uključivao i novogradsku prugu),³³⁷ transformacija „velikog sela“ u moderan grad postala je očita

³³⁴ „Vojni erar i gradske vojarnje u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 62 (1768), 16. III. 1926., 5.

³³⁵ DAOS, 0006 Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Prezidijalni spisi, kut. 5789, „Veleštovani sugradjani!“, *Savićev glasnik* (Osijek), br. 5, 17. VII. 1923., 1-3. U ovom pamfletu Gjure Savića potanko se opisuje pravna bitka odvjetnika V. Hengla za dokazivanje nasljedstva svoje supruge Matilde Hengl i njene sestre Marije Janković.

³³⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 22. Ivanović Henglu, 11. rujna 1925. Ivanović je bio svjestan da Hengl neće pristati ni na kakvu pogodbu koja bi bila na štetu grada, te ga uvjerava riječima „vrlo dobro razumijem, da Ti je teško, ali budući se radi ovdje o ljubi Tvoj – o gradu Osijeku – to ćeš sigurno učiniti“ da se odluči za ugovor s Plinarom umjesto s McDanielom.

³³⁷ „Nacrt pruge električnog tramvaja grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 77 (1783), 4. IV. 1926., 6.

svim građanima, koji su odbrojavali dane do trenutka u kojem će Osijek zasvijetljiti i njime projuriti električni tramvaj.³³⁸ Završetak radova bio je predviđen za listopad-studeni 1926. godine, netom prije isteka mandata one polovine gradskih zastupnika koja nije bila izdriježbana u studenom 1923. godine, uključujući i gradskog načelnika. On je u svom šestogodišnjem mandatu uspio učiniti nešto o čemu su njegovi predhodnici samo pričali: ishoditi rušenje gradskih bedema, elektrificirati grad i uvesti električni tramvaj. Time je bilo omogućeno spajanje grada u jednu cjelinu. I gradski načelnik, i njegova većina u gradskom zastupstvu, i svi oni koji su podržali ugovor s tvrtkom McDaniel, imali su na što biti ponosni. Načelnik Hengl i osječki federalisti imali su i čvrste uporišne točke za predizbornu agitaciju u nadolazećim izborima za drugu polovinu gradskog zastupstva, jer bi birači na izborne skupštine mogli dolaziti električnim tramvajem. Otplata kredita za elektrifikaciju, pribavljanje dugoročnoga kredita, borba s vojnim erarom za gradske vojarne, izgradnja vodovoda, gradske vijećnice, činovničkih i radničkih stanova, uređenje cesta i sudski proces s Plinarom bili su teški zadatci koji su očekivali slijedeću postavu gradskog zastupstva. Ovo gradsko zastupstvo i načelnika Hengla očekivalo je još svečano puštanje u pogon električne javne rasvjete i puštanje u promet električnog javnog prijevoza, te upošljavanje stotinjak novih radnika u gradskim poduzećima elektrani i tramvaju.

Pred sam završetak radova oko elektrifikacije i električnog tramvaja došlo je, međutim, do neugodnog iznenađenja za gradsko zastupstvo. 22. listopada 1926. godine, osječko je gradsko poglavarstvo od ministra unutarnjih poslova primilo brzojav da vlada raspušta osječko gradsko zastupstvo (bez ikakvog objašnjenja). Mada je zakonska obveza ministra unutarnjih poslova bila je da navede razlog zašto je raspustio gradsko zastupstvo (moralo se raditi o važnom razlogu), on to nije učinio. Jednostavno je na čelo osječke gradske uprave umjesto raspuštenog zastupstva postavio svog povjerenika (komesara) Stanka Strupija, inspektora ministarstva unutarnjih poslova.³³⁹ Komesarova je zakonska obveza bila da preuzme vodstvo gradske općine, rješava samo tekuće i neodgodive poslove, te unutar tri mjeseca raspiše izbore za cijelo gradsko zastupstvo.

³³⁸Doživljaj brzine (u cestovnom prometu) u vrijeme kad je Osijek dobio električni tramvaj bio je različit od današnjeg. Gradski promet na osječkim ulicama je bio spor, jer su na cestama automobili još uvijek bili u manjini u odnosu na zaprežna vozila (a smjeli su se kretati „brzinom kasom idućih konja“, tj. 15 km/h). Novinar *Hrvatskog lista*, opisujući sudar dvaju automobila u Tvrđi navodi da je jedan od njih *jurio* brzinom od 30 km/h. „Automobilska nesreća u Tvrđi“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 256 (1770), 18. III. 1926., 8. U odnosu na prethodni zaprežni javni prijevoz (konjsku željeznicu), Osječani su električni tramvaj doživljavali kao *jurilicu*.

³³⁹„Cijelo gradsko zastupstvo osječko – raspušteno“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 256 (1957), 22. X. 1926., 1. Stanko Strupi, r. 1875. u Varaždinu, bio je sin renomiranog liječnika Viktora pl. Strupija i Emme pl. Nemčić-Gostovinske, nećakinje poznatog ilirca Antuna Nemčića. Obnašao je visoku dužnost državnog savjetnika te kasnije inspektora u Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu, kamo se i vratio nakon komesarijata u Osijeku.

Među obvezama komesara Strupija bilo je i da u ime osječke gradske općine preuzme od tvrtke McDaniel sve dovršene poslove, te uoči sve eventualne nedostatke i nepravilnosti, nakon što prouči ugovor gradske općine s McDanielom i sve zaključke elektrifikacionog odbora te gradskog zastupstva u vezi elektrifikacije. Opći je dojam bio da državna vlast, nesklona gradu Osijeku i njegovoj vlasti, ovom gradskom zastupstvu i osobito njegovom načelniku Henglu želi uskratiti čast otvorenja električne rasvjete i električnog tramvaja, kako ne bi pred gradske izbore još više dobili na popularnosti. Iz tog je razloga ta čast pripala komesaru Strupiju.

Ovakav postupak, raspuštanje gradskog zastupstva na kraju jednog iznimno uspješnog mandata, iznenadio je sve federaliste, i građane Osijeka. Desetak dana prije raspuštanja zastupstva, netko se od osječkih radikala izbrbljao o tome, pa je neprovjerena vijest stigla do federalista. Kad su to htjeli provjeriti u županatu, podžupan Deanović je izjavio da ništa nije čuo o tome.³⁴⁰ Kako je ova vijest ipak bila objavljena, a zastupstvo nakon toga uistinu raspušteno, javnost se mogla barem uvjeriti da radikali jedno govore, a drugo rade.

Očevid pruge i električnog tramvaja obavljen je 11. prosinca, a slijedećeg dana tramvaj je svečano pušten u pogon. Građani su bili oduševljeni dizajnom i brzinom električnog tramvaja, jer „nakon konjskog tramvaja, u kojem su pasažeri bili zbijeni ko carine u škatulji, a potom u autobusima, gdje je bilo još gore, jer se čovjek morao u njih uvlačiti ko u krušnu peć – našli su se Osječani u prostranim, svijetlim i elegantnim tramvajskim kolima, sagrađenima po zadnjoj riječi tehnike.“³⁴¹ Vožnja po glavnoj pruzi, od Gornjeg do Donjega grada, trajala je 12 minuta, što je u odnosu na konjski tramvaj bilo nezamislivo ubrzanje. Uvečer istoga dana prvi put je bila uključena i električna ulična rasvjeta, koja je grad uistinu rasvjetljavala za razliku od plinskog svjetla na koje su se građani stalno žalili da daje premalo svjetla. Sav taj ushit i veselje koje su doživjeli osječki građani kad su dobili električni tramvaj i električnu javnu rasvjetu, radikali su pokušali odvojiti od osobe dr. Hengla i osječkih federalista, te su se pobrinuli da oni ne budu obuhvaćeni službenim protokolom otvorenja. Dr. Hengl dan otvorenja ipak nije proveo kod kuće, te je, gdje god se pojavio, primao čestitke građana.³⁴²

Raspuštanjem osječkoga gradskog zastupstva u trenutku kad je postiglo doista značajan pomak u razvoju komunalne infrastrukture, vlada, u kojoj su participirali i radićevci,

³⁴⁰ „Verzija o raspustu gradskog zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 24 (1946), 11. X. 1926., 3.

³⁴¹ „Prvi dan vožnje električnog tramvaja u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 304 (2010.), 13. XII. 1926., 2.

³⁴² *Isto*.

poručila je da je protiv toga, i da želi to zaustaviti. Radikalnoj politici svakako nije bilo u interesu pustiti da se razvija nekakva samouprava, u kojoj pripadnici radikalne stranke nemaju dominantnu ulogu i ne mogu funkcionirati kao poluga Beograda, centra koji želi sve imati pod svojom kontrolom. Nije im bilo u interesu ni da se novac osječkih poreznih obveznika troši na gradske komunalne potrebe, čak komunalni luksuz kao što je električni tramvaj, umjesto da se njime financiraju vojska, policija i državne ceste. Dok je gradsko zastupstvo 1920.-1923. imalo u svojoj postavi dovoljno radikala da blokiraju rad gradskog zastupstva, kočice i guše gradsku samoupravu, državna vlast je nalazila da je sve u redu i nije raspustila takvo zastupstvo, mada se stalno o tome pričalo, čak i zahtijevalo. Naprotiv, zastupstvo koje funkcionira, koje unatoč sabotazama od strane vlade uspijeva progurati svoju volju i svoje planove provesti u djelo, nije odgovaralo Beogradu, jer je djelovalo kao antireklama i za centralističku politiku i za srpsku dominaciju. Radićevci u vladi na ovo raspuštanje osječkoga gradskog zastupstva nisu imali što prigovoriti, jer u tom zastupstvu nije bilo radićevaca. Zastupstvom su dominirali federalisti, bivši zajedničari, koje je Stjepan Radić nakon skupštinskih izbora 1925. bio odbacio, i koji su nakon toga postali njegovi ljuti politički protivnici. Raspuštanjem gradskog zastupstva u Osijeku središnja, tj. radikalna vlast je poslala jasnu poruku da može činiti što hoće, a da se nikome ne opravdava, te da se ne mora držati zakona, iako ih sama određuje. Osijek je postao primjer kako se centralistička vlast bezobzirno obračunava s lokalnom autonomijom.

4. KOMESARIJAT 1926. – 1928. I POVRATAK GRADONAČELNIKA

„Rad za vrijeme komesarijata je rad radikala“,³⁴³ napisao je, a kasnije i javno izjavio dr. Hengl, kad se u ime svoje stranke, HFSS, ponovo borio za ulazak u gradsko zastupstvo tijekom predizborne kampanje 1927. godine. Osječki radikali, koji su od uspostavljanja Kraljevine SHS imali imperativ podrediti sebi gradsku vlast, nisu to nikako uspijevali ispuniti do kraja. Većina u gradskom zastupstvu stalno im je izmicala, jer su na osječkim biralištima bili prevladavali Hrvati i Nijemci, koji su se orijentirali prema hrvatskim strankama. Unatoč tome, radikali su od uspostave Kraljevine SHS smatrali da im pripada pravo i dužnost preuzeti svaku razinu vlasti, pa shodno tome i

³⁴³HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, Bilješke za govor u predizornoj kampanji za izbor gradskog zastupstva 1927. (Pozdrav – Zahvala na odzivu – strpljivosti i ustrajnosti), nije datirano.

gradonačelničku fotelju.³⁴⁴ Demokratski sustav izbora vlasti te donošenja odluka, u kojem većina ima i najveći utjecaj, radikalima je bio velika smetnja, i stalno su tražili načine da ga zaobiđu, često zaobilazeći i zakonske propise. Kako je hrvatska većina u postavi osječkog gradskog zastupstva 1923.-1926., nakon elektrifikacije grada, koja se poklapala sa završetkom njihovog mandata, bila nepremostiva zapreka većem broju radikala u idućoj postavi, oni su ishodili raspuštanje tog zastupstva. Raspuštanje je za sobom povlačilo postavljanje komesara, vladinog povjerenika čija je dužnost bila raspis novih izbora za gradsku vlast, i do njene uspostave obavljati samo neodgodive poslove gradske općine. Komesara je postavljala vlada, Ministarstvo unutarnjih poslova, koje je i raspustilo zastupstvo. Međutim, radikali su s komesarom Stankom Strupijem konačno dobili gradsku općinu u svoje ruke. Preko njega su mogli upravljati gradskom općinom kako god žele, jer komesar nije imao obvezu postizanja konsenzusa oko svojih odluka – odlučivao je sam; osim toga, njegove odluke nisu bile transparentne, i eventualni protivnici nisu ih mogli osporavati, jer za njih nisu ni znali. Iako je komesar imao pravo voditi samo neodgodive poslove gradske općine, a sve važnije odluke morale su čekati novi saziv gradskog zastupstva, osječki komesar Strupi toga se nije držao. On je, naime, bio postavljen upravo zato, da bi u ime gradske općine odlučivao i postupao u suprotnosti s onim kako bi postupila Henglova većina. To je mogao, jer je državna vlast bila u rukama radikala, i tko god se eventualno htio potužiti na nepravilnosti u radu radikalskog komesara, nije imao kome.

4.1. Nezakoniti postupci nezakonitog upravitelja

Netom nakon raspuštanja gradskog zastupstva, 30. listopada 1926. godine, počela se odvijati rasprava glede odmjere najamnine za tri osječke vojarnje na prvostupanjskom sudu za stanove u Osijeku. Zastupnici vojnog erara, načelnik divizije potpukovnik Popović i sudski potpukovnik Jovanović, već su u početku otklonili mogućnost nagodbe, jer za nju nisu dobili ovlasti, a zatim su otklonili i nadležnost suda (iako se vojni erar obratio upravo ovom sudu), te naposljetku i vlasništvo gradske općine nad vojarnama. Odvjetnik gradske općine dr. Iso Cepelić dokazao je, nakon toga, da su vojarnje vlasništvo grada, jer ih austro-ugarska vojska nikad nije nastanjivala po zakonu o ukonačivanju, već po privatno-pravnim ugovorima između gradske općine i vojnog erara bivše države. Po tim se ugovorima gradska općina bila obvezala sagraditi vojarnje

³⁴⁴ „Radikali su zaslijepljeni nekom srpskom ratnom pobjedom i svagdje bi htjeli da budu prvi.“, „Izborna borba“, *Slobodni reporter* (Osijek), br. 6 (85), 22. XII. 1922., Božićni prilog, 4.

novcem iz svojih zaklada, a vojni erar se bio obvezao plaćati najamninu za njih tijekom slijedećih 25 godina, u iznosu koji odgovara kamati od 6 % na ukupnu svotu koju je grad investirao u izgradnju vojarni. Ta bi najamnina 1926. godine odgovarala iznosu od minimalno 1.630.000 dinara godišnje, dok je vojni erar plaćao najamninu od oko 26.000 dinara godišnje (i samo je plaćanje najamnine bilo izvedeno kao jedan od dokaza da su vojarne gradske, a ne državne). Zastupnici vojnog erara naveli su da je nakon isteka 25 godina iznajmljivanja vojarni došlo do amortizacije ulaganja, na što je dr. Cepelić odvratio da ta amortizacija ide u korist grada, a ne države, jer su vojarne gruntovno upisane kao vlasništvo gradske općine. Nalaz sudskih vještaka procjenjivao je ukupnu vrijednost sve tri vojarne na 50.000.000 dinara, a vrijednost godišnje najamnine na barem 1.500.000 dinara. Presuda je koja je nakon toga bila donesena odredila je da vojni erar za sve tri vojarne ima gradskoj općini plaćati najamninu od 1.177.496,32 dinara (za Jelačićevu vojarnu 501.289,90 dinara; za Petrovu vojarnu 437.561,52 dinara; za Aleksandrovu vojarnu 238.645 dinara) računajući od 1. svibnja 1925. godine ; te da sve te vojarne mora održavati u dobrom stanju vojni erar, što se procjenjuje kao godišnji trošak od 750.000 dinara.³⁴⁵ Na ovu presudu vojni se erar imao pravo žaliti na viši stambeni sud u Zagrebu, što je bila zadnja pravosudna instancija, ili se izvan suda nagoditi s gradskom općinom. To ipak nije bilo potrebno, jer dok je radikalski komesar držao vlast nad gradskom općinom, gradska općina nije imala osobu koja bi kod vojnog erara išla utjerivati dug.

Dr. Hengl, koji je pripremao ovaj slučaj,³⁴⁶ više nije imao nikakve ovlasti za pregovaranje i odlučivanje u ime gradske općine, no njegov ugled i utjecaj i dalje su postojali. On je to iskoristio kako bi se nastavio brinuti za gradsku općinu, jer je u odnosu na komesara Strupija bio daleko upućeniji u poslove gradske općine te u prilike i potrebe osječkih građana, a jednako tako je komesarijat shvaćao samo kao kratku stanku nakon koje će se vratiti na vlast. Briga za rad gradske općine u vrijeme dok nije bio na vlasti mogla mu je donijeti nove političke bodove, a isto tako i olakšati situaciju koju će u gradskim poslovima zateći kad ga ponovo izaberu. Stoga je, kao zabrinuti građanin, zajedno s bivšim gradskim zastupnicima Rennichom i Pršom, predsjednikom društva kućevlasnika Graffom i izaslanikom stanara Bretterom posjetio komesara Strupija, s pritužbom na postupak poduzeća „Energos d.d.“, koje je izvodilo priključivanje kućanstava na električnu mrežu, a čiji su djelatnici previsoko zaračunavali i materijal i rad na priključcima. Izaslanstvo je ujedno zamolilo komesara

³⁴⁵ „Najam gradskih vojarni u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 260 (1966), 31. X. 1926., 5.

³⁴⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 32, Stanarinski sud, kasarne.

da se dopune zaključci koje je bilo donijelo gradsko zastupstvo o subvencioniranju kućnih priključaka u iznosu od 50 %, kako ne bi obuhvaćali samo dio priključaka do glavnih izvoda, nego do brojila; te da gradska općina o svom trošku izvede dovod struje za ona kućanstva kojima se ulična mreža nalazi na suprotnoj strani ulice. Komesar se obvezao udovoljiti ovim zahtjevima Henglovog izaslanstva.³⁴⁷ Osječkim je radikalima to silno zasmetalo. Jedan od razloga raspuštanja gradskog zastupstva bio je smanjiti ugled dr. Hengla i federalista u gradu, a primajući Henglovo izaslanstvo i izlazeći u susret njihovim zamolbama i pritužbama, Strupi je postigao da se Henglov i federalistički ugled još više pojača u očima osječkih birača, i to pred oblasne izbore.³⁴⁸

Strupi se, međutim, ipak brinuo za radikalske birače, i to pri upošljavanju kod gradskog tramvaja. Kod primanja namještenika pazilo se da budu politički podobni - orijentirani prema radikalima, umjesto da imaju prikladnu stručnu spremu, pa je uprava tramvaja morala zbog nesposobnosti (i nedostatka ikakvih kvalifikacija) otpustiti šestoricu novouposlenih djelatnika, a na to su se još dvojica zahvalila na službi, jer su i sami vidjeli da su nesposobni za vršenje posla. Među djelatnicima koji su primljeni, nije se gledalo ni na njihovo mjesto stanovanja, pa su se, pored nezaposlenih i kvalificiranih Osječana zapošljavali nekvalificirani djelatnici³⁴⁹ kojima je trebalo osigurati i stan, mada je u gradu već nedostajalo oko 2.000 stanova. Inače, cijelo tramvajsko prometno osoblje bilo je nestručno, jer električni tramvaj je svima bio novina, no mnogi od djelatnika nisu imali ni podlogu u obliku bilo kakve tehničke osposobljenosti, uključujući i ravnatelja poduzeća Mitu Petrovića. Inženjer Edgar Montana, ravnatelj električne centrale, najstručnija osoba u gradu za pitanje električnog tramvaja, bio je dekretom spriječen da se bavi pitanjem tramvaja, te je tramvajski promet „zapinjao“.³⁵⁰

Ugovor između gradske općine i tvrtke McDaniel predviđao je završetak poslova oko postavljanja tramvajске pruge do 1. lipnja 1926. godine. Radovi su kasnili, jer je ugovor bio blokiran u Ministarstvu unutarnjih poslova. No, 27. lipnja 1926. neočekivano je iz Ministarstva prometa bila stigla dozvola za izgradnju tramvajске pruge kroz Novi grad, koja se u istoj razini križa sa željezničkom prugom. „I ne samo to, da nam je ministar

³⁴⁷HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Društvo kućevlasnika u Osijeku, br. 4/ 1927, Uredništvu „Hrvatskog lista u Osijeku“, 8. veljače 1927.; usp. „Pritužbe na „Energos“ d.d. zbog priključaka na gradsku električnu mrežu“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 306 (2012), 16. XII. 1926., 7.

³⁴⁸„Osječki radikali srde se na svojega radikala kr. vladinog komesara g. Strupia“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 317 (2023), 28. XII. 1926., 3.

³⁴⁹„Otpušteni tramvajski namještenici“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 308 (2014), 17. XII. 1926., 6. Za namještenje kod gradskog tramvaja bilo je raspisano 80 radnih mjesta, za koja je poslano 1180 zamolbi; primljeno je 55 nekvalificiranih i stranih ljudi (koji nisu živjeli u Osijeku), a tek ostalo je popunjeno Osječanima. „Radništvo i osječki gradski izbori“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 64 (2090), 5. III. 1927., 3.

³⁵⁰„Promet na električnom tramvaju u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 313 (2019), 22. XII. 1926., 5.

dozvolio tramvaj, nego je tu pismenu dozvolu, odmah onako još vruću donio iz Beograda osobno dr. Ivković. I nastade veselje, ne među nama, nego među onima, koji su tu dozvolu izradili, jer je to imao biti dokaz spasonosti radikalne stranke.³⁵¹ Stigla je, naime, dozvola, koja nije ništa vrijedila, jer se tvrtka McDaniel po ugovoru s gradskom općinom više nije smatrala obveznom izgraditi novogradski dio pruge. Iako su i dr. Hengl kao gradski načelnik, i Ljudevit Zimmer kao narodni zastupnik više puta, i na vrijeme bili intervenirali kod Ministarstva prometa za novogradsku prugu, ništa nisu postizali. Ministarstvo prometa bilo je 16. prosinca 1924. godine poslalo svoju komisiju u Osijek upravo radi utvrđivanja trase novogradske tramvajske pruge i njenog križanja sa željezničkom prugom, te nakon izvještaja komisije donijelo negativan odgovor. Taj se negativan odgovor nakon godinu i pol odjednom prometnuo u pozitivan, kad je sve bilo gotovo. Pred oblasne izbore u siječnju 1927. radikali su se razmahali tom potvrdom, koju su ishodili „svojim vezama u Beogradu“ i potegli pitanje izgradnje novogradske pruge.³⁵² Beskorisna dozvola za novogradsku prugu poslužila je kao radikalski predizborni transparent kako bi se moglo prikazati bivšeg načelnika Hengla kao pristranog prema Novograđanima te nezainteresiranog za ishođenje novogradske pruge.

Hengl se pred oblasne izbore obratio Novograđanima te poručio da je, nakon što je u Osijek ipak stigla ta dozvola, pokušao još jedino što se moglo učiniti – apelirati na Upravni sud, ne bi li ishodio od tvrtke McDaniel da ipak izgradi taj dio pruge.³⁵³ Novograđani su, pak, poslali svoje izaslanstvo, predvođeno vođom osječkih radikala Jovanom Vukovićem, komesaru Strupiju, tražeći od njega da on urgira kod McDaniela da se izgradi novogradska pruga. Komesar im nije pokazao da već od prije postoji poziv gradskog poglavarstva, potvrđen od župana, kojim se poziva tvrtka McDaniel da, sad kad je stigla dozvola, izgradi novogradsku prugu. Nije im ni rekao da je tvrtka McDaniel, pozivajući se na svoj ugovor s gradskom općinom, poslala je protiv ovog poziva utok na Upravni sud u Zagrebu, gdje je čekala da bude riješena. On je, naprotiv, pokazao izaslanstvu pismo u kojem on, komesar Strupi, proziva tvrtku McDaniel da se očituje kad će početi izgradnja novogradske pruge. Tako je postupio ne bi li Novograđani stekli dojam da se pod komesarijatom pridaje više pozornosti potrebama Novoga grada nego što je to bilo u vrijeme gradskog zastupstva. Novograđani su od reda bili njemački starosjedoci, Osječani s njemačkim prezimenima, koji su pred

³⁵¹ „Radikalske zasluge za električni tramvaj kroz Osijek novi grad“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 10 (2036), 11. I. 1927.

³⁵² „Električni tramvaj za novi grad“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 15 (2041), 15. I. 1927., 5.

³⁵³ „Izbornički sastanak HFSS u Novom gradu“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 18 (2044), 19. I. 1927., 3.

skupštinske izbore svi bili izbrisani s biračkih popisa, i kojima se to isto pokušalo učiniti pred skupštinske izbore 1923. godine. Bili su pristaše hrvatskih stranaka, federalista i radićevaca. Njihove glasove za federaliste i radićevce na predstojećim izborima radikali pokušali eliminirati na drugi način, huškajući ih protiv HFSS-a po pitanju novogradske pruge, i pokušavajući ih pridobiti za sebe. Komesar Strupi je novogradskeju deputaciji dao samo lažno predizborno obećanje. Ono, međutim, nije pomoglo radikalima kod oblasnih izbora, jer su sva tri osječka mandata za oblasnu vlast dobili federalisti (dr. Milan Čačinović, Stjepan Barić i Mijo Matijević).

Komesar Strupi je nakon oblasnih izbora, 28. siječnja 1927. godine primio nalog od ministra unutarnjih poslova da se u roku od 40 dana u Osijeku moraju provesti izbori za gradsko zastupstvo. Ministru unutarnjih poslova i premijeru, bio je, naime, 22. siječnja 1927. upućen pismeni prosvjed osječkih HFSS-ovaca radi produženog komesarijata, a preko HFSS-ovog narodnog zastupnika dr. Ladislava Polića spremala se i interpelacija na zasjedanju Narodne skupštine o tom pitanju.³⁵⁴ U osječkom su se gradskom poglavarstvu odmah provele mjere da se izbori raspišu slijedećeg dana, te da se provedu 13. ožujka 1927. Komesar, međutim, nije raspisao izbore. Istog dana kad je primio nalog za raspis izbora, premijer Uzunović podnio je ostavku radikalsko-radićevske vlade. Već slijedećeg dana dobio je novi mandat da sastavi vladu šire koalicije. Komesar Strupi, savjetovan od osječkih radikala, na svoju je ruku odgodio raspis gradskih izbora do daljeg, te tako doveo grad u izvanredno stanje.³⁵⁵ To je trajalo do 2. veljače, kad je uslijed prosvjeda građana ipak raspisao izbore za 13. ožujka, kako je i bilo planirano.³⁵⁶

Osječki su radikali pred gradske izbore pokušali koalirati i s Nezavisnim radnicima (komunistima), koji su na oblasnim izborima u Osijeku dobili preko tisuću glasova i bili

³⁵⁴ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20., „Hengl i Papratović gospodinu Boži Ž Maksimoviću ministru unutrašnjih dela“; „Hengl i Papratović gospodinu Nikoli Uzunoviću predsjedniku ministarskog Saveta Beograd“; „Gosp. Dru L. Poliću, Narodna skupština, Beograd, 20. siječnja 1927.“ U ovom obraćanju svom narodnom poslaniku osječki HFSS-ovci dodali su da predviđaju trajni komesarijat, jer je to jedini način da radikali u Osijeku dobiju vlast, da će, kad se izabere novo zastupstvo, radikali iskoristiti komuniste protiv federalista kako bi zastupstvo bilo raspušteno, i kako neće posustati: „Komesarijat i njegove strahote imale bi složno osječko građanstvo pocijepati, izmučiti i prignjesti tako, da se konačno podvrgnu posvema volji svojih mučitelja.“

³⁵⁵ „Raspis osječkih gradskih izbora određen i – obustavljen!“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 30 (2056), 30. I. 1927., 5.

³⁵⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20., Oglas kandidatskih lista za izbor gradskoga zastupstva u Osijeku za 13. ožujka 1927.; Odluka o izboru gradskog zastupstva, broj 8743-1927, gradsko poglavarstvo, 28. veljače 1927.

gotovo izjednačeni s radikalima.³⁵⁷ Iako su komunisti još uvijek bili pod Obznanom, radikali su imali interesa za koaliciju s njima, ali ne za zajedničko djelovanje u novom gradskom zastupstvu, već kako bi se ishodilo ponovno raspuštanje zastupstva, koje bi Beograd opravdao „komunističkom opasnosti“. „U njihovom tajnom planu, koji je već odavna stvoren, skuhan je gradu Osijeku vruća kaša stalnoga komesarijata. Pod komesarijatom bit će sva vlast u njihovim rukama, dokle im se sviđi“³⁵⁸, predviđao je *Hrvatski list*, što se uistinu i ispunilo, jer je komesarijat bio jedini način da radikali zavladaju gradom Osijekom. Osječki federalisti su se također zanimali kakav će stav u budućem zastupstvu zauzeti izabrani zastupnici komunisti, kojih se očekivao značajan broj. Hengl je od Ivana Peršića, urednika *Hrvata* i člana vodstva HFSS doznao „da komunisti neće ni direktnim ni indirektnim načinom podupirati radikale, da dodju do vlasti u Osijeku.“³⁵⁹ Hengl je od Peršića također dobio naputak da s komunistima postupa „u rukavicama“, jer ukoliko se previše budu zaoštrili odnosi između federalista i radikala, komunisti se neće svrstati ni na čiju stranu i gradonačelnik se neće moći izabrati.

Osječki federalisti su stalno opominjali birače da provjeravaju jesu li u biračkim popisima, poučeni ranijim radikalskim malverzacijama. I ovog je puta postojala opasnost da federalistički birači, koji su se reklamirali, ne ostvare svoje izborno pravo, jer je u reklamacioni odbor komesar Strupi, osim sebe kao predsjednika, imenovao dr. Simonovića, radikala, te Aleksandra Egera, nikićevca. Od svih njihovih zamjenika, samo je jedan, i to onaj zadnji na popisu, bio federalist (Ivan Lajpzig). Na prijedlog dr. Simonovića, prijava boravka se više nije uzimala kao dokaz da netko stanuje u gradu najmanje šest mjeseci, koliko je bilo potrebno za upis u birački popis. Na tom je temelju „prvi dan odbijeno preko 40 molbi za upis sve samih Ivana, Stjepana, Dragutina i sličnih“.³⁶⁰ Bili su odbijeni i svi pripadnici franjevačkog reda u Osijeku, iako su ih Osječani svaki dan mogli vidjeti za oltarom, i bilo je poznato da su u gradu nastanjeni daleko više od šest mjeseci. Kad su na red za reklamacije stigli oni koji se zovu Jovan, Đorđe i sl., reklamacioni je odbor odlučio da se njihov boravak u Osijeku ipak ne smije osporavati, te je komesar donio odredbu da potvrde o boravku u gradu izdaje redarstvo, ali bez ikakvog upisanog nadnevka. Broj Srba u Osijeku bio je procijenjen na 4.000, a broj Srba birača na oko 1.000. Njihov je broj porastao namještanjem po svim javnim

³⁵⁷Na oblasnim izborima provedenim 23. siječanj 1927. godine, u su Osijeku Nezavisni radnici dobili 1034 glasa, radikali 1088 glasova, a federalisti 2027 glasova. „Živio federalistički Osijek!“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 24 (2050), 24. I. 1927., 1.

³⁵⁸„Uoči gradskih izbora“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 35 (2061), 4. II. 1927., 1.

³⁵⁹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20, Peršić Henglu, 8. veljače 1927.

³⁶⁰„Uoči gradskih izbora“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 43 (2069), 12. II. 1927., 3.

službama,³⁶¹ no uzevši i to u obzir, imali su prevelik broj birača. Radikalni birači tako su se našli među Tenjcima, Belobrđanima i Čepinčanima³⁶² koji su bili državni namještenici na željeznici, te kao takvi nisu morali dokazivati da borave u Osijeku šest mjeseci, već su samo prijavili da su namješteni na osječkom željezničkom kolodvoru.³⁶³ U ukupnom broju osječkih birača od gotovo 8.000, Srbi su i dalje bili manjina koja nikako nije mogla osvojiti vlast u gradu, već ju jedino nametnuti kroz komesarijat.

Federalisti su se trudili zainteresirati za izbore one birače koji ne izlaze na izbore, a takvih je bilo prosječno 25 %. Na predstojećim su gradskim izborima računali na 16 mandata u zastupstvu. Na svoju su listu stavili i asimiliranog Židova dr. Julija Kaisera, kako bi pridobili i židovske glasove onih birača koji ne podržavaju cioniste.³⁶⁴ Dva tjedna prije gradskih izbora, federalisti su u Gornjem gradu održali velik predizborni skup, na kojem su govorili dr. Milovan Žanić i dr. Vjekoslav Hengl. Hengl je u svom govoru spomenuo pitanje vojarni, te kako se vojno ministarstvo izbjegava upustiti u utvrđivanje vlasništva nad njima, dok grad čeka svoj novac; čeka, također, da država uredi svoje dugovanje prema Engleskoj i Americi, jer tek nakon toga će se moći računati na inozemne kredite, od kojih jedan treba gradu Osijeku. U nastavku govora, Hengl je predstavio komunalni program osječkih HFSS-ovaca. Osnovni je plan bio da se s građana skinu teški nameti nastali otplatom tvrtki McDaniel. Hengl je najavio, u slučaju nedobivanja inozemnog kredita, uz prihode od elektrane, tramvaja i vojarni, gradska će općina zatražiti kredit kod domaćih novčanih zavoda, kojim će nadopunjavati gradski proračun dok ne isplati McDaniela, a dodatna je pogodnost bila to što je cijena dolara pala s 82 na 56 dinara. Na taj se način prihodi građana ne bi dodatno opterećivali. U pitanju novogradske pruge, Hengl je najavio da će je izgraditi općina, ukoliko McDaniel ne bi bio na to prisiljen sudskom odlukom.³⁶⁵ Na velikom predizbornom skupu u Donjem gradu, održanom tjedan dana poslije, govorili su dr. Hengl i dr. Trumbić. Na ovoj je skupštini dr. Hengl detaljnije predstavio komunalni program osječke HFSS, a sastojao se u dovršenju započetog programa iz 1922. godine: izgradnja gradskog vodovoda (vatrogasni se vodovod trenutno izgrađivao u Novom gradu), izgradnja moderne klaonice, zatim gradske vijećnice i najmanje 160 malih stanova; utvrđivanje donjogradske dravske obale, izgradnja cesta u postojećim ulicama

³⁶¹ „Osječkim Srbima na razmišljanje“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 37 (2063), 6. II. 1927., 2.

³⁶² Bijelo Brdo je srpsko selo u neposrednoj blizini Osijeka, dok su Tenje i Čepin imali jaku srpsku zajednicu.

³⁶³ „Radikali reklamiraju!“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 52 (2078), 21. II. 1927., 2.

³⁶⁴ „Uoči gradskih izbora“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 41 (2067), 10. II. 1927., 3.

³⁶⁵ „Za jedinstvenu, jaku i za rad sposobnu hrvatsku većinu gradskog zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 59 (2085), 28. II. 1927., 1-4.

te dovršenje kanalizacije. Sve te investicije nije bilo moguće izvesti iz gradskih redovnih prihoda, jer se gradski namet, radi elektrifikacije i električnog tramvaja bio popeo na 160%. Hengl je podsjetio birače da od svih poreza koje građani plaćaju, 80% ide državi, i ne vraća se u Osijek, a od onih preostalih 20% grad je izgradio ono što se moglo. Skrenuo je pozornost i na to koliko grad gubi izdržavajući redarstvo, a koliko zato što mu vojska uskraćuje dužnu najamninu, te da bi rješenje tih pitanja donio gradu preko 3.000.000 dinara godišnje.³⁶⁶

U gradu Osijeku bilo je deset birališta, a u njihovim su izbornim povjerenstvima brojno dominirali pripadnici radikalne stranke (oko polovine svih članova bili su radikali). Radikali su svoju izbornu listu predali prvi, prije nego što je itko drugi doznao da su raspisani izbori. Namjera im je bila da im se, kao prvim prijavljenima, dodijeli prva kutija. Otkako su se i gradski izbori provodili ubacivanjem gumениh kuglica u izborničku kutiju, bio je otvoren put različitim nepravilnostima i kod glasovanja i kod prebrojavanja glasova, od davanja po više kuglica jednom biraču, do presipavanja kuglica iz kutije u kutiju.³⁶⁷ Birači su glasovali tako da su u šaku uzimali gumenu kuglicu (koja se ne vidi kad se zatvori u šaku), te zatvorenu šaku stavljali redom u svaku kutiju na biralištu, a kad bi obišli sve kutije, bili su dužni pokazati otvoreni dlan, što je značilo da su svoju kuglicu ostavili u nečijoj kutiji. Unutar svake izborne kutije postojala je jutena vrećica s otvorom, koja je prihvaćala ubačenu kuglicu prije nego što ju ispusti na dno kutije, kako bi amortizirala zvuk i vibracije, i učinila glasovanje uistinu tajnim. Radikali su, međutim, svoje birače, poglavito one prisilne (koji su radili u državnim ili gradskim službama), zastrašivali pričama da čuvar kutije ipak čuje kad kuglica padne na dno, te da će radikalski čuvari kutija na svojim kutijama držati ruku (što je bilo zabranjeno), kako bi osjetili je li kuglica ubačena ili nije. Inzistiranjem da njihova kutija bude prva, radikali su htjeli postići to da njihovi birači, ušavši na biralište, pridu prvo radikalskoj kutiji, stave u nju kuglicu, te odmah pokažu otvoreni dlan, kako ne bi bilo sumnje kome su dali svoj glas. Otvaranje dlana prije nego što su bile obidene sve kutije bilo je nezakonito, no jedino su tako radikali mogli biti sigurni da je „njihov birač“ uistinu glasovao za njih. Kao što su HFSS-ovci vodili računa o tome tko je na kojem biralištu glasovao, pa poslije pokušavali zaključiti za koga, tako su i radikali vjerojatno vodili svoju evidenciju, ali su htjeli biti sigurni da su „njihovi“ glasovali za

³⁶⁶Grad Osijek je za 1926. godinu za izdržavanje redarstva izdvojio 3.800.000 dinara, a država je pripomogla s 980.000. Za to je vrijeme grad Zagreb za svoju policiju izdvajao 250.000, a grad Beograd ništa. „Radikalna je stranka bolesna, i nema joj lijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 66 (2092), 7. III. 1927., 1-4.

³⁶⁷„Baš po radikalski“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 34 (2060), 3. II. 1927., 2.

njih. Radikali su se i dalje služili provjerenim zastrašivanjem svojih birača, osobito kad su bili u pitanju državni i gradski službenici i namještenici: oduzimali su im izborne iskaznice, te ih na dan izbora pratili na birališta. Izborne iskaznice raznosile su se i dostavljale iz gradskog poglavarstva biračima. Više od 1.000 ih nije moglo biti dostavljeno, iz raznih razloga (zbog preseljenja ili ih nisu našli), te su se radikali htjeli dokopati tih iskaznica, kako bi podmetnuli svoje birače na neuručene iskaznice. To je prijavio Dragutin Zimmer, radićevac, ali policija nije reagirala.³⁶⁸

Radikali su preko svog člana Ignje Novakovića, šefa željezničkog kolodvora, već ranije uspjeli ishoditi izborne iskaznice za neke Ruse wrangelovce (čiji se broj popeo na 150), iako oni ni po zavičajnosti, ni po državljanstvu, ni po tome što su bili aktivne vojne osobe, nisu mogli biti birači. Pred ove su gradske izbore ishodili biračko pravo za još 133 Rusa, koji su mahom podržavali radikale.³⁶⁹

Radikali su se pobrinuli i za to da se u Osijeku sastavi te prijavi za izbore i njemačka lista. U gradu se pred izbore pojavio mladi odvjetnik iz Slovenije, dr. Hubert Wagner, te je počeo pozivati osječke Nijemce, mahom Novograđane, da glasuju za radikale. Kad je vidio da mu to ne uspijeva, prešao je na organiziranje samostalne njemačke liste (s tim da su radikali već planirali „obrlatiti“ one koji budu prošli na njemačkoj listi).³⁷⁰ Dr. Wagner je, međutim, sve ovo demantirao, i izjavio da su se Nijemci odlučili na samostalan izlazak na izbore zbog neslaganja s federalistima oko sastavljanja izborne liste. Nijemci su bili odlučili izaći na izbore s federalistima, te su za sebe tražili tri mandata, a dr. Hengl je na to „izjavio, da federalisti osječke Nemce ne priznaju kao poseban narod, jer da su oni već svi dobri Hrvati i ako još imaju nemačka prezimena.“³⁷¹ To je naknadno potvrdio i dr. Papratović. Federalisti su uistinu bili toga stava, smatrajući ga patriotizmom. „Kroz decenije žive naši sugrađani njemačke narodnosti s nama Hrvatima u najvećoj slozi i međusobnom poštovanju i može se mirne duše reći, da se u Osijeku nikada nije činila razlika između građana Hrvata i Nijemaca, pa ni u političkom pogledu“, smatrali su osječki federalisti.³⁷² Tvrđili su da su se osječki Nijemci potpuno asimilirali, te da ih još samo prezime veže za njemačko porijeklo, a

³⁶⁸Dragutin Zimmer je primjetio da su se na njegovom imanju pred gradske izbore počeli kriomice uvlačiti nepoznati ljudi kako bi ondje prespavali. Pozvao je policiju, no objašnjeno mu je da ti ljudi moraju tu ostati još par dana. „Radikalno pašovanje u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 71 (2097), 12. III. 1927., 2.

³⁶⁹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20, Rusi izb. listine; Gradski izbori 13. III 1927. (tablica u kojoj je izražen broj birača na biralištima s izdvojenim Srbima, Rusima i Židovima koji su upisani, koji su glasovali i koji su apstinirali; u njoj je navedeno ukupno 196 Rusa od kojih je glasovalo 104) usp. „Rusi kao birači u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 71 (2097), 12. III. 1927., 3.

³⁷⁰„Radikalni manevar s njemačkom strankom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 68 (2094), 9. III. 1927., 3.

³⁷¹„Radikalni manevar s njemačkom strankom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 70 (2096), 11. III. 1927., 3-4.

³⁷²„Radikalni manevar s njemačkom strankom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 68 (2094), 9. III. 1927., 3.

zapravo da su „Hrvati na er“.³⁷³ To što su Nijemci međusobno komunicirali na njemačkom, u Osijeku nije imalo nacionalnu obojenost, i od toga se nije pravilo nacionalno pitanje, jer su i Hrvati jednako koristili njemački jezik, koji je još uvijek bio prvi jezik komunikacije u neslužbenom govoru.³⁷⁴ To je vrijedilo i za određeni broj osječkih Srba, no radikali su prijekim okom gledali svoje sunarodnjake ukoliko su komunicirali na njemačkom. Hrvatima i Nijemcima, naprotiv, njemački je bio sasvim prihvatljiv, što više, humor i zadirkivanje izricali su se uglavnom na njemačkom, kako bi se „pogodila bit“.

Radikali su poduzeli još nešto čime su htjeli utjecati na birače da ne glasuju za Hengla i HFSS. Uoči izbora bila je tiskana i besplatno dijeljena brošura *Samouprava opštine ili elektrifikacija grada Oseka pod upravom hrv. federalističkih primatora*.³⁷⁵ Autor brošure, Milan Bosanac, na trideset i dvije stranice dokazivao je da je elektrifikacija bila nepotrebno i preskupo ulaganje, koje je grad samo usporilo u razvoju i kako se bivše gradsko zastupstvo trebalo pozabaviti svim drugim problemima grada, samo ne ovim, te je za svaku fazu elektrifikacije objašnjavao kako je pogrešno napravljena. Brošura je izašla pred same izbore.

Svim svojim smicalicama radikali su postigli učinak koji im je trebao – ni jedna stranka na izborima 13. ožujka 1927. nije dobila apsolutnu većinu. Od 8.892 birača glasovalo je njih 6.771 (76 %), te su najveći broj mandata osvojili federalisti, ali to je iznosilo samo 15. Odmah iza njih su bili radikali s osvojenih 10 mandata. Nezavisni radnici osvojili su 7, radićevci 2, a nikićevci, pučkaši, cionisti, Nijemci, davidovićevci („Građanski blok“), i samostalni demokrati po jedan mandat.³⁷⁶ Rezultati izbora upućivali su na pitanje hoće li oni značiti kraj ili nastavak komesarijata. Konstitutivna sjednica gradskog zastupstva, umjesto za 8 dana, bila je određena za mjesec dana, 12. travnja. Zastupnici su dobili dovoljno vremena da se između sebe dogovore o načelniku i koaliciji, no nisu se uspijevali dogovoriti. Manjine su se pokušale dogovoriti s nezavisnim radnicima da sklope blok koji bi mogao prevagnuti u korist radikala ili federalista, no radnici nisu bili za takav dogovor. I federalisti su se pokušali dogovoriti s nezavisnim radnicima, koji su

³⁷³ „Mi na er“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 77 (2103), 17. III. 1927., 2.

³⁷⁴ „Istina, da je Osijek još pred 40 godina bio tipični njemački grad, ali već puna četiri desetljeća vrši se sistematska asimilacija. (...) Danas ima u Osijeku možda još svega 2000 ljudi, koji se služe isključivo njemačkim jezikom. Ogromna većina govori i njemački i srpsko – hrvatski.“, HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Izvješće (velikog župana) na podbana, 24. listopada 1929.; „njemački jezik je isključivi gospodar pa i u hrvatskim porodicama“ , „Oho! S brda i dola i s munjom kroz Osijek“, *Slobodni reporter* (Osijek), god. 2, br 5 (84), 15. XII. 1923., 12.

³⁷⁵ Milan BOSANAC, *Samouprava opštine ili Elektrifikacija grada Oseka pod upravom hrv. federalist. primatora*, Osijek, 1927.

³⁷⁶ „Poslije gradskih izbora“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 74 (3000), 14. III. 1927., 1-2.

zastupali ponajviše najsiromašnije dijelove gradskoga stanovništva, te tražili takav komunalni program koji će prema njima imati više obzira (u privrednom, socijalnom i prosvjetnom pogledu), što su federalisti prihvatili.³⁷⁷ Formalan dogovor između predstavnika federalista, nezavisnih radnika i manjina nije bio uobličen, no svi su se zastupnici (osim radikala) slagali u dvije stvari, u pitanjima komunalnog programa i u želji za dokidanjem komesarijata. Oko izbora načelnika nezavisni radnici i predstavnici manjina također se nisu odredili, ali nad tim pitanjem je ionako visio *trojni prijedlog*. Bilo je dovoljno da veliki župan nađe samo tri zastupnika koji ne žele istoga gradonačelnika kojeg bi biralo ostalih 37 zastupnika, i njih četvorica jednostavno ne bi kandidirali onoga koga većina zastupnika želi. Na taj su način razmišljali radikali, čiji je kandidat za načelnika bio Vladoje Aksmanović. Smatrali su da ne mora baš on biti izabran, „samo ne može biti ni jedan federalista, a najmanje dr. Hengl.“³⁷⁸

4.1.1. Neuspjelo oblikovanje nove gradske vlasti – radikali kupuju vrijeme

Konstitutivnom sjednicom novoga gradskog zastupstva predsjedao je tajnik županata Nikola Stilinović. Među građanstvom je za sjednicu vladao izvanredan interes, te su 12. travnja 1927. galerija i hodnici gradske vijećnice bili prepuni publike, a mnogi su radoznali građani stajali na stolicama ili stolovima. Sjednici je nazočilo 39 izabranih zastupnika, osim dr. Spitzera koji je bio odsutan uslijed bolesti. Sjednica je započela prisegom zastupnika prije nego što su bili verificirani, što je bilo zakonski neispravno, ali su radikali htjeli odmah utvrditi hoće li nezavisni radnici na ispravan način položiti prisegu. Nezavisni radnici su prisegnuli poput ostalih zastupnika, a federalisti su uložili prigovor na kršenje protokola. Izjavili su zatim da se nisu htjeli žaliti na ispravnost provedenih izbora, jer nisu za to da se još produži komesarijat, niti imaju povjerenja da bi vlast provela poštnu istragu o nepravilnostima kod izbora.³⁷⁹ Nakon toga su prozvali zastupnika Milana Bosanca, koji je bio zavičajnik u Zagrebu, da se njegov mandat ne verificira, te su verificirani svi ostali mandati. Tada se prešlo na izbor gradskog načelnika, te je u kandidacioni odbor od strane gradskog zastupstva ušlo dva federalista i jedan nezavisni radnik, a od strane predsjedatelja ušla su trojica radikala. S omjerom 4 prema 3 glasa sastavili su trojni prijedlog za izbor načelnika u koji su ušli radikal Vladoje Aksmanović, nikićevac Otto Struppi i davidovićevac Vjekoslav Pilpel. Na ovakav je prijedlog publika burno reagirala, a među njima i Lazar Brkić, radikalski

³⁷⁷ „Konac ili nastavak osječkog komesarijata?“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 102 (2128), 11. IV. 1927., 2.

³⁷⁸ „Uoči sudbonosne odluke“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 103 (2129), 12. IV. 1927., 2.

³⁷⁹ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 19, Izjava dra. Milana Čačinovića i drugova 12. travnja 1927.

disident. Radikali su bili spremni na to da će publika prosvjedovati, te su u donjem dijelu vijećnice bila u pripravnosti dva odreda naoružanih policajaca, jedan iz Nutarnjega grada i pojačanje iz Gornjega grada. Pri glasovanju za izbor načelnika, Aksmanović je dobio 10 glasova, Struppi ništa, Pilpel 2, dok je na 25 glasovnica bilo napisano ime dr. Hengla, no one nisu vrijedile, jer dr. Hengl nije bio u trojnom prijedlogu. Pri glasovanju između dvojice kandidata koji su osvojili najveći broj glasova, Aksmanovića i Pilpela, Aksmanović je dobio 11 glasova, Pilpel 2, dok je na 24 glasovnice ponovo bilo napisano ime dr. Hengla. Mada je dio zastupstva tražio da se sastavi drugi trojni prijedlog, predsjedatelj Stilinović to nije htio učiniti, već je prekinuo sjednicu.³⁸⁰ U ime nezadovoljnog dijela zastupnika ovakvim ishodom, dr. Hengl i dr. Kaiser podnijeli su pismeni utok gradskom poglavarstvu. U utoku su stavili prigovor na nekoliko neispravnosti – da je sjednicom predsjedao izaslanik oblasnog župana, koji se smatra ujedno i gradskim županom, iako nije za tu službu nikada imenovan,³⁸¹ da su sloboda i neograničenost izbora (načelnika), te princip većine, koje jamči Vidovdanski ustav, grubo narušeni upotrebom trojnog prijedloga,³⁸² da je povrijeđen dnevni red sjednice; da je u radu sjednice i glasovanju sudjelovao i zastupnik čiji se mandat nije mogao verificirati (Bosanac); da zapisnik sjednice nije bio ovjeren. Ovaj je utok gradsko poglavarstvo imalo proslijediti velikom županu, no župan Gaj ga nije riješio. Bio je, uslijed pada Uzunovićeve vlade polovinom travnja 1927., razriješen dužnosti. Novu je vladu oblikovao Velja Vukićević, od radikala i davidovićevaca. Osječka je oblast dobila novog župana, davidovićevca dr. Ivana Frančića.³⁸³ Kako utok nije bio riješen ni po županu Frančiću, dr. Hengl se obratio narodnom zastupniku HFSS-a dr. Trumbiću i zamolio da u Beogradu izvidi „na čemu je osječko pitanje“.³⁸⁴ Dr. Trumbić je posjetio načelnika odjeljenja za Hrvatsku i Slavoniju, dr. Vladimira Havličeka, koji je Trumbiću odgovorio da među spisima koji su iz osječkog županata poslani u Beograd

³⁸⁰ „Osijek ima radnu većinu u gradskom zastupstvu“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 104 (2130), 13. IV. 1927., 2.; usp. „Izbor gradskog zastupnika – khuenovština u rdavom izdanju“, *Radikalski glasnik* (Osijek), br. 12, 16. IV. 1927., 1.

³⁸¹ Institucija gradskih velikih župana bila je ukinuta s ukidanjem županija; prema usporedbi *Zakona o ustrojstvu županija od 5. veljače 1886.*, *Zakona o ustroju gradskih općina iz 1895.* i aktualnog *Zakona o općoj upravi od 26. travnja 1922.* nije bilo nikakvoga kontinuiteta između bivših velikih župana i nakon njih, oblasnih velikih župana, sukladno tome ni prava velikog župana nisu automatski prešla na oblasnog velikog župana.

³⁸² Po čl. 142. Vidovdanskog ustava gube valjanost sve zakonske odredbe koje se protive principima i propisima Ustava.

³⁸³ Imenovanje novog velikog župana u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 152 (2178), 2. VI. 1927., 6. Nova vlada Velje Vukićevića bila je oblikovana od radikala i davidovićevaca, pa je po tom ključu davidovićevac postao županom osječke oblasti. Osječki su radikali poslali deputaciju predsjedniku vlade i ministru unutarnjih poslova Vukićeviću za zahtjevom da župan Ljudevit Gaj ostane, no Vukićević ih nije htio primiti. „Neuspjela deputacija osječkih radikala kod ministra predsjednika“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 159 (2185), 10. VI. 1927., 6.

³⁸⁴ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20, Trumbić Henglu (pismo), 22. svibnja 1927.

nema nikakvog utoka, već samo zapisnik sa sjednice i županov prijedlog o raspuštanju zastupstva i ponovnom uvođenju komesarijata.

4.1.2. Vjekoslav Hengl protiv štetnih ugovora

Pad Uzunovićeve vlade promijenio je i odnose među osječkim radikalima, među kojima su također postojale frakcije: Božićeva - „službena“ ili Uzunovićeve, te Brkićeva – disidentska. Disident Brkić je važio za „vukićevičevca“. Nakon oblikovanja radikalsko-davidovićeve vlade, neki su se Božićevi radikali pridružili Brkiću, a neki otišli davidovićevcima. Kako su se, međutim, bližili novi skupštinski izbori, „službeni“ (Božićevi) osječki radikali odjednom su svi postali „vukićevičevci“, te oblikovali svoju izbornu listu, koju je predvodio Đura Janković, trgovac drvima. Procjep među osječkim radikalima je ipak ostao, jer su se „stari“, Brkićevi vukićevičevci pobunili protiv novopridošlih vukićevičevaca.³⁸⁵ Brkićevi radikali i dalje su ostali disidenti, a „službeni osječki radikali“ bili su i dalje Božićevi radikali. I među njima uskoro je došlo do frakcionaštva koje, međutim, nije imalo utjecaja kad je u pitanju bio nastup protiv osječkih federalista. U borbi za gradsku vlast svaki je „službeni“ radikal bio protiv Hengla. Slično se događalo i u odnosima (radikalni) komesar Strupi – (davidovićevski) župan Frančić – osječki federalisti. Osječkim je radikalima smetalo što je novi župan davidovićevac, koji proganja radikalske činovnike i časnike, raspušta općinska vijeća i namješta komesare. Nastojali su osujetiti svaku njegovu odluku, pa je Frančić morao ići intervenirati u Beograd kako bi „pribavio poštovanje za svoje odluke“ no redovito bi od Ministarstva unutarnjih poslova jednostavno dobio naređenje da se njegova odluka stavlja van snage.³⁸⁶ Kad je, međutim, bila u pitanju suradnja s komesarom Strupijem na poslovima osječke gradske općine, župan nije osporavao komesarove odluke ni kad su po zakonu bile izvan komesarove ingerencije.

Nakon uspostave Vukićevičeve vlade, predsjednik HFSS-a i narodni zastupnik dr. Ante Trumbić pokušao je intervenirati kod premijera i ministra unutarnjih poslova Vukićevića glede neriješenog pitanja gradskog zastupstva u Osijeku, no Vukićević u svom odgovoru Trumbiću nije dao nikakvo konkretno obećanje. Osječki su radikali na intervenciju dr. Trumbića reagirali tako što su „nadležnim faktorima“ u Beogradu

³⁸⁵Usp. „Božićevi radikali u procjepu“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 171 (2197), 22. VI. 1927., 3.; „Osječki Pašićevci prešli u Vukićevičevce“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 176 (2202), 27. VI. 1927., 2.

³⁸⁶Župan Frančić raspustio je općinsko zastupstvo u Vrpolju, zatim u Belišću, pa u Retfali, no svaki put mu je iz Beograda bilo naređeno da opozove svoju odluku. „Davidovićevci i radikali među sobom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 236 (2262), 28. VIII. 1927., 6.

osječke federaliste i nezavisne radnike optužili za politički „pakt“.³⁸⁷ U Beogradu je početkom srpnja intervenirao i župan Frančić, kako bi požurio rješenje pitanja gradskog zastupstva u Osijeku, jer još uvijek nije bilo riješeno hoće li se ponoviti konstitutivna sjednica ili će doći do raspuštanja zastupstva i obnoviti komesarijat, koji je trajao već osam mjeseci. Župan je ishodio od ministra Vukićevića upravo ono što su željeli radikali – raspuštanje zastupstva, produljenje komesarijata i raspisivanje novih izbora za gradsko zastupstvo. Time je utok većine gradskih zastupnika protiv prekidanja konstitutivne sjednice 12. travnja 1927. bio riješen negativno.³⁸⁸ „Golema, nepregledna šteta koju je Osijek već do sada pretrpio pod komesarijatom g. Strupia, povećavat će se i dalje“, ispravno je predviđao *Hrvatski list*.³⁸⁹ Za komesara je bio ponovo postavljen Stanko Strupi, a novi izbori za gradsko zastupstvo bili su najavljeni za poslije 11. rujna, tj. poslije skupštinskih izbora. Vladin dekret o raspuštanju osječkog gradskog zastupstva sadržavao je obrazloženje da je zastupstvo bilo raspušteno jer se pri izboru načelnika zastupnici HFSS i komunističke partije nisu držali predloženih kandidata iz trojnog prijedloga, već su glasovali za nekandidata; te zato što „gradski zastupnici Hrvatske federalističke seljačke stranke i komunističke partije zastupaju načela Komunističke partije, što se jasno vidi iz pakta, sklopljenog dana 24. marta 1927. g. između predstavnika Hrvatske federalističke seljačke stranke i Komunističke partije.“³⁹⁰

Klub gradskih zastupnika HFSS podnio je nakon toga tužbu na Državni savjet radi raspuštanja osječkog gradskog zastupstva, apelirajući na kršenje Ustava i izigravanje volje većine, te navodeći kako pri predhodnoj tužbi, koju su radi iste stvari podnijeli vladi, njihov utok nije uopće bio razmotren.³⁹¹ Zatim je poslan i prosvjed ministru unutarnjih poslova i premijeru Vukićeviću protiv „nečuvane i potpuno neosnovane tvrdnje“ da je gradsko zastupstvo u Osijeku bilo raspušteno zato što su gradski zastupnici članovi HFSS zastupali komunistička načela. U prosvjedu su mu i postavili

³⁸⁷ „U obranu gradske autonomije“, „Stražini radikali ne stide se ni očitih laži, ni izvraćanja istine“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 126 (2152), 7. V. 1927., 2.

³⁸⁸ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 19, Ministarstvo unutrašnjih djela, H.S. br. 3537, prijepis rješenja o raspuštanju osječkoga gradskog zastupstva i vraćanju na dužnost vladinog povjerenika Stanka Strupija, 14. srpnja 1927.

³⁸⁹ „Novi komesarijat u gradu Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 181 (2207), 3. VII. 1927., 5.

³⁹⁰ „Raspust osječkog gradskog zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 198 (2224), 20. VII. 1927., 2. Osječki federalisti i nezavisni radnici uistinu su pregovarali i postigli sporazum o tome kako će se držati pri konstituiranju gradskog zastupstva. Pregovore su u ime federalista vodili dr. Čačinović, Renich i Barić, a od nezavisnih radnika Dürr, Schneider i Kočever, od 16. ožujka 1927. U sporazumu koji su postigli, bilo je navedeno da ni jedna strana ne napušta svoj politički program, ali da ih neće iznositi svoja programatska stajališta u komunalnom radu. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, Sporazum gradskih zastupnika HFSS u Osijeku te klub gradskih zastupnika Općeg Radničkog bloka/ Nezavisni radnici, 18. ožujka 1927.

³⁹¹ „Tužba kluba gradskih zastupnika HFSS u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 198 (2224), 20. VII. 1927., 2-3.

pitanje, kako je on znao, ako je glasovanje bilo tajno, da su baš pripadnici HFSS i nezavisnih radnika glasovali za osobu izvan trojnog prijedloga. Pobunili su se protiv toga da im se, pripisujući im da su komunisti, imputira da su zločinci, te im se narušava čast, poštenje i društveni ugled, jer komunisti su pod Obznanom kao zločinci protiv države. Dodali su još i to, da bi svaki drugi građanin zbog takve izjave (klevete), koju je dao u službenom ministarskom aktu, snosio kazneno-pravne posljedice, ali kako on stoji izvan dosega kaznenog zakona, uručuje mu se ovaj prosvjed.³⁹²

Komesarijat, koji je po svojoj namjeni trebao biti kratkotrajan, prolazan i ograničenih ovlasti, u gradu Osijeku imao je drugu svrhu, koncentraciju radikalske vlasti u osobi komesara. To je u praksi značilo odugovlačenje komesarijata i prisvajanje ovlasti koje bi po načelima demokracije i ustavnosti mogle pripadati jedino gradskom zastupstvu, koje je legalni predstavnik stanovnika gradske općine. „U gradu Osijeku vlada komesar neograničeno.“³⁹³ Osim što je preuzeo i obračunao posao elektrifikacije s tvrtkom McDaniel, te je sve završilo na obraničkom sudu, komesar je zaposlio potrebno (i nepotrebno) osoblje u električnoj centrali i na tramvaju, sam je načinio gradski proračun za 1927. godinu, raskinuo je gradski ugovor s poduzećem „Energos“ za priključivanje na električnu mrežu te sklopio drugi ugovor sa Zadrugom za zajedničku proizvodnju elektriciteta u Osijeku („Blokcentralom“).³⁹⁴ Za ovaj se ugovor pronio glas da je štetan za gradsku općinu i nepovoljan za potrošače izvan Zadruga, te je dr. Cepelić, odvjetnik gradske općine, uložio utok na ovaj ugovor. Problem nije bio samo u sklapanju ugovora o kojem je jednostrano odlučio komesar, već i u tome što nije bio objelodanjen, jer je komesar u ime grada mogao sklopiti kakav god posao, a da nitko za to ni ne zna, pa se ne može žaliti. Na građanima je, tom logikom, bilo samo da plaćaju što im se odredi, a njihovi interesi nisu ni po kome bili zastupani. Komesarove odredbe događale su se iza zatvorenih vrata, a župan ih je odobravao prije isteka žalbenog roka, dok nitko za njih nije ni znao. Informacije iz gradskog poglavarstva o tome što radi komesar neslužbenim su putem ipak curile u javnost. Kad su građani, koji su imali dugove

³⁹² „Prosvjed“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 198 (2224), 20. VII. 1927., 6.; HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20, Dr. Hengl, Karlove Vary, 21. srpnja 1927. Klub izabраниh (i raspuštenih) zastupnika federalista obratio se dr. Henglu, obavijestivši ga dok je bio na liječenju/ odmoru da je zastupstvo raspušteno, da je Strupi ponovo komesar, i da su federalisti optuženi za komunizam; tražili su Henglovo mišljenje kome da pošalju tužbu „radi ove podvale“.

³⁹³ „Na adresu g. komesara za grad Osijek“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 226 (2252), 18. VIII. 1927., 5.

³⁹⁴ „Blokcentrala“ je bila električna centrala, osnovana prije McDanielove električne centrale, kako bi sanbdijevala električnom energijom blok kuća u Županijskoj, Jägerovoj, Desatičnoj i Kapucinskoj ulici (samo središte Gornjega grada). Kako nije udovoljavala propisanim sigurnosnim uvjetima, bila je pozvana od strane redarstvenog povjereništva da otkloni manjke na postrojenju (opasne po život), ali se nije odazvala tome.

prema „Energosu“, saznali za novi ugovor s „Blokcentralom“,³⁹⁵ pobunili su se i tražili reviziju „Energosovih“ računa, no komesar Strupi im je zaprijetio obustavom isporuke električne energije.³⁹⁶ Prigovori građana zbog sklapanja ugovora u tajnosti postajali su, međutim, sve češći, pa je Strupi odlučio objelodaniti svoje zaključke i odluke o imovinsko-pravnim odnosima gradske općine, u smislu da je svaki građanin slobodan imati uvid i prijepis tih spisa, ali post festum, nakon što prođe vrijeme za ulaganje utoka, i tek nakon što ih odobri župan.

Na isti su način, neslužbeno, gotovo slučajno, građani Osijeka saznali da komesar Strupi radi na sklapanju velikog investicionog kredita za gradsku općinu. Poslao je upit I. hrvatskoj štedionici, Hrvatskoj eskomptnoj banci, Jugoslavenskoj banci i Hrvatskoj slavonskoj zemaljskoj hipotekarnoj banci, da posreduju za kredit od 450.000 engleskih funti ili 2.070.000 američkih dolara. Polovina toga kredita (1.053.000 dolara) upotrijebila bi se za isplatu duga elektrifikacije, dok bi se ostatak novca rasporedio za komunalne investicije na temelju zaključka gradskog zastupstva od 21. srpnja 1922. godine: 31.000.000 dinara za izgradnju vodovoda, 12.000.000 za izgradnju klaonice, 15.000.000 dinara za izgradnju gradske vijećnice, 4.500.000 za izgradnju gradske tržnice, 5.000.000 dinara za izgradnju kuća i 10.000.000 dinara za isplatu visećih dugova. Kako je namjera o podizanju ovoga kredita ipak procurila iz gradskog poglavarstva, komesar je sazvao jednu „savjetodavnu“ sjednicu, kako bi stvorio privid da o tome ne odlučuje sam, već da su mu bitni i interesi osječkih privrednika. Na sjednicu je pozvao predsjednika trgovačko-obrtničke komore Vladoja Aksmanovića, predsjednika društva trgovaca i industrijalaca Alberta Ruppaa i predsjednika podružnice Saveza hrvatskih obrtnika Ivana Aničića. O podizanju kredita, ipak, komesar nije imao pravo odlučivati ni uz savjet predstavnika ovih društava, a pogotovo ne sam, no Strupi je postupio upravo tako. Sjednica, sazvana kao savjetodavna, bila samo informativna –

³⁹⁵HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20., Stanko Strupi Zadruzi za zajedničku proizvodnju elektriciteta, 10. lipnja 1927. (utanačenje sporazuma s odobrenjem oblasnog župana).

³⁹⁶HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20., PREDSTAVKA resp. utok Dr. Ise Cepelića protiv zaključka kr. vladinog povjerenika radi utanačenja sa zadrugom za zajedničku proizvodnju elektriciteta resp. proti rješenja oblasnog velikog župana od 15. VI. 1927. broj 34033/ 1927. Ugovor koji je „Blokcentrala“ sklopila s gradskom općinom preko komesara Strupija određivao je da će se priključiti na gradsku centralu te svojim korisnicima preprodavati struju i pretvarati visoki napon u napon za kućanstva. Cijena na koju se obvezala „Blokcentrala“ 2,50 dinara po kwh za prodaju korisnicima, bila je manja od kupovne, pa se po ugovoru činilo da će „Blokcentrala“ biti u gubitku; no u ugovoru je postojala „kvaka“, jer dogovorena cijena nije bila fiksna. Ugovor je potvrdio župan Frančić, a nakon utoka dr. Ise Cepelića, župan je smanjio trajanje ugovora sa 6 godina na 5. Prema izračunu dr. Julija Kaisera, „daruju komesar i veliki župan zadruzi godišnje više od 400.000 Din, dakle kroz 5 godina više od dva milijuna dinara“, ali vrlo vjerojatno i puno preko toga. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20., Predstavka resp. utok Dr. Ise Cepelića odvjetnika u Osijeku protiv zaključka kr. vlad. povjerenika radi utanačenja sa zadrugom za zajedničku proizvodnju elektriciteta, na broj 4291/ VII-1927. 1585.; usp. „Komesarijat i džepovi osječkih građana“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 250 (2276), 11. IX. 1927., 5-6.

komesar je svoje „savjetnike“ informirao o kreditu koji misli podići.³⁹⁷ Predstavio im je elaborat o kreditu, te dodao da je sklapanje kredita već bio predvidio kad je donosio gradski proračun, krajem 1926. godine, i izjavio da za sada još nema konkretne ponude ni od jedne banke. Iz poglavarstva je, ipak, bila procurila informacija da je kredit već dogovoren preko beogradske velebanke. O kreditu nije bila povedena nikakva rasprava, mada su sjednici nazočila i sedmorica ravnatelja novčarskih zavoda (Gradske štedionice, Praštedionice, Hrvatske eskomptne banke, Jugobanke, Slavonske agrarne štedionice, Domovinske banke i Hipobanke).³⁹⁸ Ovakva samovolja komesara Strupija naišla je na oštru osudu javnosti. „Osječko građanstvo, bez razlike narodnosti, vjere i stališa, ustalo je složno i jednodušno protiv komesarijata u gradskoj općini i protiv namjere g. komesara da digne novi zajam od preko 120 milijuna dinara. Sve su osječke političke stranke, osim radikala, prosvjedovale proti tomu“.³⁹⁹

Početak listopada 1927. godine dr. Hengla je netko iz gradskog poglavarstva obavijestio da je 30. rujna 1927. „g. komesar potpisao zadužnicu, kojom zadužuje za dva milijuna dolara gradsku obćinu kod neke bankarske radnje. Zaduznicu je istoga dana odnio oko 11 sati oblasti, gdje ju je u odsutnosti g. oblasnog župana odobrio za stranu nadležne vlasti g. podžupan Deanović. Istoga dana po podne otputovao je g. komisar sa zaduznicom i spisima u Beograd, da nadležna ministarstva – svakako Ministarstvo financija, a valjda i Unutrašnjih djela – posao odobre.“⁴⁰⁰ Hengl se istog dana kad je saznao za sklapanje ovoga kredita obratio dr. Ribaru, narodnom poslaniku DS (davidovićevci, kojima je pripadao i župan Frančić), s molbom da na nadležnim mjestima poradi da ovaj kredit ne bude odobren. Naveo je da osječka gradska općina treba kredit, i da nema ništa protiv toga da ga skolopi komesar, ali ne pod uvjetima na 25 godina roka otplate, 7 i pol postotnom kamatom i dobrojnim tečajem od 85 %, u vrijeme kad je kreditna ponuda takva da se mogu dobiti daleko povoljniji uvjeti. Dodao je još i da je sve „obavljeno u najvećoj tajnosti tako, da se ne zna ni tko je vjerovnik.“⁴⁰¹ Mada je svjedok pri potpisivanju zadužnice bio predsjednik mjesne organizacije DS, gradski činovnik Konstantin Čutuković, od ostalih njegovih osječkih stranačkih kolega nitko nije bio obaviješten o kreditu, te ih je obavijestio dr. Hengl. Hengl je još spomenuo da postoje i insinucije da je župan Frančić namjerno tako tempirao svoje odsustvo da bi se njemu iza leđa sklopio ovaj kredit. Hengl je naglasio i to da ovdje nije

³⁹⁷ „Osječki građani, pripravite kese“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 228 (2254), 20. VIII. 1927., 5.

³⁹⁸ „Komesarski sovjet i osječki zajam“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 231 (2257), 23. VIII. 1927., 5-6.

³⁹⁹ „Prosvjedi protiv komesarijata i dizanja gradskog zajma“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 241 (2267), 2. IX. 1927., 5.

⁴⁰⁰ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, (pismo) Hengl dr. Ivanu Ribaru, Osijek, 3. listopada 1927.

⁴⁰¹ *Isto*.

riječ o političkom pitanju, već isključivo komunalnom i dalekosežnom, a obavlja se „izključenjem konkurencije pri zaključanim vratima i na očitu štetu grada i građana.“⁴⁰²

Iz suučesništva komesara Strupija i župana Frančića u sklapanju poslova u ime gradske općine koji ne pripadaju u komesarov djelokrug, što se brzo i iza zatvorenih vrata odvijalo pred nadolazeće skupštinske izbore, može se zaključiti samo da su se obojica žurili osobno okoristiti vrlo vjerojatnim provizijama koje su te poslove (nabavke i investicije) pratile. I za Strupija i za Frančića bilo je neizvjesno hoće li zadržati svoj položaj u Osijeku nakon izbora. Sam je komesarijat bio privremena institucija, i mada se u gradu Osijeku razvukao na gotovo godinu dana, nije bilo izvjesno koliko će još potrajati, a ni to da će ga cijelo vrijeme komesarijata, koliko god ono protrajalo, vršiti ista osoba. Glede položaja oblasnog župana, svaka je nova vlada postavljala svog župana, pa je župan Frančić mogao očekivati da će i on biti smijenjen nakon izbora, tim više što su osječki radikali neprestano urgirali za njegovu smjenu.

Skupštinski izbori provedeni 11. rujna 1927. godine pokazali su izmijenjenu političku sliku u odnosu na siječanjske oblasne izbore. U tih devet mjeseci osječko biračko tijelo poraslo je za 1029 birača (8966 prema 7937), a izlaznost birača (u siječnju 5617, tj. 71 %, a u rujnu 5879, tj. 66 % birača), koja je već bila u padu, još se više smanjila. Hrvatski su birači malo po malo odustajali od izbora, dok su radikali forsirali „svoje“ birače da izađu na izbore te ih strogo kontrolirali na biralištima pri samom činu glasovanja.⁴⁰³ U odnosu na Hrvatski blok (federalisti i pravaši), kojima je glas poklonio najveći dio osječkih birača (1935 glasova), znatno su porasli radikali (1357 glasova). Najveći dio osječkog biračkog tijela, koje je do prije dvije godine bilo kompaktno i podržavalo Radića kao jedinu hrvatsku opciju, sada je bio razasut na Hrvatski blok, Nezavisne radnike (1106 glasova), radićevce (275 glasova), pučkaše (135 glasova), Njemačku stranku (129 glasova) i nikićevce (59 glasova). Radikalsko biračko tijelo bilo je jedva dotaknuto vlastitim disidentima (Brkićevi radikali dobili su 78 glasova), no omjer prema demokratima (davidovićevci 398 glasova i pribićevićevci 289 glasova) znatno se smanjio.⁴⁰⁴ Tendencija povećavanja broja glasova za radikale, a stagnacija za federaliste vidjela se već na izborima za gradsko zastupstvo 1927. godine. Uz radikalski izborni teror, federalisti su mogli jedino apelirati na one birače koji nisu izlazili na izbore, da izađu na birališta, jer su pred Osječanima bili još jedni izbori, četvrti po redu

⁴⁰²*Isto.*

⁴⁰³ „Tramvajski namještenici glasovali pod radikalskim terorom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 252 (2278), 12. IX. 1927., 2.

⁴⁰⁴ U skupštinskim izborima 1927. u Osijeku su još i Zemljoradnici imali svoju listu koja je dobila 31 glas. „Prve vijesti sa izbornog bojišta“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 252 (2278), 12. IX. 1927., 1.

u 1927. godini, ponovljeni izbori za gradsko zastupstvo. „Kojim sredstvima su radikali došli do ovećeg broja glasova u virovitićkoj županiji nije ovdje potrebno isticati. (...) Posve je prirodno da osjećke građane te makinacije zabrinjavaju. (...) Tu se vidi očita nakana, da se složno osjećko građanstvo hoće da izmori čestim izborima i da ga se upropasti vječnim komesarijatom.“⁴⁰⁵ Raspisivanje ponovljenih gradskih izbora župan Frančić tražio je od komesara Strupija prije 11. rujna (tj. skupštinskih izbora), no komesar Strupi, čija je faktična misija u Osijeku bila odugovlačiti komesarijat, odbio je izvršiti taj nalog, odgovorivši „da će on sam opredijeliti dan izbora i da mu samo ministar unutrašnjih djela može davati u tom pravcu naloge.“⁴⁰⁶ Strupiju se nije žurilo napustiti komesarski položaj u Osijeku, barem dok ne zaključí veliki amortizacioni kredit koji je planirao, a za župana Frančića se znalo da će uskoro biti smijenjen. Polovinom listopada Frančić je doista bio umirovljen, a na njegovo mjesto došao je demokrat dr. Radmilo Vujović.⁴⁰⁷ Izbori za gradsko zastupstvo bili su raspisani 22. rujna 1927., a njihova je provedba bila određena za 6. studeni 1927. Osjećki federalisti su pod imenom *Hrvatskog građanstva i radništva* pokušali na jednoj listi okupiti sve osjećke hrvatske snage, te su im se pridružili osjećki pućkaši i pravaši.

Veliki amortizacioni kredit komesara Strupija, odobren od podžupana Deanovića, našao se početkom listopada 1927. godine pred ministarstvom financija, koje je trebalo za kredit izdati konaćno odobrenje. Kako su uvjeti kredita za grad Osijek bili nepovoljni, deputacija osjećkih građana predvođena dr. Alfonsom Mužom, otišla je u Beograd kako bi intervenirala kod ministra financija. Predstavnici osjećkih građana tražili su da se kredit ne odobri iz razloga što komesar nije imao ovlasti sklopiti takav kredit, i što je štetan po interese gradske općine. Ministar financija je reagirao odmah, te brzojavno zabranio komesaru Strupiju zaključivanje kredita.

Strupi je, međutim, imao i drugih planova kako da upotrijebi osjećku gradsku blagajnu za osobnu korist: „nakon što je propao s dolarskim zajmom, budući da mu se u posao umiješalo javno mišljenje, pokušava sad sreću kod osjećke plinare.“⁴⁰⁸ Strupi je, u očekivanju ponovljenih gradskih izbora, znao da bi uskoro mogao napustiti svoj

⁴⁰⁵ „Radikalska obećanja“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 263 (2289), 22. IX. 1927., 2.

⁴⁰⁶ „Gradski izbori osjećki bit će raspisani između 12. i 14. rujna“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 246 (2272), 7. IX. 1927., 5.

⁴⁰⁷ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Ukinuće Bjelovarsko-Križevaćke županije i kako je to područje prošlo u vrijeme djelovanja Osjećke i Zagrebaćke oblasne skupštine 1927. i 1928. godine“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživaćki i umjetnićki radu Bjelovaru*, br. 2 (2008), 35-60, 46. Autorica je u ovom svom radu oblasnog župana Vujovića 1927. godine oznaćila kao radikala, dok ga *Hrvatski list* iste godine oznaćava kao davidovićevca, usp. „Novi veliki župan“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 334 (2360), 1. XII. 1927., 6.; „Nova spletkarenja protiv osjećkoga gradskog zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 342 (2368), 9. XII. 1927., 3.

⁴⁰⁸ „Novi podvizi vladinog komesara“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 284 (2308), 13. X. 1927., 6.

povlašteni položaj, a nije htio otići iz Osijeka praznih (ili nedovoljno punih) ruku. Zato je odlučio iskoristiti taj svoj položaj kao bi, uz vrlo vjerojatnu izdašnu nagradu, omogućio osječkoj Plinari da profitira na prihodima osječke gradske općine. Stupio je stoga u pregovore sa zastupnicima Plinare, te dogovorio da će se ugovor grada s Plinarom produžiti na slijedećih 25 godina (što je za grad Osijek značilo još 42 godine); da se cijena plina za javnu rasvjetu povisi; te da se parnica između gradske općine i Plinare obustavi, što znači da se gradska općina odriče od svojih potraživanja od Plinare koja su iznosila preko pola milijuna dinara. Nakon pregovora Strupija i Plinare bio je načinjen i nacrt ugovora, no ni zastupnici Plinare, ni komesar Strupi nisu o tome htjeli dati službenu izjavu, već su se obvezali na potpunu diskreciju, kako bi što prije zaključili ugovor i kako bi ga oblasni župan odobrio prije 6. studenog 1927., dok se ne izabere novo gradsko zastupstvo. „Ne samo da si je plinara na taj način osigurala visoke cijene za plin, dok gradska općina ima svoju znatno jeftiniju električnu rasvjetu, već je, što je glavno i najtegotnije za gradsku općinu, obvezala istu, da se m o r a njime služiti (...) time je plinara postigla preko noći na štetu gradske općine ono što kroz godine ni pregovorima, ni prijetnjama, ni parnicama a niti drugim sredstvima postići nije mogla.“⁴⁰⁹ Komesar Strupi se u dogovoru s Plinarom odrekao prava gradske općine da osvjetli gradske ulice električnim svjetlom, a da u isto vrijeme ne mora koristiti i plinsku rasvjetu. Također je priznao „Jugoslavensko d.d. za plin i munjinu“ pravnim nasljednikom koncesionog ugovora iz 1883. godine, i time poništio predhodno vladino rješenje koje je bilo suprotno. Ono što Plinara nikako nije uspijevala postići za vrijeme gradskog načelnika Hengla, u prvom je pokušaju uspjela preko komesara Strupija, tri tjedna prije izbora za gradsko zastupstvo. Strupiju, čiji je boravak u Osijeku bio tek privremen, nije bila važna dobrobit grada, „jer napuštajući svoja bitna prava grada Osijeka g. komesar produžuje i ugovorno vrijeme, a povisuje i cijene plinu. Ni jedno ni drugo ne leži u interesu općine, pa tako građanstvo dolazi u zabunu i smetnju i ne zna, kako da si protumači ne samo žurbu i tajnovitost rada g. komesara, nego i same njegove čine.“⁴¹⁰ Ugovor s Plinarom bio je zaključen već 18. listopada, jer Strupi nije znao koliko će još ostati na dužnosti osječkog komesara, a Plinara ovakvu prigodu, po kojoj će se gradska općina obvezati da joj slijedećih 18 godina poklanja novac, nije htjela ni za što propustiti. Komesar je gradsku općinu obvezao da još punih 18 godina osvjetljava grad plinom (pored električne rasvjete), i to svim plinskim svjetiljkama, kojih je bilo gotovo 600; da to plaća po cijeni od 2 dinara po kubnom metru plina, tj. pedeset puta skuplje nego prije sklapanja ovog ugovora; i da plaća taj plin i onda ako plinske

⁴⁰⁹ „Grad Osijek opet izigran“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 286 (2312), 15. X. 1927., 6.

⁴¹⁰ „Dva udarca gradu Osijeku – jedan za drugim“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 287 (231), 16. X. 1927., 6.

svjetiljke ne budu gorjele.⁴¹¹ Gradska općina se ovom izvansudskom nagodbom obvezala plaćati punu naknadu za ugašena plinska rasvjetna mjesta, tj. plaćati punu naknadu ni za što.⁴¹² Bivši gradski načelnici dr. Ante Pinterović i dr. Vjekoslav Hengl, podnijeli su (kao građani) utok protiv izvansudske nagodbe koju je u ime gradske općine komesar sklopio s Plinarom, jer su njome interesi gradske općine bili teško oštećeni.⁴¹³ Njihov je utok dospio pred dožupana Dejanovića, koji ga je odbacio, te donio rješenje da je ta nagodba dobra i povoljna za gradske interese. Pinterović i Hengl na to su potražili pravni lijek na Upravnom sudu u Zagrebu.⁴¹⁴ Njihova je tužba i tamo bila odbačena jer nisu bili legitimno tijelo koje može podnijeti takvu tužbu, već je to bilo jedino gradsko zastupstvo.

Za komesarov kredit, koji je ministar financija dr. Bogdan Marković isprva zabranio, agitirala je u Beogradu još jedna deputacija, ovog puta osječkih radikala. Ministar im je odgovorio isto što i deputaciji osječkih građana – da je kredit pod dogovorenim uvjetima štetan po gradske interese, a time i po državu koja vodi nadzor o svim sličnim kreditima, te da ga je sklopila osoba koja za to nema ovlasti, i stoga ne može dobiti odobrenje Ministarstva financija. Nekoliko dana nakon toga, 18. listopada, netom nakon što je komesar Strupi sklopio ugovor s Plinarom, stigla mu je i službena obavijest ministra financija Markovića (onog istog koji je tjedan dana prije tvrdio da je kredit štetan, a komesar neovlašten) da Ministarstvo financija odobrava podizanje kredita u ime osječke gradske općine u visini od 1.650.000 do 2.000.000 američkih dolara po kamati od 7,5 % te dobrojnom tečaju od 85 % (što je značilo da se iz kredita korisniku isplaćuje samo 85 % dogovorenog iznosa, u ovom slučaju 1.402.500 do 1.700.000 dolara, a kreditoru se vraća cijeli dogovoreni iznos).⁴¹⁵ Protiv zajma ustala je osječka Trgovačko-obrtnička komora (TOK), koja je od komesara uspjela dobiti uvid o kreditu, koji, mada je bio odobren, još nije bio objelodanjen osječkoj javnosti. U raspravi koja se

⁴¹¹Cijena kubnog metra plina za privatne osobe bila je u Osijeku 4 dinara, dok je u drugim gradovima iznosila 2,80-3 dinara. To joj je pravo priznao komesar Strupi. „Komesarski atentat na interese grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 289 (2315), 18. X. 1927., 6.

⁴¹²„Profitabilan posao od 1974. do danas“, *Vjesnik HEP* (Zagreb), br. 119, prosinac 2000., 18.

⁴¹³„Utok protiv ugovora s plinarom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 298 (2324), 27. X. 1927., 6.

⁴¹⁴Dožupan Dejanović u to je vrijeme bio v.d. osječkog župana. Novi oblasni veliki župan, dr. Radmilo Vujović, još uvijek nije bio preuzeo dužnost. „Novi veliki župan“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 334 (2360), 1. XII. 1927., 6.

⁴¹⁵HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 32, Ministarstvo finansija, 15. listopada (1927.), Odobrenje da se grad Osijek može zadužiti i inostranstvu sa sumom do 2.000.000 dolara. „; *Hrvatski list* je na dvostruku vijest, o ugovoru s Plinarom i odobravanjem kredita u istom danu, reagirao izjavom da osječki radikali slave jer je „osječka krava muzara potpuno u njihovim šakama.“ „Svršeno je...“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 290 (2316), 19. X. 1927., 5. Naknadno se saznalo da je druga skupina osječkih radikala potražila pomoć od sina premijera Vukićevića, te da je on preko ministra pravosuđa utjecao na ministra Markovića, izjavivši da je komesar legitimno tijelo za zaključivanje takvog kredita. „Komesarski zajam pred skupštinom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 308 (2334), 6. XI. 1927., 2.

povela ispostavilo se da kredit neće donijeti rasterećenje poreznih obveznika (čiji je porezni teret trebao biti smanjen sa 160 % na 120 %), te su u TOK odlučili da se detaljnije pozabave pitanjem iskoristivosti i opterećenja ovog kredita, što su i učinili. Sud TOK o komesarovom kreditu bio je jednoglasno negativan, jer kad su sve izračunali, vidjeli su da kredit ne bi donio nikakvo smanjenje poreznog opterećenja. Njegova bi godišnja otplata stajala grad fiksno 176.040 dolara godišnje tijekom 25 godina, dok je otplata McDanielu trajala još 6 godina, s iznosom koji opada sa svakom slijedećom ratom, od 192.500 do 137.500 dolara. Preostali iznos komesarovog kredita, kad se odbiju dug McDanielu i svi troškovi (kredita), ostavio bi gradu 329.500 dolara (18.450.000 dinara), što ne bi bilo dovoljno ni za gradnju vodovoda, a time ni za kakvu drugu investiciju iz radnog programa gradskog zastupstva od 21. srpnja 1922. (klačonica, vijećnica, tržnica, utvrđivanje donjogradske dravske obale itd.). Još jedna nepovoljna okolnost Strupijevog kredita bila je to što ugovorom nije bilo određeno kad će se isplatiti kredit, već samo da se za isplatu kamata dužnik (grad Osijek) tereti od 15. listopada 1927. godine. Bio je to izračun za podizanje kredita u punom iznosu od 2.000.000 dolara, no točan iznos kredita mogao je biti i manji (do 1.650.000 dolara), što je značilo da gradskoj općini nakon isplate McDaniela, osim velike godišnje rate za isplatu kredita tijekom slijedećih 25 godina, ne bi ostalo gotovo ništa. Za Osijek bi ovaj kredit značio da do 1952. godine ne bi mogao imati nikakvih novih investicija, jer su po ugovoru uvjeti za prijevremeno zatvaranje kredita bili vrlo nepovoljni.⁴¹⁶ Dr. Julio Weiss, koji je izložio elaborat komesarovog kredita, predložio je da TOK, kao predstavnik privrednika, uz potpis svih komorskih vijećnika (kao općinara), ustane tužbom na Državni savjet protiv rješenja ministra financija Markovića, kojim je odobren ovaj kredit, jer je štetan za gradsku općinu. U prijedlog je ušla i dopuna da se svojim potpisom pridruže svi osječki građani koji to žele, te je sve bilo jednoglasno prihvaćeno.⁴¹⁷ TOK je svoju tužbu podnijela dokazujući štetnost kredita, ne osvrćući se na pitanje je li zakonito to što kredit sklapa komesar umjesto legitimnih zastupnika gradske općine. Komesar Strupi je, pak, pozvao dr. Weissa da nazoči njegovom

⁴¹⁶HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Oskar Weismayer Vjekoslav Henglu, Zagreb, 26. siječnja 1927. Oskar Weismayer, osječki bankar i financijski stručnjak, u to vrijeme predsjednik Jugoslavenske banke d.d., pokušavao je, na Henglovu zamolbu, pribaviti gradu Osijeku kredit za gradske investicije, no i posredovati kako bi kreditni uvjeti bili što prihvatljiviji; kredit od 150 milijuna dinara (o kojem je gradska vlast u Osijeku odlučila 1925.) smatrao je prevelikim za gradsku općinu po uvjetima koji su se početkom 1927. godine nudili za područje cijele Kraljevine. Kasnije je zamoljen i za stručnu procjenu „komesarskog“ kredita. „Što se pravne strane strane ovog ugovora tiče, čovjek ne mora baš biti jurista, da vidi da je to pravi monstrum od ugovora. To nije ugovor, to je mišolovka u koju je grad uhvaćen i osuđen na milost bankaru“, tvrdio je Oskar Weismayer ocjenjujući ugovorni nacrt. „Dolarski zajam grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 332 (2358), 29. XI. 1927., 6.

⁴¹⁷„Trgovačka i obrtnička komora jednoglasno je zauzela stanovište, da je komesarski dolarski zajam štetan za interese općine grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 296 (2322), 25. X. 1927., 3-4.

sastanku s predstavnikom financijske grupe s kojima bi sklopio sporni kredit, Arnoldom Neubrochom iz Beča, podpredsjednikom Foreign Trade Securities Ltd. Iz New Yorka.⁴¹⁸ Na toj je sjednici dr. Weiss htio pregovarati o uvjetima kredita, no Neubroch nije dopuštao nikakve izmjene preliminarnog ugovora, jer je on bio potvrđen od strane ministra financija. Također je dodao da on još uvijek ne može reći koji iznos kredita (od 1.650.000 do 2.000.000 dolara) bi bio podijeljen gradskoj općini, već da o tome jednostrano i naknadno odlučuje kreditor. Pokazalo se i to da kredit nije ni trebao biti namijenjen izgradnji vodovoda, i da se o vodovodu kao hitnoj investiciji uopće nije ni razgovaralo između Strupija i Neubrocha. Na koncu je izašlo na vidjelo, kad se u kreditnu računicu uvrste sve varijable (tečaj dolara, troškovi kredita, godišnja kamata, isplata McDanielu i dr.), da bi grad Osijek od kreditora dobio „na ruke“ 90.000.000 dinara, vratio 250.000.000 dinara, a sve to ni za što.⁴¹⁹

Protiv komesarovog kredita prosvjedovala je i tvrtka McDaniel, jer je po općoj zadužnici gradska općina Osijek imala obvezu za podizanje novog zajma prvo tražiti pristanak McDaniela kao vjerovnika. Charles B. McDaniel Jr. stigao je u Osijek sa svojim beogradskim zastupnikom, kako bi osobno prigovorio sklapanju komesarovog zajma.⁴²⁰

Kako se tužba TOK protiv komesarovog zajma oslanjala samo na njegovu štetnost, osječki su građani ipak potpisivali drugu tužbu protiv tog zajma, ne samo iz razloga njegove štetnosti, već i nezakovitosti, jer ga je u ime gradske općine sklopio komesar koji je za to bio neovlaštena osoba. Ovu je tužbu u ime osječkih građana podnio Vjekoslav Hengl. Komesar Strupi imenovao je odvjetnika dr. Milu Popovića, radikala, gradskim pravnim zastupnikom u predmetu kredita, neovisno o tome što je gradska općina već imala svog pravnog zastupnika (dr. Iso Cepelić).

Nastojanja osječkih federalista protiv „komesarskog“ kredita, koji su preko *Hrvatskog lista* uzbunili javnost, te digli na noge i osječke građane i privredne subjekte da podignu tužbe, na kraju su rezultirale time da se komesar Strupi ipak nije usudio zaključiti sporni kredit. Od newyorškog kreditora u osječko je gradsko poglavarstvo početkom ožujka 1928. stigla obavijest da odustaje od kreditne pogodbe, jer do 9. studenog 1927., kako je

⁴¹⁸„Obrat u gradskom dolarskom zajmu“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 301 (2327), 30. X. 1927., 6.

⁴¹⁹„Komesarski zajam i mali privrednici“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 296 (2322), 25. X. 1927., 6.

⁴²⁰„Charles B. Mac Daniel u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 305 (2331), 3. XI. 1927., 6.; Čim je tvrtka McDaniel doznala za odobrenje komesarovog kredita, reagirala je pismeno, te podsjetila gradsku općinu Osijek na hipoteku i ugovor o kreditu sklopljenom s McDanielom, prema kojem gradska općina nema pravo izdavati nove obveznice drugom vjerovniku. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 32, Charles B. McDaniel Jr. Općini sl. i kr. grada Osijeka, 18. listopada 1927.

stajalo u ugovoru, kredit nije bio zaključen.⁴²¹ Od gradske općine, međutim, predstavnik kreditora Neubroch tražio je da plati 25.000 američkih dolara (2.400.000 dinara) zato što nije došlo do sklapanja kredita.⁴²²

Sklapanje komesarovog zajma, kao i izvansudska nagodba (novi ugovor) s Plinarom, događali su se u vrijeme predizborne kampanje za ponovni izbor gradskog zastupstva. Na velikoj predizbornoj skupštini Hrvatskog građanstva i radništva (osječki federalisti, pravaši i pučkaši), Hengl je održao govor u kojem je razložio način na koji je porezno opterećenje osječkih građana već moglo biti umanjeno, a da gradske financije ne zapadnu u krizu. U svojoj prvoj godini djelovanja čista dobit od gradskog tramvaja bila je veća od 3.000.000 dinara (za elektranu još nisu postojali službeni podaci). Najamnina za gradske vojarne, koju je dosudio stambeni sud, iznosila je preko 1.100.000 dinara, i to je bio novac na koji je gradska općina računala, jer su vojarne i bile izgrađene kako bi doprinosile prihodima gradske općine. Grad je za uzdržavanje policije trošio preko 3.000.000 dinara, a bio je spreman davati do jednog milijuna (što je još uvijek dvostruko premašivalo svotu koju su izdvajali drugi gradovi u Kraljevini), a preostala dva milijuna trošila bi se na povrat kredita. Hengl je ukazivao na to da je gradska općina Osijek mogla, kad se sve to zbroji (preko 6.000.000 dinara), otplatiti više od polovine godišnje rate McDanielu bez uvođenja dodatnih poreznih nameta. Ti dodatni porezni nameti trebali su potrajati dok gradska općina ne uspije podići dugoročni kredit, koji bi pokrio i ostatak duga McDanielu i realizaciju ostalih dogovorenih komunalnih planova.⁴²³ Radikali, koji su preko svog komesara imali vlast u Osijeku, nisu se ni u jednom trenutku potrudili oko ishođenja isplate duga za vojarne ili smanjenje općinskih troškova za redarstvo; naprotiv, svojim su utjecajem osigurali samo još veće isisavanje gradskog novca, sklapajući dugoročan, skup i ničim opravdan kredit, obvezujući se plaćati plinsku javnu rasvjetu koja neće raditi, namiještajući nekvalificiran i prekobrajan kadar u gradskim poduzećima i službama i odnoseći se prema gradskoj imovini kao prema svojem lenu.⁴²⁴ Hengl svojim biračima nije obećao instantno smanjenje poreznih nameta, ali je naglasio da će na svaki način nastojati ishoditi za gradsku općinu povoljan

⁴²¹ „Komesarsko-radikalni zajam konačno propao“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 335 (2361), 2. XII. 1927., 3.

⁴²² „Novi komesarski tereti u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 70 (2458), 9. III. 1927., 3.

⁴²³ „Govor g. dra. Hengla na velikoj izbornoj skupštini hrvatskog građanstva i radništva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 303 (2329), 1. XI. 1927., 1-4.

⁴²⁴ Odnos komesara Strupija prema financijama gradske općine vrlo se dobro vidi iz primjera gradnje nove granitne ceste u naselju I. Mažuranića. To je bilo novo naselje na rubu Gornjega grada, u kojem su do kraja 1927. godine bile izgrađene samo dvije kuće. U isto je vrijeme u gradu je postojalo 16 ulica koje nisu imale izgrađenu cestu, među njima i neke u samom centru grada, dok su još neke ceste bile dotrajale, no Strupi je gradio cestu tamo gdje se njemu sviđjelo (pogodovao je svom bratiću graditelju Ottu Strupiju, koji je u Mažuranićevom vijencu izgradio kuću), i to ne čekajući ni da prođe žalbeni rok od (8 dana od objave odluke). „G. komesar gradi cestu“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 330 (2356), 27. XI. 1927., 6.

dugoročni kredit, smanjenje učešća gradske općine u troškovima redarstva te naplatu najamnine (sa zaostacima) za gradske vojarne.

4.2. Ponovljeni gradski izbori i kompromis s radikalima

Radikali su se nepošteno borili na izborima, što su u više navrata pokazali u Osijeku. Njihove su standardne izborne metode bile voditi državne i gradske namještenike, osobe ovine o vlasti, kolektivno na izbore, uz prijeteću pratnju i predhodno oduzimanje izbornih iskaznica; zastrašivanje birača od nadređenih osoba na njihovom radnom mjestu do zastrašivanja na biralištu, gdje su čuvari radikalskih kutija držali ruku na kutiji, i od svojih birača još zahtijevali pokazivanje otvorenog dlana odmah nakon obilaska radikalske kutije. Državne i gradske službenike i namještenike bilo je uobičajeno smatrati radikalskim biračkim tijelom, osim ako su bili pristaše one stranke koja je na vlasti s radikalima. Bilo je, međutim, među tim uposlenicima i onih koji se nisu dali ucijeniti i prisilno glasovati za radikale, ali o tome se nisu javno usuđivali izjašnjavati.⁴²⁵

Osječki su radikali dobro pazili da na osječkim izborima ne bi prošli kao na zagrebačkim skupštinskim izborima, gdje je od 1.480 upisanih članova NRS izborima pristupilo njih manje od tisuću, a od njih su za radikale glasovala samo 393 njihova člana.⁴²⁶ Svoje su biračke redove radikali pojačavali dovodeći seljake iz okolnih srpskih sela da glasuju pod tuđim imenom za radikale, dijeleći im izborne iskaznice koje nisu dostavili hrvatskim biračima, ili one koje se nisu mogle dostaviti. Bilo je i radikalskih birača koji su glasovali dva puta, no kako su na dvanaest osječkih birališta predsjednici izbornih povjerenstava u njih jedanaest bili Srbi, takve su izborne prijekure i druge nepravilnosti uspijevale. Osječki su radikali za svake izbore imali sve više i više birača, jer su ih uporno reklamirali pred svako novo sastavljanje biračkih popisa, a njihovo prebivalište u Osijeku nije kontrolirao nitko drugi nego policija, koja je bila u radikalskim rukama i čiji su djelatnici i sami većinom bili radikali. Osječki su federalisti zato prije svakih izbora opominjali svoje birače da provjere svoje izbornu pravo u gradskom poglavarstvu, te da sami ondje podignu svoju izbornu iskaznicu, jer se nisu

⁴²⁵HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, (pismo) Pichler Henglu, Osijek, 29. listopada 1927.; Adolf Pichler obraća se dr. Henglu kako bi mu obećao podršku na izborima u svoje ime i barem 10 svojih kolega te cijele svoje rodbine; naglašava da nije radikalski pristaša iako je poštanski i brzojavni činovnik, i obraća mu se u povjerenju jer „Vi morate opet biti naš gradonačelnik – pa puklo – kud puklo!“

⁴²⁶„Rad radikala je ubitačan za Hrvate“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 298 (2324), 27. X. 1927., 3.

mogli osloniti na to da će im biti dostavljena. Uza sve svoje „mjere“ koje su prije izbora i na samim biralištima poduzimali, radikali nisu uspijevali dobiti za sebe većinu, ali su dobivali sve veći postotak glasova. U izborima za gradsko zastupstvo to im je odmah osiguravalo utjecaj, jer uz četvrtinu gradskih zastupnika, koliko su uspijevali skupiti, mogli su blokirati mnoge odluke zato što protiv sebe nisu imali jedinstvenu većinu, nego šaroliku skupinu predstavnika različitih interesnih sfera, nacionalnih (Hrvati, cionisti, a zatim i Nijemci), privredničkih (poglavito osječke Plinare) i ideoloških (u kojima su se isticali komunisti – nezavisni radnici). Glavna odluka koju su radikali nastojali osujetiti bio je izbor gradskog načelnika, jer ako se ne izabere načelnik, dolazi radikalski komesar. Toga su bili svjesni svi zastupnici, i zato se radikali, iako nisu imali većinu, nisu ustručavali ni tražiti da se načelnik izabere iz njihovih redova.

Ponovljeni izbori za osječko gradsko zastupstvo održali su se 6. studenog 1927. Osječani nisu pokazali „izborni zamor“ izlazeći na biralište četvrti puta u istoj godini. Interes za izbore bio je kao i obično, između 76 i 77 % (od upisana 8.853 birača glasovalo je 6.560, što je bilo za 213 manje nego na prvim izborima u ožujku). Birači su birali između osam izbornih kutija, od kojih su dvije pripadale predizbornim koalicijama, „Hrvatskoj listini“ ili „Hrvatskom građanstvu i radništvu“ odnosno „Radnom bloku“ koji su oblikovali osječki davidovićevci, samostalni demokrati i Brkićevi radikalski disidenti. Ostale kutije pripadale su radikalima, nikićevcima, nezavisnim radnicima, Nijemcima, cionistima i radićevcima. „Hrvatskoj listini“ potporu je dalo 2.649 birača te je dobila 16 zastupnika, dok je radikale podržalo 1.859 birača i donijelo im 11 mandata u zastupstvu. Nezavisni radnici su bili treći sa 990 glasova i 6 mandata. Po dva mandata dobili su cionisti (275 glasova) i Radni blok (398 glasova), a ostali po jedan mandat (radićevci 194 glasa, Nijemci 122 glasa i nikićevci 77 glasova).⁴²⁷

⁴²⁷ „Rezultat današnjih gradskih izbora“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 309 (2335), 6. XI. 1927., 1.

Tablica 6, Izabrani gradski zastupnici na ponovljenim osječkim izborima za gradsko zastupstvo 6. studenog 1927.

Stranka ili interesna skupina	Broj mandata	Izabrani zastupnici
Hrvatsko građanstvo i radništvo (HFSS, HPS, HSP)	16	Dr. Vjekoslav Hengl, odvjetnik i kr. javni bilježnik, Mijo Matijević, trgovac, Antun Jung, krojač, Ivan Leipzig, ekonom, Stjepan Barić, postolar, Viktor Kolčić, mesar, prof. dr. Josip Bösendorfer, ravnatelj srednj. zavoda, Jakob Renich, trgovac, dr. Kamilo Firingner, odvjetnik, Martin Glaser, čarapar, dr. Slavko Michl, odvjetnik, Viktor Frouth, pekar, dr. Milan Čačinović, liječnik, dr. Julio Kaiser, odvjetnik, Edo Koler, bravar, Tomo Gasteiger, ekonom
Radikali (NRS)	11	Jovan Vuković, trgovac i narodni poslanik, Ljudevit Gaj, veliki župan u miru, Aleksandar Božić, zastupnik u poreznim stvarima, dr. Mladen Simonović, odvjetnik i kr. javni bilježnik, Bogdan Penjić, profesor, Ignjat Novaković, šef željezničkog kolodvora, Julije Herzl, trgovac, Milan Bosanac, banski savjetnik u miru, Rajko Božinović, pekar, Teodor Pastornački, kolar, Milan Barić, trgovac
Nezavisni radnici	6	Stjepan Schneider, građevinski poslovođa, Dragutin Šlezak, klesarski radnik, Kajetan Kočevar, ljevač željeza, Edo Dürr, strojarski radnik, Božidar Maslarić, profesor, Josip Wolf, brijački obrtnik
Radni blok (DS, SDS, radikalni disidenti)	2	dr. Alfons Muža, liječnik, Dragutin Koch, ravnatelj gimnazije
Cionisti	2	dr. Hugo Spitzer, odvjetnik, Ljudevit Freundlich, inž.
Radićevci (HSS)	1	Petar Pelzer, graditelj
Nijemci	1	Karlo/ Dragutin Gasteiger, privatni činovnik
Nikićevci	1	Otto Struppi, graditelj
Ukupno	40	

Veliki izborni uspjeh radikala u odnosu na „Hrvatsko građanstvo i radništvo“ mogao se pripisati ponajviše izbornim nepravilnostima koje su provodili radikali, ali i tome što su radikali već godinama držali državnu vlast protiv koje se hrvatska većina u gradskoj vlasti pokazala nemoćna – kad su iz zastupstva bili izbačeni radićevci i nezavisni radnici, kad je gradsko zastupstvo bez razloga bilo raspušteno, kad se priječila izgradnja novogradske pruge, kad zastupnicima nije bilo omogućeno da izaberu načelnika kojeg je htjela većina, pa i kad je za gradsku općinu od strane premijera bio potvrđen štetan kredit, te u svim godinama dok se policija uzdržavala na teret grada a vojno ministarstvo okretalo glavu kad je trebalo platiti najamninu za vojne. Osim tih krupnih primjera u kojima je osječka hrvatska većina gubila od radikala, Osječani su svakodnevno mogli vidjeti da radikali imaju prednost pri upošljavanju, da je gradska policija zapravo radikalska policija, da se u gradu zatvaraju srednje škole (nakon velike gimnazije bila je zatvorena i ženska realna gimnazija), pa i kazalište, a da na ploči Gornjogradske agencije za riječnu plovidbu, iako je zatražena promjena, i dalje piše „Osek“ umjesto Osijek. Radikali su žestoko navalili da zauzmu vlast u Osijeku, oertavajući time „ne samo tek za vlašću, pomoću koje bi pljačkali, nego i oštar napadaj

na hrvatski karakter grada Osijeka, kojemu su htjeli dati srpski biljeg“,⁴²⁸ a hrvatske snage, poglavito federalisti, bile su im goloruki protivnik. Zbog njihovog lošeg izbornog rezultata, mada su dobili relativnu većinu, postalo je upitno hoće li ovog puta moći biti izabran gradski načelnik, i hoće li zastupstvo konačno početi s radom, ili će gradska općina biti vraćena natrag pod komesarijat. U tom su smjeru federalisti poduzeli dva koraka. Prvi je bio prijedlog o izmjeni §51 Zakona od 21. lipnja 1895. o ustrojstvu gradskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji, koji su u Narodnu skupštinu predali dr. Trumbić i dr. Pavelić. Radilo se o paragrafu koji je određivao način provedbe izbora za gradskog načelnika u hrvatskim gradovima, koji je uključivao kandidacioni odbor i trojni prijedlog, što se protivilo demokratskom principu odlučivanja i volju većine moglo podrediti manjini, čak pojedincu – velikom županu. Prijedlog je bio podnesen upravo na temelju osječkog slučaja iz travnja 1927., kad se trojnim prijedlogom većinski federalističkom zastupstvu pokušao nametnuti načelnik radikal, demokrat ili nikićevac.⁴²⁹ Prijedlog Trumbića i Pavelića trebao je zaštititi novo osječko zastupstvo od ponavljanja iste te situacije, u konačnici, još jednog raspuštanja zastupstva i produžetka komesarijata. U Skupštini je prijedlog prošao 11. studenog, jednoglasno i bez rasprave, a osječki su federalisti povodom toga organizirali proslavu u *Hrvatskom domu* za sve prijatelje i pristaše osječkih Hrvata, na koju je najavljen i dolazak dr. Trumbića.

Za vrijeme očekivanja raspleta oko sudbine *trojnog prijedloga* u Narodnoj skupštini, osječki su federalisti poduzeli i drugi korak, osnivanjem kluba „Međustranačkog Radnog Bloka (Kluba) gradskih zastupnika“ u koji su ušli Hrvatsko građanstvo i radništvo, Radni blok, cionisti i radićevac. Cilj im je bio zaštita gradske autonomije i komunalnih interesa, a predsjednikom kluba bio je izabran dr. Hengl. Kako su nikićevci bili uz radikale, njihov zastupnik nije ušao u ovaj klub, a isto tako ni Nijemci, čijeg su predstavnika radikali pridobili za sebe. Međustranački blok obuhvaćao je 21 zastupnika,

⁴²⁸ „Štampa o ispadu osječkih gradskih izbora“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 313 (2339), 10. XI. 1927., 2-3. Posljednje nedjelje prije gradskih izbora, 30. listopada, bio je dan glavnih izborničkih skupština za sve stranke u Osijeku, te su na radikalnoj „posve lokalnoj skupštini, koja se imala baviti komunalnim pitanjima, osvanule najteže „lubarde“ radikalske stranke iz svih krajeva države (...) Ova teška artiljerija osječkih radikala sastojala se od ovih osoba: dra Vlade Andrića, ministra za agrarnu reformu, Dragiše Cvetkovića, narodnog poslanika iz Niša, Šemaja Demaja, narodnog poslanika iz Beograda, Stojadina Pavlovića, narodn. poslanika iz Požarevca, Ratka Pažanina, narodnog poslanika iz Hercegovine, Luje Waltera, narodnog poslanika iz Jasenovca, dra Jevremovića, narodnog poslanika iz Bregalnice (odakle je dolazio i župan Vujović, op. a.) i od osječkih radikalskih kapaciteta Đure Jankovića i Jovana Vukovića.“

⁴²⁹ „Zakonski prijedlog o izmjeni §51. zakona od 21. lipnja 1895.“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 302 (2328), 31. X. 1927., 2.

a šestorica nezavisnih radnika u zastupstvu mogla su vrlo lako postati jezičac na vagi, ukoliko sa skupštine gradskog zastupstva izostane koji zastupnik iz Međustranačkog bloka, ili se neka skupina izdvoji iz tog bloka, što je bilo vrlo izvjesno. Međustranački radni blok je okupljao federaliste, pučkaše, pravaše, Židove asimilante, Židove cioniste, demokrate, samostalne demokrate, radikalske disidente i radićevce. Nezavisni radnici nisu bili pozvani u ovaj blok iz predostrožnosti, da ne bi ostale stranke i skupine iz bloka opet bile proglašene komunističkim, a gradsko zastupstvo na temelju toga raspušteno.⁴³⁰

Konstituirajuća sjednica skupštine novog gradskoga zastupstva bila je najavljena za 14. studenog 1927., pa se nagađalo da radikali žele održavanje sjednice prije nego što dokinuće trojnog prijedloga stupi na snagu, tj. dok ga ne sankcionira kralj i još ne bude objavljen. Kad su se zastupnici tog ponedjeljka ujutro skupili u vijećnici, bili su obavješteni da je veliki župan izdao nalog, da se ova sjednica odgađa do daljeg, jer se čeka da „lex Trumbić“ prvo stupi na snagu. Svi su zastupnici, osim radikalskih, bili vrlo iznenađeni.⁴³¹ Radikali su, kao privilegirana stranka, i inače bili korak ispred drugih glede informacija o tome što je Beograd spremio Osijeku.

Ubrzo je postalo jasno zašto je sjednica bila odgođena. Radikalski su zastupnici htjeli prvo pregovarati s Međustranačkim radnim klubom oko rada budućeg zastupstva, te su ih pozvali da bi im izložili svoje uvjete: da se načelnik mijenja svakih godinu dana, jednu godinu međustranački, jednu godinu radikalski; da gradsko zastupstvo odobri komesarski kredit; te da se namještenici postavljeni u gradskoj upravi za vrijeme komesarijata ostave na poslu. Odgovor vijeća Međustranačkog radnog kluba bio je da ne žele godišnje izmjene na mjestu gradskog načelnika, već na tom mjestu žele dr. Hengla, da će o komesarskom zajmu odlučivati gradsko zastupstvo i da se ni jedan gradski namještenik neće uklanjati s radnog mjesta ili proganjati po političkoj liniji, ukoliko je kvalificiran za posao koji obavlja. Nakon ovog sastanka, Jovan Vuković, vođa osječkih radikala, napao je Hengla u *Straži*, napisavši da je nitkov, jer je zaključio elektrifikaciju, a nije prodao vojarne; te da je to učinio radi provizije. Hengl mu je uzvratilo otvorenim pismom u *Die Drau*. Sukob je završio na sudu te potrajao dvije

⁴³⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 19, Zaključak, osnivanje Međustranačkog radnog kluba (međustranačkog bloka), 9. studenog 1927.

⁴³¹„Odgoda konstituirajuće skupštine gradskog zastupstva u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 317 (2343), 14. XI. 1927., 4.

godine, a završio je tako da je tuženi Vuković (za klevetu i uvredu časti) prošao bez osude jer ga je štitiio poslanički imunitet, a potom je nastupila zastara.⁴³²

Osječki radikali, nakon odbijenice koju su dobili od Međustranačkog radnog bloka, a potom i propasti komesarskog kredita, usmjerili su svoje napade protiv dr. Hengla, kako bi pošto-poto onemogućili njegov ponovni izbor za gradskog načelnika. Pokušali su preko župana Vujovića (davidovićeveca), utjecati na dr. Mužu (također davidovićeveca) da istupi iz Međustranačkog bloka, pozivajući ga na partijske interese, no Muža nije htio. Radikali su računali i na radničke glasove pri izboru gradskog načelnika, prijeteći da će im poništiti mandate ako glasovnice predaju prazne ili podrže dr. Hengla. Mada je „lex Trumbić“ bio proglašen, radikali su priječili sazivanje konstitutivne sjednice gradskog zastupstva, dokle god ne uspiju osigurati da Hengl ne bude ponovo gradski načelnik. Kad je to postalo preočito, sjednica je 16. prosinca 1927. ipak bila sazvana, ali tek da se verificiraju izborni čin i mandati gradskih zastupnika, a ne da se izabere novi načelnik. Božidar Maslarić, nezavisni radnik, u ime svoje liste tražio je da se ponište mandati nikićeveca Otta Struppija i Nijemca Karla/ Dragutina Gasteigera, zato što su na prijeveru postavili svoje liste kako bi ušli u zastupstvo, jer su obojica, zapravo, radikali. Ovaj su prijedlog podržali svi iz Međustranačkog radnog bloka, no radikalski zastupnici su uložili votum separatum, a Otto Struppi utok.⁴³³ Grad Osijek tako je dočekao i drugi Božić pod komesarijatom, bez legitimne gradske vlasti koja bi zastupala interese građana.

Polovinom siječnja 1928. godine od ministra unutarnjih poslova Vukićevića stigao je nalog županu Vujoviću da hitno sazove konstituirajuću sjednicu gradskog zastupstva u Osijeku. Odmah potom župan Vujović je dobio premještaj na dužnost oblasnog župana Timočke oblasti sa sjedištem u Zaječaru, a za Osijek i Osječku oblast imenovan je novi, radikalski veliki župan, Marijan Hanžeković. Poziv za konstituirajuću sjednicu osječkoga gradskog zastupstva 17. siječnja, međutim, bio je ostao, jer je župan Vujović prije odlaska još stigao izdati nalog o tome.⁴³⁴ Osječkim radikalima to nikako nije odgovaralo, jer nisu postigli dogovor s Međustranačkim radnim blokom, niti su ga

⁴³²HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 21, Spor dr. Vjekoslav Hengl & Jovan Vuković.

⁴³³DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1078/ 1927., Zapisnik o konstituirajućoj skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 16. prosinca 1927.; HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 19, Ministar unutrašnjih dela Korošec vladinom povjereniku za grad Osijek, u Beogradu, 2. travnja 1928., odluka kojom su liste i mandati nikićeveca (Otto Struppi) i Nijemaca (Karlo/ Dragutin Gasteiger) potvrđeni, a poništen mandat Milana Bosanca, kao i njegovi prigovori.

⁴³⁴Osječki radikali su smatrali su da je župan Vujović sazvaio ovu sjednicu pred sam odlazak iz Osijeka, kako bi im se osvetio što je naglo premješten iz Osijeka, baš kao što su mu prijeli. „Skupština za konstituiranje gradskog zastupstva opet odgođena“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 18 (2406), 17. I. 1928., 1.

uspjeli razbiti. Što se njih ticalo, konstitutivna sjednica se nije smjela dogoditi, i uistinu su poradili na tome da se ne dogodi. Komesara Strupija poslali su hitno, dan prije sjednice, u Beograd, te uspjeli preko njega ishoditi od (novog) ministra unutarnjih poslova Čede Radovića da odgodi sjednicu.⁴³⁵ Odgoda je bila brzojavno upućena na županat u Osijeku oko 23 sata uvečer, 16. prosinca, a priopćena zastupnicima nakon 8 sati ujutro, 17. siječnja, ni puni sat prije početka sjednice. Svi gradski zastupnici, okupljeni u gradskoj vijećnici (osim radikalskih, koji su znali da neće biti sjednice), bili su ogorčeni još jednim nezakonitim postupkom kojim je državna vlast priječila osječku gradsku autonomiju. Iz tog su razloga načinili sporazum da predsjedniku vlade Vukićeviću te predsjedniku Demokratske stranke Davidoviću upute radi toga prosvjed te zahtjev da se osječkom gradskom zastupstvu konačno omogući rad. Odluka o odgađanju sjednice bila je objašnjena smjenom na mjestu oblasnog župana, iako zakonskog opravdanja za to nije bilo. Ministar unutarnjih poslova pridržao si je pravo da sam odlučuje o pitanju konstituiranja osječkoga gradskog zastupstva, te javno izjavio da „ne pozna naših prečanskih propisa i zakona.“⁴³⁶ Bilo je, međutim, potrebno osigurati vrijeme da se radikali prije konstitutivne sjednice „osiguraju“ glede svojih interesa, tj. zadobivanja gradske vlasti na bilo koji način. Na tome su neumorno radili, te im je konačno pošlo za rukom da povuku trojicu demokrata iz Međustranačkog bloka, dr. Mužu, Kocha i dr. Stojana Muačevića.⁴³⁷ Radikalima, međutim, ta trojica nisu bila dovoljna, pa se konstitutivna sjednica nastavila dalje odgađati i nakon što je župan Hanžeković preuzeo dužnost u Osijeku. I zastupnici i građani Osijeka su se bunili zbog toga što se rad zastupstva ne uspostavlja. Obratili su se Ministarstvu unutarnjih poslova, koje je od ožujka 1928. prešlo u ruke dr. Antona Korošeca. On je u Skupštini ponovio nalog ukidanja komesarijata, ne samo u Osijeku, već po cijeloj Osječkoj, Zagrebačkoj i Primorsko-krajiškoj oblasti. Iz njegovih se riječi moglo iščitati da se lokalni radikali (koji drže komesarijate) već duže vrijeme ne povinuju odredbama središnje vlasti, a da im je središnja vlast to tolerirala. Protiv osječkog komesarijata pobunio se i dio osječkih Srba, koji su se, kao i drugi osječki građani smatrali oštećenom stranom, tim više što su radikali „oni i onakovi ljudi koji su se od ove grude odrodili kao nevjerni sinovi“⁴³⁸

⁴³⁵ Čeda Radović zamijenio je Velju Vukićevića na mjestu ministra unutarnjih poslova (Vukićević je do tada bio i premijer i ministar unutarnjih poslova) od 13. siječnja do 28. veljače 1928. Tijekom siječnja 1928. godine došlo je, naime, do još jedne vladine krize, jer se vlada našla ugrožena od „prečanskog fronta“ kojim je prijetila SDK (Radić-Pribičevićevska Seljačko-demokratska koalicija) tražeći ravnopravnost za prečanske krajeve u poreznoj politici.

⁴³⁶ „Dolje sa gradskim komesarijatom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 68 (2456), 7. III. 1928., 2.

⁴³⁷ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 19, (pismo) Muža, Koch i Muačević Henglu, 19. siječnja 1928.; usp. „Istup trojice demokrata iz Međustranačkog radnog kluba gradskih zastupnika“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 21 (2409), 20. I. 1928., 6.

⁴³⁸ „Radikalni komesarijat i osječki Srbi“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 72 (2460), 11. III. 1928., 3.

potjecali pretežno iz njihovih redova, i za sebe predvidjeli vodstvo. Za vrijeme komesarijata bila je uvedena praksa da se pri upošljavanju u gradske urede i poduzeća primaju samo oni djelatnici koje je preporučilo radikalsko vodstvo, što je jednako pogadalo i Srbe i nesrbe grada Osijeka, koji nisu podržavali radikale.⁴³⁹

Osječki su se radikali, nakon što je Ministarstvo unutarnjih poslova preuzeo Korošec, dali u obnovu svojih agitacionih odbora, nadajući se trećim izborima za gradsko zastupstvo. Korošeca su, naime, obavještavali, kako je sadašnje zastupstvo nesposobno za rad, što im je omogućilo još mjesec dana komesarijata. Dr. Hengl je, također, oputovao u Beograd, kako bi intervenirao kod ministra Korošeca za konstituiranje gradskog zastupstva u Osijeku. Korošec je osječki slučaj iznio na Skupštini predstavljajući ga kao najskandalozniji slučaj protuzakonnog odugovlačenja komesarijata u Kraljevini. Nakon toga, početkom travnja 1928. vlada je naposljetku naložila da se održi konstitutivna sjednica osječkoga gradskog zastupstva, te ju je komesar Strupi sazvao za 5. travnja.⁴⁴⁰ U zadnja 24 sata prije sjednice, komesar je dao nalog gradskom poglavarstvu da se po hitnom postupku iz gradske blagajne Plinari isplati „prihod“ od potrošenog plina za prvo tromjesečje 1928., po računu koji mu je Plinara ispostavila 3. travnja, a iznosio je 156.000 dinara (za razliku od istog razdoblja 1927. godine, kad je taj račun iznosio 10.000 dinara).⁴⁴¹

5. travnja 1928., prije početka konstitutivne sjednice, zastupnici radikali, Nijemac Gasteiger i nikićevac Struppi povukli su se u malu vijećnicu, te pregovarali s predstavnicima Međustranačkog bloka. Popustili su glede izbora načelnika, te za sebe tražili podnačelničko mjesto za Jovana Vukovića, što je prema broju zastupnika bilo i primjereno, te su dobili za to pristanak. Ostali njihovi zahtjevi su bili da se ne napada dosadašnja komesarska uprava (u smislu revizije) i da ne bude nikakvih promjena među činovnicima koje je postavio komesar, te da s nezavisnim radnicima nitko ne smije sklopiti pakt. Na ove uvjete Međustranački blok nije pristao. Njegovi su se članovi okupili u velikoj vijećnici, dok su radikali, Nijemac i nikićevac napustili sjednicu. Izaslanik oblasnog župana Stilinović otvorio je sjednicu te konstatirao da nedostaje 14 zastupnika. Zastupnik Božidar Maslarić, nezavisni radnik, teškom se mukom izborio za riječ, da bi pročitao i predao pismenu ostavku nezavisnog radnika Ede Dürra. Edi Dürru

⁴³⁹„Metode osječkih službenih radikala“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 79 (2467), 18. III. 1928., 7.; „Obnova osječke radikalske organizacije“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 76 (2501), 22. IV. 1928., 3.

⁴⁴⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 15, Broj 25. – povjer. 1928. Pozivnica upućena od velikog župana Osječke oblasti gradskim zastupnicima izabranim 6. studenog 1927. na konstitutivnu skupštinu 5. travnja 1928.

⁴⁴¹„Ponuda za prekup, odnosno zakup osječke munjare“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 113 (2501), 22. IV. 1928., 5.

je od ranije bilo određeno progonstvo iz grada, ali ga policija nije dirala dokle god su radikali pregovarali s nezavisnim radnicima, sve do trenutka kad je to moglo poslužiti kao razlog da se ne održi konstitutivna sjednica. Iz tog je razloga zastupnik Dürr imao pripremljenu pismenu ostavku, kako bi za gradskog zastupnika na njegovo mjesto došao slijedeći na listi nezavisnih radnika, Julije Labrović. Zastupnik Maslarić objasnio je da ovu ostavku nije predao ranije, jer se bojao da bi, zbog stalne nesigurne situacije koju pred vlasti imaju nezavisni radnici, moglo biti ukinuto svih šest radničkih mandata, a onda ne bi bilo dovoljno zastupnika na sjednici. Zastupnik dr. Hengl je izjavio da, ukoliko je zastupnik Dürr bio prognan, nije mu se smjela uručiti pozivnica za sjednicu, te da je po tome zakonski pozvano samo 39 zastupnika. Kako je u tom trenutku u vijećnici bilo nazočno 26 zastupnika, dr. Hengl je konstatirao da sjednica ima kvorum (dvije trećine zastupnika), te da se može održati i izabrati načelnik. Dodao je i to da je zastupstvo i prije radilo u krnjem sastavu, jer su radićevci i nezavisni radnici bili izbačeni iz zastupstva, a da su zaključci tog zastupstva bili potvrđeni kao valjani. Predsjedatelj je, međutim, ipak prekinuo sjednicu, a zatim pobjegao iz vijećnice. Dugo očekivana sjednica tako je završila za manje od pola sata, a da se nije konstituirala gradska vlast.⁴⁴²

Tijekom noći nakon ove prekinute sjednice (s velikog četvrtka na veliki petak), ipak je postignut dogovor između zastupnika o budućem radu gradskog zastupstva.⁴⁴³ Međustranački blok je ostao pri tome da se „komesarovi uposlenici“ neće goniti po političkoj liniji ako imaju kvalifikacije za posao i savjesno ga obavljaju; da se komesarovi poslovi koje je vodio neće napadati ukoliko nisu protuzakoniti; da će se upotrijebiti postojeća zakonska sredstva protiv ugovora gradske općine s Plinarom; da će se ispraviti nepravde koje je komesar napravio pojedinim osobama; te da ni jedna strana (radikali i Međustranački blok) neće sklapati nikakav sporazum s nezavisnim radnicima.⁴⁴⁴ Konstitutivna sjednica gradskog zastupstva bila je održana na veliku subotu,⁴⁴⁵ te je na njoj dr. Hengl ponovo izabran gradskim načelnikom s osvojena 33

⁴⁴²DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1079/ 1928., Zapisnik o konstituirajućoj skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 5. travnja 1928.; usp., „Radikali opet izigrali izbor osječkoga gradonačelnika“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 98 (2486), 6. IV. 1928., 2-3.

⁴⁴³HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 19, „Sporazumio sam se s Vama... 5. travnja 1928. V. Hengl, rukopis. Hengl je poslao poruku radikalima u kojoj stoji sporazum o radu zastupstva u osnovnim crtama: Hengl načelnik, Vuković podnačelnik, raspraviti će se proračun, podići „leteći“ zajam, zaključiti veliki dugoročni zajam; Hengl za svoj rad neće tražiti potporu nezavisnih radnika, te daje osobno jamstvo da se ni jedan gradski činovnik ni namještenik neće proganjati po političkoj liniji.

⁴⁴⁴„Glavna skupština organizacije HFSS u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 114 (2502), 23. IV. 1928., 1-4.

⁴⁴⁵HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 15, Broj 28 – 1928. Povjer. Pozivnica velikog župana Osječke oblasti za konstitutivnu skupštinu gradskog zastupstva za subotu, 7. travnja 1928. u 11 sati.

glasa protiv 5 glasova koja su bila za Kajetana Kočevara, nezavisnog radnika. Podnačelnikom je bio izabran Jovan Vuković s 31 glasom. Hengl je u svom govoru pri preuzimanju načelničke dužnosti naglasio da je među prvim zadacima rada ovog zastupstva svesti gradske izdatke na minimum, riješiti pitanje oporezivanja građana tako da materijalno jači doprinose razmjerno više od slabijih, te uz rješavanje pitanja uzdržavanja policije i naplate najamnine za gradske vojarne, sniziti gradski namet za 50 %.⁴⁴⁶

Sporazum koji je Međustranački blok sklopio s osječkim zastupnicima radikalima imao je svrhu osposobiti gradsko zastupstvo za rad, a bio je motiviran nepodnošljivim stanjem u koje je gradsku upravu doveo komesarijat. Kompromis koji je Međustranački blok načinio prema radikalima sastojao se u izboru radikalskog podnačelnika, dok su svi ostali međustranački ciljevi bili dogovoreni. Vladavina radikala u Osijeku koja se ostvarivala putem komesarijata bila je smišljena pljačka osječkoga gradskog novca u kojoj su veliku ulogu igrali pojedinačni apetiti za osobno bogaćenje. Tu se najviše istakao komesar Stanko Strupi, no da nije imao podršku i lokalnih, i vladinih stranačkih kolega, ne bi uspio sklopiti ni jedan posao u kojem se iz gradske blagajne izvlači ili razbacuje novac, jer je svaka njegova odluka morala proći kroz gradsko poglavarstvo i biti odobrena od župana, iza kojeg je stajalo Ministarstvo unutarnjih poslova. Iz tog se razloga može zaključiti da je bilo podosta pojedinaca koji su se zalagali da se što duže održi i komesarijat i komesar kao Strupi, jer su od njegovog upravljanja gradskom općinom osobno profitirali. U razvlačenju komesarijata u Osijeku, koje se odužilo na osamnaest mjeseci, Osječani su imali prilike doživjeti nakaradnost velikosrpske politike u punom smislu: građani, prečani, plaćaju teške namete, a radikali tim novcem raspolazu kao da je njihov, i to ne samo trenutnim, već i budućim prihodima građana. Građani svojim nametima otvaraju radna mjesta, zapošljavaju se radikali. Građani se tuže višoj vlasti i otkrivaju da se nemaju kome žaliti. Osječani koji nisu podržavali radikale za vrijeme komesarijata postali su više od građana drugog reda, jer u tom razdoblju više ni o čemu nisu mogli odlučivati, kako nisu imali svoje legitime predstavnike, niti se komesar brinuo o njihovim interesima. Građani grada Osijeka postali su tek izvor prihoda za one koji su držali državnu vlast. To je bila bit velikosrpske politike, da Beograd troši ono što prečani uspiju zaraditi.

⁴⁴⁶DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1079/ 1928., Zapisnik o konstituirajućoj skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 7. travnja 1928.

4.3. Posljedice komesarijata i plan za saniranje gradskih financija

Tek nakon što je Ministarstvo unutarnjih poslova preuzeo vođa Slovenske ljudske stranke (SLS) Korošec, moglo je doći do pomaka u uspostavljanju osječke gradske vlasti. Nova, legitimna osječka gradska vlast među svojim prvim zadacima imala je preispitivanje svih poslova koje je umjesto nje u jednoipolgodišnjem razdoblju napravio komesar, prvenstveno proračuna za 1928. godinu, te ishođenje prikladnog kredita za gradsku općinu kojim bi se olakšali gradski nameti te istovremeno nastavio investicijski program. Načelnik Hengl je u tu svrhu održao konferencije sa šefovima gradskih ureda, te započeo sastanke s predstavnicima financijskih grupa. Najavio je sjednicu skupštine gradskog zastupstva, u kojoj će se, među ostalim odborima, osnovati i odbor za veliki investicioni zajam, koji bi odmah razmotrio ponudu londonske financijske grupe „The Leadenn Hall Trust Ltd“ koja je gradu već podastrla ponudu kredita od 500.000 engleskih funti (135.000.000 dinara).⁴⁴⁷ Osim ove ponude, gradskoj općini nije ponuđena druga slična ponuda. Gradsko zastupstvo ovlastilo je načelnika Hengla i još dvojicu zastupnika koje on izabere da budu „suženi odbor“, ne samo za preispitivanje kreditnih ponuda, već i za eventualno potpisivanje opcije kredita, kojeg bi na kraju ipak odobrilo cijelo zastupstvo.⁴⁴⁸

Glede saniranja gradskih financija za tekuću godinu, načelnik Hengl se odmah po primitku mandata obratio na sindikat novčanih zavoda, kako bi se mogao izraditi redovni proračun gradske općine za 1928. godinu, a da se gradski namet može sniziti. Za vrijeme komesarijata namet je bio, radi otplate kredita McDanielu podignut na 160 %, a komesar ga je, donoseći privremeni proračun za prva dva tromjesečja 1928., planirao povisiti na 270 %.

Na sjednici samoupravnog odbora održanoj 11. svibnja 1928. godine, načelnik Hengl je iznio prijedlog da se izabere ad hoc odbor koji će ispitati zakonitost svih čina i djelovanja komesara. Komesar Strupi, koji je svojoj privremenoj i po zakonu vrlo ograničenoj vlasti pripisao sve kompetencije koje može imati jedino gradsko zastupstvo, učinio je to na temelju jednog rješenja Ministarstva unutarnjih poslova, koje je sam sebi izdao i potpisao. To je učinio za vrijeme dok je njegov prepostavljeni, načelnik odjeljenja za Hrvatsku i Slavoniju, dr. Vladimir Havliček, imao jednomjesečni

⁴⁴⁷Veliki investicioni zajam gradske općine“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 113 (2051), 22. IV. 1928., 6.

⁴⁴⁸„Jučerašnja skupština osječkoga gradskog zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 170 (2558), 19. VI. 1928., 3.

dopust, jer ga je na dužnosti mijenjao upravo Stanko Strupi (dok je Strupija na čelu gradske općine mijenjao dr. Hrabal, ravnatelj osječkoga gradskog poglavarstva).⁴⁴⁹

U odbor za ispitivanje rada komesara, osim članova pravnog odbora (6 zastupnika) ušlo još 7 zastupnika. Prijedlog je bio ovlastiti odbor da glede utvrđenih nezakonitosti pošalje žalbu na Državni savjet. Protiv ovog prijeloga izrazito su negodovali radikali, osobito iz razloga što bi u njegovom radu sudjelovali zastupnici nezavisni radnici, koji su već ranije interpelirali radi upošljavanja isključivo preko radikalskih veza. Ostali su zastupnici smatrali da je zastupstvo dužno pozabaviti se ispitivanjem zakonitosti rada komesarijata, kako bi se popravilo barem ono što se još da popraviti. Prijedlog je prošao s 26 glasova protiv 9 radikalskih. Nezavisni radnici nastojali su putem zastupstva, osim provjere zapošljavanja Rusa wrangelovaca u gradskim poduzećima, osigurati smještaj za nezaposlene radnike u vidu azila, ishoditi besplatno zemljište i subvenciju za izgradnju radničkog doma, te poboljšanja stambenih uvjeta za radnike koji su živjeli u gradskim barakama. Ovi su prijedlozi bili poslani na raspravu građevinskom odboru.⁴⁵⁰

Odbor za ispitivanje rada bivšeg komesara sastao se nekoliko dana nakon sjednice samoupravnog odbora, te donio odluku o ispitivanju cjelokupnog komesarovog rada,⁴⁵¹ a već do iduće sjednice bila su izdvojena brojna rješenja bivšeg komesara protiv kojih je gradska općina odlučila poslati tužbu na upravni sud, od nagodbenog ugovora s Plinarom, do različitih pojedinačnih predmeta namiještanja nekvalificiranog osoblja, nezakonitog umirovljenja i namiještanja natječaja.⁴⁵² Na slijedećoj je sjednici ovog odbora stiglo na red i pitanje namještenog natječaja za ravnatelja gradskog tramvaja, pod čijim je nestručnim vodstvom došlo do oštećenja vozila, te do financijskih nepravilnosti u poslovanju, i druga pitanja pojedinaca kojima se pogodovalo.⁴⁵³

⁴⁴⁹ „Kako je bivši komesar arogirao sebi svu vlast gradskog zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 113 (2501), 22. IV. 1928., 5.

⁴⁵⁰ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), *Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva*, HR-DAOS-0010, knj. 1079/ 1928., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 11. svibnja 1928.; usp. „Komesarijat pod optužbom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 133 (2521), 12. V. 1928., 5.

⁴⁵¹ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 15, Zapisnik od 16. svibnja 1928. sastavljen vrhu sjednice odbora ad hoc za ispitivanje zaključaka bivšeg kr. vladinog povjerenika za grad Osijek g. Stanka Strupi.

⁴⁵² „Komesarijat pod optužbom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 148 (2536), 27. V. 1928., 3.; „Ispitivanje rada bivšega komesara“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 126 (2541), 2. VI. 1928., 6. Podnesena je tužba upravnom sudu zbog umirovljenja graditelja Otona (Otta) Strupija kao gradskog inženjera te isplata mirovine unatrag do 1. veljače 1921., imenovanja Nikole Đonlića bez natječaja i kvalifikacije za redarstvenog nadzornika, imenovanje Luke Smolčića bez natječaja kao gradskog akcesiste u definitivnom svojstvu te sniženje zakupnine Josipu Seitzu za gostionicu u gradskom vrtu, koji je na natječaju ponudio najvišu zakupninu, koju mu je komesar naknadno (kad se Seitz upisao u NRS) snizio za 50 %, itd.

⁴⁵³ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 15, Napadnuti zaključci vladinog povjerenika za grad Osijek.; usp. „Osječki komesarijat pod optužbom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 156 (2544), 3. VI. 1928., 5.;

Gradski proračun za 1928. godinu, o kojem je u lipnju 1928. raspravljao samoupravni odbor, bio je, nakon svih komesarovih odluka i poteza, u manjku za 6.494.000 dinara (bez otplate kreditne rate McDanielu). Gradsko je zastupstvo za namirenje ovog manjka predvidjelo povisiti dio gradskih nameta.⁴⁵⁴ U proračunsku je raspravu, izvan osnovice, ušao dio prijedloga koji su još ranije postavili nezavisni radnici: kupnja i dogradnja kuće za radnički azil i pučku kuhinju, te uređenje stambenih prilika (zahod, bunar i sl.) za radnike koji su živjeli u barakama. Osim toga, bila je određena svota i za javne zahode, razmještaj plinskih svjetiljaka, izvedbe kanalizacije, uređenje cesta, proširenje vodovoda i prokopavanje puteva na bedemskom zemljištu. Ciljevi izvedbe ovih radova nisu bili samo komunalno uređenje, već i suzbijanje nezaposlenosti.⁴⁵⁵ Gradski samoupravni odbor je, osim toga, donio zaključak da se, kako bi se mogle izvesti sve buduće planirane investicije, investicioni kredit mora povisiti s 500.000 na 600.000 engleskih funti. Donesen je bio i zaključak o preuzimanju vatrogasnog vodovoda, te uprave gradskog tramvaja, munjare (tj. elektrane) te instalacionog ureda.⁴⁵⁶ Zaključci su bili potvrđeni na izvanrednoj sjednici gradskog zastupstva 30. lipnja 1928., na kojoj je utvrđeno da je opao porezni temelj (sa 7.000.000 dinara 1926. na 5.000.000 dinara 1928.), te drugi prihodi gradske općine, jer su zakonom bili ukinuti gradski namet na radnički porez, gradski namet na porez od privatnih činovnika, pristojbeni namet i najamni prirez od strane državnih činovnika, što je za grad osijek iznosilo 1.737.000 dinara.⁴⁵⁷

Na spomenutoj sjednici, prije nego što je izglasovan proračun, nezavisni radnici su srušili kvorum, napustivši sjednicu. Povod tome je bila sažalnica gradskog zastupstva povodom atentata u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928., u kojem su život izgubili narodni zastupnici Pavao Radić i Đuro Basariček, dok su Stjepan Radić, Ivan Grandža i Ivan Pernar bili pogođeni. O sažalnici nad poginulima i njihovim obiteljima zastupnik Božidar Maslarić (nezavisni radnik) je tražio debatu, načelnik Hengl je taj prijedlog dao na glasovanje, no ostali se zastupnici nisu složili o debati. Oko toga je u vijećnici izbila svađa, nakon koje su nezavisni radnici napustili sjednicu i srušili kvorum, jer je sjednici

„Sjednica odbora za ispitivanje rada bivšega komesara“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 157 (2545), 5. VI. 1928., 6.

⁴⁵⁴ „Proračun grada Osijeka za g. 1928.“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 166 (2554), 15. VI. 1928., 5. Proračun za godinu 1928. iznosio je gotovo 30.000.000 dinara.

⁴⁵⁵ „Proračunske rasprave grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 179 (2567), 27. VI. 1928., 6.

⁴⁵⁶ Instalacioni ured je bio ured pri gradskoj elektrani, koji je, nakon što je „Energos“ pao u stečaj, kupio dio njihove opreme i alata te uposlio dva „Energosova“ djelatnika, kako bi izvodio priključke na električnu mrežu te bio akviziter i promotor za gradsku elektranu. „Osječka gradska munjara“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 168 (2556), 17. VI. 1928., 2.

⁴⁵⁷ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1079/ 1928., Zapisnik o izvanrednoj skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 30. lipnja 1928.

bilo nazočno samo 27 zastupnika, što je iznosilo točno dvije trećine. Kako bi se ipak izglasovao proračun, preostali zastupnici telefonirali su donjogradskim (odsutnim) zastupnicima da dođu u Tvrđu (gdje se nalazila gradska vijećnica) na sjednicu. Nezavisni radnici, međutim, pričekali su ove zastupnike na tramvajskoj postaji, te ih poslali natrag kući, rekavši im da je sjednica završila. Vrativši se u Donji grad, ti su zastupnici bili ponovo pozvani da dođu na sjednicu, te su još jednom došli u Tvrđu i omogućili izglasovati proračun. Na ovoj je sjednici također izglasovan i zaključak na temelju prijedloga da se „u svrhu povećanja prihoda gradske općine i što boljeg iskorišćivanja gradskih poduzeća elektrane i tramvaja“ oba poduzeća stave pod jednu upravu i pod izravni nadzor gradskog zastupstva, te da se uz to brišu iz trgovačkog registra.⁴⁵⁸ Kad su vidjeli što se dogodilo, nezavisni radnici su se vratili u gradsku vijećnicu, točno na završetak sjednice.

Nezavisni radnici, predvođeni zastupnikom Maslarićem, po svojim su se istupima na sjednicama vrlo razlikovali od ostalih zastupnika, ne samo u sadržaju svojih zahtjeva (okrenutih isključivo njihovom biračkom tijelu, radnicima, nezaposlenima i siromašnim slojevima građana), već i u načinu njihova iznošenja. Zahtjevi nezavisnih radnika bili su sročeni u formi optužbe „buržuja“, te su tražili korjenite promjene „buržujskih“ prioriteta na korist radnika. Tako su, npr. podnijeli prijedlog da se grad u potpunosti odrekne dacarskih pristojbi na bicikle, jer su radničko prijevozno sredstvo, ali „motocikle treba zato jako oporezovati, jer se na njima voze frajle zajedno s gospodom. Buržoazija luksuzira i kad umre, pa se pokopava u metalnom i okovanom lijesu, pa je potrebno na takove lijesove udariti jak porez, dok obični mrtvački lijesovi treba da budu „fraj“, da se proletarijat može jeftino sahraniti.“⁴⁵⁹ Osim bicikala i lijesova, zastupnik Maslarić je nabrojao još četrdesetak artikala za koje je tražio potpuno oslobođenje od dacarske pristojbe, dok je za sve na što je trošila buržoazija tražio povećano oporezivanje (glasoviri, automobili, traktori, ćilimi, južno voće, salame, mineralna voda, parket), a za kozmetičke artikle stopostotno oporezivanje. Za sav manjak koji bi takvom izmjenom dacarskog cjenika nastao, zastupnik Maslarić predlagao je dodatno godišnje oporezivanje „buržuja“ na stanove (prema veličini), automobile, fijakere i rasne pse. Mada nitko od „buržujskih“ zastupnika nije namjeravao, ni na ovoj sjednici, ni na drugim sjednicama, uopće debatirati o prijedlozima nezavisnih radnika, načelnik

⁴⁵⁸HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 26, Zapisnik o izvanrednoj skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 30. lipnja 1928., ad. 95.

⁴⁵⁹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1079/ 1928., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 18. lipnja 1928.; usp. „Jučerašnja skupština osječkoga gradskog zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 170 (2558), 19. VI. 1928., 3.

Hengl nezavisnim radnicima nikada nije uskratio riječ, niti im je davao neutemeljene odgovore. U raspravi o dacarskom cjeniku dao im je za pravo, iako su nezavisni radnici predhodno, na istoj toj sjednici, onemogućili prosvjedovanje protiv primjene nettunskih konvencija, te tako išli na ruku zastupnicima radikalima.⁴⁶⁰ Dacarski cjenik koji je na kraju bio izglasovan na ovoj sjednici vodio je računa o tome da se izađe u susret siromašnim slojevima građana stavljajući na „njihove“, tj. osnovne artikle minimalne daće.⁴⁶¹

Nakon smrti Stjepana Radića uslijed ranjavanja, 8. kolovoza 1928., načelnik Hengl je, baš kao i nakon atentata u Skupštini, sazvaio izvanrednu sjednicu skupštine gradskog zastupstva. Na sjednici je održao spomen-slovo Stjepanu Radiću, naglašavajući njegove zasluge za preporod i prosvjetljenje hrvatskog seljaka. Ovoj sjednici, međutim, nisu nazočili zastupnici radikali, niti su se ispričali.⁴⁶² Osječka je policija također zauzela stav protiv javnog iskazivanja žalosti povodom smrti Stjepana Radića, rastjerujući demonstrante nakon komemoracije i uhitivši ravnatelja *Hrvatskog lista* Josipa Hartla, koji je tijekom komemoracije održao govor u ime osječkih federalista. Otkako je, zajedno s novim županom, na čelo osječke policije umjesto Josipa Tućana došao Cvjetko Horvat, osječka je policija još više zaoštrila stav prema „neradikalima“. U zapovjednim linijama osječke policije nije smjelo biti neradikala, jer radikal nije imao obvezu poslušati neradikala, čak i kad mu je bio nadređen (takvi su odnosi bili i u drugim gradskim službama). Osječka je policija tijekom ljeta 1928. neprimjereno i grubo intervenirala nekoliko puta pri okupljanju osječkih građana. 31. svibnja policija je brutalno i bez najave kundacima i bajunetima napala demonstrante koji su prosvjedovali protiv Mussolinija i Italije.⁴⁶³ 24. lipnja policija je zapriječila žalobnu manifestaciju nakon atentata u Narodnoj skupštini – povorku nakon mise zadušnice, prvo uletjevši u povorku automobilom, a zatim zapriječivši joj put u Županijskoj ulici. U povorci se nalazio i načelnik Hengl, te je hitno intervenirao kod velikog župana da povorka bude

⁴⁶⁰Nettunske konvencije dobile su ime po gradu Nettunu u Italiji. Bile su potpisane između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije 20. srpnja 1925. godine. Sadržavale su dopunske sporazume (32 konvencije) za provedbu Sporazuma o Rijeci, te su favorizirale talijanske interese. 17. lipnja 1928. godine ratifikacija Nettunskih konvencija bila je na dnevnom redu zasjedanja u Narodnoj skupštini, te su se oko nje žestoko suprostavili opozicija (SDK) i parlamentarna većina. Inicijativa za prosvjed protiv primjene ovih konvencija u Osijek je došla iz Zagreba, i u osječkom gradskom zastupstvu su ga predložili federalisti. Zastupnici nezavisni radnici nisu htjeli podržati prosvjed kako su ga koncipirali federalisti, već su tražili da se usvoji njihov koncept, koji je ujedno bio i manifest komunističke stranke. DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1079/1928., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 18. lipnja 1928.

⁴⁶¹„Povišenje osječčkoga dacarskog cjenika“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 171 (2559), 20. VI. 1928., 2

⁴⁶²„Pomen Stjepanu Radiću u gradskom zastupstvu u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 244 (2632), 27. VIII. 1928., 2.

⁴⁶³„Krvave manifestacije protiv Italije u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 152 (2540), 1. VI. 1928., 7.

propuštena.⁴⁶⁴ Sam šef policije Horvat bio je zabranio da se crna zastava na *gradskoj kući*⁴⁶⁵ povodom smrti Pavla Radića i Đure Basaričeka istakne blizu prozora njegova ureda, kako nitko ne bi pomislio da on sudjeluje u žalosti za poginulima, ili da žali zbog izvršenog atentata.

Početak rujna 1928., zbog afere rasparčavanja letaka komunističkog sadržaja, u Osijeku je bila uhićena skupina komunista (skojevaca), a među njima i gradski zastupnik Božidar Maslarić, koji je potom bio osuđen na izgon iz grada u trajanju od tri godine. Šef policije Horvat predložio je županu Hanžekoviću da se Maslariću poništi zastupnički mandat. To je osječkim radikalima svakako išlo na ruku, jer je Maslarić bio pripadnik vrlo uskog kruga ljudi osječkog mjesnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.⁴⁶⁶

Prva sjednica skupštine gradskog zastupstva koja se održavala nakon demonstracija povodom Radićeve smrti i nakon uhićenja zastupnika Maslarića, bila je 3. rujna 1928. godine. Neovisno o antikomunističkom i antiradićevskom raspoloženju središnje vlasti i osječkih radikala, osječko je gradsko zastupstvo na sjednici prvo poslušalo načelnikovo spomen-slovo i odalo počast nedavno preminulom Ladislavu Kordiću, podnačelniku osječkoga gradskog zastupstva 1920., komunistu, koji je poput zastupnika Maslarića bio uhićen i deportiran iz grada za vrijeme svog mandata. Nakon izrečenog spomen slova, bio je jednoglasno prihvaćen načelnikov prijedlog da se, za uspomenu na Stjepana Radića i njegove političke zasluge, Kolodvorska ulica preimenuje u Ulicu Stjepana Radića.⁴⁶⁷

U rujnu 1928. održala se i doprinosbena rasprava za održavanje redarstva između predstavnika gradske općine i izaslanika velikog župana. Rasprava je tekla prema uobičajenoj shemi, po kojoj je gradska općina tražila podržavljenje redarstva, te nudila 750.000 dinara godišnje i dodala ponudu izgradnje moderne vojarne za redarstvo o vlastitom trošku. Izaslanik oblasnog župana, oblasni financijski referent Markotić rekao je da policija mora ostati gradska, i da država smanjuje dotaciju, jer ne može

⁴⁶⁴ „Žalobna manifestacija u Osijeku radi nevinih žrtava u Beogradu“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 176 (2564), 24. VI. 1928., 5.

⁴⁶⁵ „Gradska kuća“ – kuća s tornjem na glavnom osječkom trgu (tada Trgu kralja Petra) u kojoj se nalazio dio gradskih ureda. „Incidensi s policijom“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 174 (2562), 22. VI. 1928., 6.

⁴⁶⁶ „Gradski zastupnik Maslarić osuđen na izgon iz grada“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 254 (2642), 5. IX. 1928., 6.; vodstvu mjesnog komiteta KPJ pripadali su i zastupnici Edo Dürr (prognan) te Stjepan Schneider. Dragiša JOVIĆ, *Radnički pokret u Slavoniji 1918-1929*, Slavonski Brod, 1985., 279.

⁴⁶⁷ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1079/ 1928., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 3. rujna 1928.; usp. „Jučerašnja sjednica gradskog zastupstva u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 253 (2641), 4. IX. 1928., 3.

doprinijeti više od 1.000.000 dinara (što je bilo za 550.000 dinara manje nego u 1927. godini). Kako je ukupna godišnja potreba za uzdržavanje osječkog redarstva iznosila 4.258.000 dinara, a gradska općina već zaključila svoj proračun za 1928., ovaj potez države doveo je osječke gradske financije u kritičnu situaciju. Zastupstvo se obratilo ministru unutarnjih poslova sa zamolbom da tih 550.000 dinara za policiju nađe iz drugog izvora, a ne iz osječke gradske blagajne.⁴⁶⁸

Nakon doprinosbene rasprave za redarstvo, bila je održana sjednica samoupravnog odbora, na kojoj je načelnik Hengl predstavio svoj plan za saniranje gradskih financija, jer se gradski proračun nije mogao pokriti. Gradska se blagajna slabije punila uslijed gospodarske krize, a prihod od najamnine za gradske vojarne još uvijek je bio neizvjestan. Dug države za najamninu popeo se na 4.000.000 dinara, no gradska je općina od ministarstava unutarnjih poslova, vojske i financija imala samo obećanje da će se situacija riješiti nakon dolaska mješovitog povjerenstva koje će pregovarati s njenim predstavnicima. Teškoj financijskoj situaciji doprinijela je i smanjena dotacija države za redarstvo, a postao je upitan i kredit sindiciranih novčanih zavoda kojim bi se pokrila rata kredita McDanielu.⁴⁶⁹ Sindicirani novčani zavodi, koji su imali opciju na dionice osječke Plinare (određeno razdoblje u kojem moraju kupiti te dionice), predložili su u pregovorima s načelnikom Henglom da općina Osijek kupi Plinaru, te osnuje dioničko društvo u koje bi ušla Plinara, gradska munjara (elektrana) i tramvaj.⁴⁷⁰ Dioničku glavnicu u vrijednosti 10.000.000 dinara uplatile bi banke, a cjelokupni dug gradske općine McDanielu namaknuo bi se kreditom (na 20-25 godina s kamatom od 8 % i dobrojnim tečajem 90-92 %) koji bi ishodili novčani zavodi uz jamstvo grada. Novčani zavodi dobili bi takvom pogodbom koncesiju za ova tri poduzeća na 40 godina. Ovakav prijedlog načelniku Henglu nije bio prihvatljiv, pa je predložio slijedeće: da gradska općina da ponudu za kupnju Plinare, te da se odluči na osnivanje dioničarskog društva munjara-tramvaj-plinara; te da ishodi takav kredit koji bi pokrio sva trenutna dugovanja gradske općine, uključujući i proračunski manjak. Kako je načelnik Hengl još uvijek pregovarao o kreditu koji mu je ponudio londonski trust, rekao je da bi ishodom tog kredita grad bio riješen svih financijskih poteškoća, no da

⁴⁶⁸ „Doprinosbena rasprava za uzdržavanje redarstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 268 (2656), 19. IX. 1928., 6.

⁴⁶⁹ Bila je riječ o kontokorentnom kreditu, a kamata na taj kredit iznosila bi 13-16 %, pa bi i u slučaju odobrenja kredita previše opteretila gradsku blagajnu, što je značilo da bi se za isplatu rate McDanielu od 8.640.000 dinara gradska općina morala kod sindiciranih zavoda zadužiti za 1.280.000 dinara.

⁴⁷⁰ U analizi prijedloga sindiciranih novčanih zavoda, dr. Josip Bösendorfer postavio je pitanje „kako i kojim povodom su sindicirani zavodi povezali prekup plinare s podjeljenjem zajma? Što će nama konglomerat starog željeza, koja nam je u zadnje doba kidala nerve i koja nam je još u živoj uspomeni radi onog famoznog komesarskog ugovora?!“, „Zagrebački sindikat novčanih zavoda i osječka gradska općina“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 287 (2675), 11. X. 1928., 3-4.

bi izgradnju vodovoda i drugih krupnih investicija grad morao odložiti za neka sretnija vremena. Načelnikov prijedlog bio je prihvaćen jednoglasno i u cijelosti,⁴⁷¹ te potvrđen na slijedećoj sjednici skupštine gradskog zastupstva 6. listopada 1928.⁴⁷²

Na listopadskoj sjednici bilo proglašeno i utruće mandata zastupnika Božidara Maslarića, te je umjesto njega verificiran Mato Tabak.⁴⁷³ Nezavisni radnici tražili su da se Maslariću podijeli zavičajnost u Osijeku kako bi se mogao vratiti u grad, jer je uložio žalbu na progonstvo, no po zakonu zastupstvo to nije smjelo učiniti zbog pravomoćnosti presude. Osim Božidara Maslarića, intervencijom osječkih radikala, tijekom rujna i listopada 1928. godine, udaljene su iz Osijeka još neke istaknute osobe, poput dr. Prokopija Uzelca (u Donji Lapac), kotarskog liječnika koji je stekao velik ugled na području borbe protiv tuberkuloze i socijalne higijene, ali je bio samostalni demokrat. Bio je premješten (u Veliku Kikindu) i profesor Milan Stijić, također samostalni demokrat, koji je nakon atentata u Skupštini održao govor okupljenim Osječanima nakon mise zadušnice. Premještaj je dobio i jedan od najsposobnijih redarstvenih agenata (detektiva) Mijo Jozić, kao „nepovjerljiv“, tj. kao Hrvat. Premještaje nepoćudnih pojedinaca iz Osijeka pratila su i velika premiještanja državnih činovnika (općinskih bilježnika) na području cijele oblasti, „zašto je veliki župan bilježnike radikale premjestio među Hrvate, a Hrvate i neradikale u srpske općine, među srpski živalj.“⁴⁷⁴ Osječanima je bilo očito „da se nešto sprema“, no nagađali su da bi moglo doći do ponovnih skupštinskih izbora. Do kraja 1928. godine još je jedan zastupnik nezavisni radnik, Josip Wolf, od strane osječke policije zaradio izgon, dok je njegov stranački kolega, zastupnik Stjepan Schneider, bio pritvoren. Na teret im je policija stavljala interpelaciju koju su uputili na gradsko zastupstvo, a odnosila se na brutalno postupanje osječke policije prema uhićenim radnicima (skojevcima).⁴⁷⁵

⁴⁷¹ „Predlog gradonačelnika dra Hengla za saniranje financija grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 272 (2660), 23. IX. 1928., 3-4.

⁴⁷² DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1079/ 1928., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 5. listopada 1928.; usp. „Skupština gradskog zastupstva u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 282 (2670), 6. X. 1928., 3.

⁴⁷³ Na istoj sjednici pročitana je i zahvala na mandatu zastupnika Ljudevita Gaja, bivšeg oblasnog župana, radi preseljenja u Zagreb; njegovo je mjesto zauzeo Marko Tomaš.

⁴⁷⁴ „Velika premiještanja općinskih činovnika u osječkoj oblasti“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 268 (2656), 19. IX. 1928., 3.

⁴⁷⁵ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1079/ 1928., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 22. prosinca 1928.; usp. „Jučerašnja skupština gradskog zastupstva u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 360 (2748), 23. XII. 1928., 3. Redarstvo, nakon ovakvog postupka prema zastupnicima nezavisnim radnicima, tražilo je od zastupstva da im odobri božićnice iz gradske blagajne; tu je zamolbu zagovarao radikal Novaković, no ostali su zastupnici, nakon što su čuli što se dogodilo zastupnicima Schneideru i Wolfu, bili izričito protiv.

Razgovori o gradskim vojarnama koje je načelnik Hengl poveo s financijskim, vojnim i Ministarstvom unutarnjih poslova na početku svog (trećeg) mandata, počeli su davati prve rezultate. Mješovito povjerenstvo izaslanika ministarstava financija te vojnog i mornarice stiglo je 24. listopada 1928. godine u Osijek, kako bi s načelnikom Henglom i predstavnicima gradskog poglavarstva raspravilo pitanje najamnine koju država duguje gradskoj općini Osijek. Država je za sve tri vojarnе još uvijek plaćala najamninu od 26.126 dinara godišnje, umjesto 1.177.496 dinara, koliko je dosudio stambeni sud. Između pregovarača je, očekivano, došlo do cjenkanja, te je na kraju bio postignut sporazum o dugu i budućoj najamnini. Država se obvezala da će za razdoblje od 1. siječnja 1924. godine do 31. ožujka 1929. godine platiti 4.147.500 dinara, što je iznosilo 790.000 dinara godišnje za sve tri vojarnе. Za slijedeće tri godine (počevši od 1. travnja 1929.) dogovorena je godišnja najamnina u iznosu od 1.036.190 dinara. Gradska općina ponovo je ponudila državi donjogradske vojarnе na kupnju za cijenu od 33.000.000 dinara, dok je gornjogradsku vojarnе odlučila zadržati za vlastite potrebe, no predstavnici države tražili su da ta vojarna ostane u zakupu dok se ne izgradi nova vojarna u Donjem gradu.⁴⁷⁶ Iako se ovdje radilo tek o dogovoru, a još uvijek ne o uplati novca za najamnine, napredak se sastojao u tome što su gradske i vojne vlasti počele ovo pitanje rješavati između sebe, a ne na sudu. Gradska općina je mogla ishoditi povoljnu sudsku presudu, no sredstva prisile protiv vojnog ministarstva, da zaista uplati presuđenu svotu novca, nije imala. Praktični ishod ovisio je isključivo o upornosti i sposobnosti pregovaranja grada s vojnim ministarstvom, kako bi uvjerio vojno ministarstvo da plati zaostatke i novi iznos najamnine. To je bio posao koji je čekao gradskog načelnika.⁴⁷⁷

Pred vratima nove 1929. godine, Osječani i njihovo gradsko zastupstvo još uvijek nisu naslućivali da su aktualne financijske poteškoće njihova grada bile tek početak, i da se neće moći riješiti u skorij budućnosti. Prihodi i rashodi gradske općine bili su u sve većem raskoraku, poglavito nakon gubitka gradskih nameta na porez od činovničkih i radničkih beriva.⁴⁷⁸ Inozemno kreditno tržište već je pokazivalo tendencije nestašice

⁴⁷⁶HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Protokol rada komisije određene riješenjem gospodina Ministra Vojske i Mornarice I. G. br. 8413 od 9. X. 1928. glede utvrđenja najamnine za gradske vojarnе u Osijeku.; usp. „Polučen je sporazum između osječke gradske općine i države u pogledu gradskih vojarni“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 300 (2688), 24. X. 1928., 6.

⁴⁷⁷HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 32, pismo (privatno), Hengl se obraća prijatelju (Savi) s višeg stambenog suda tražeći savjet u vezi sudskog procesa s vojnim ministarstvom glede vlasništva i najamnine osječkih vojarni, 12. listopada 1926.; pravnim putem bilo je moguće ishoditi plaćanje zahtijevane najamnine tako da grad otkaže najam vojsci, no „oni koji zastupaju to mišljenje ne mogu si zamisliti, slučaj deložacije vojske iz kasarna, kad bi otpovjed stupila na pravnu snagu.“

⁴⁷⁸HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 32, Rashodi i prihodi gradske općine, 1928.; Po novom Zakonu o neposrednim porezima od 1. travnja 1928. godine, „službenički porez“ (porez od nesamostalnog rada)

novca i poskupljivanja kredita, pa je i osječki kredit za kapitalne komunalne investicije grada Osijeka morao biti odgođen do daljeg, jer od preliminarnih natječaja 1921. godine, pa do kraja 1928., grad nije dobio ni jednu prihvatljivu ponudu za dugoročni kredit. Sada je gradsko zastupstvo tražilo način samo da podmiri već nastali dug i najnužnije komunalne potrebe. Kriza državne privrede u velikoj se mjeri prelamala na Osijeku i kočila osječke privrednike opterećujući ih velikim porezima, ne dajući ništa za uzvrat (poslovne kredite, bolju prometnu povezanost). Privredna kriza je bila iz godine u godinu neizbježna tema svake financijske rasprave osječkoga gradskog zastupstva.⁴⁷⁹

„Grad Osijek oglašen je kao neki privredni centar ravne Slavonije, - po imenu, što u stvarnosti nije, jer se viđa i osjeća njegov materijalni nazadak na polju svih privrednih grana. Ta žalosna činjenica ispoljava se u tome, što se centrale velikih preduzeća preseliše iz Osijeka u prometnija mjesta, imenito u Zagreb i Beograd, svakako iz opravdanih razloga: loše željezničke veze, veliki gradski nameti, slaba prođa i t. d. (...) Usporedi li se Osijek sa Zagrebom, u kojem cvate obrt, trgovina i industrija, u kojem se u najvećoj žurbi izvode i javne i privatne velike građevine, i stanovništvo u velikom porastu, a u gradu Osijeku se svega toga ne opaža.“⁴⁸⁰ Da je privredna kriza već uzela maha, najbolje je pokazivala nezaposlenost radnika u Osijeku koja se iz godine u godinu samo povećavala. Gradsko je zastupstvo, vidjevši da se ne rješava taj problem, početkom zime 1928. organiziralo grijaonicu u radničkom domu i pučku kuhinju za sve one koji si nisu mogli osigurati zimnicu ni ogrjev. No, iako krajem 1928. grad Osijek nije više mogao zatvoriti ni proračun, još uvijek nitko nije smatrao da se gospodarska konjunktura nalazi u trajnoj silaznoj putanji.

nije bilo moguće opteretiti nikakvim samoupravnim prirezom do iznosa od 4.000 dinara, već samo onaj dio prihoda koji to nadilazi (radničke plaće su bile ispod tog iznosa). To je gradu uskratilo 316.000 dinara (radnici) i 600.000 dinara (privatni činovnici). Državni su činovnici još od 13. ožujka 1926. bili izuzeti od plaćanja najamnog filira, gradskog nameta na posjetiće noćnih lokala, na igraće karte i dr., što je uzrokovalo manjak od 285.000 dinara. Na smanjenju najamnine zgrada, propisanom uslijed pogoršanih socijalnih prilika, grad je izgubio daljih 142.000 dinara. Od 1. siječnja 1928. država je ukinula i plaćanje gradskog pristojbenog nameta, te je grad Osijek time izgubio još 621.000 dinara.

⁴⁷⁹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 28, Osijek grad, molba za dozvolu sklapanja dugoročnog amortizacionog investicionog zajma u iznosu od 500.000 engleskih funti, Osijek, 23. svibnja 1928.; kao opravdanje za zahtjev ovog kredita navodi se povećani namet građanima uslijed ranijih zaduženja, „a ovo povišenje nameta građanstvo naročito sada u doba ove velike ekonomske krize teško osjeća.“

⁴⁸⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Zapisničko očitovanje. Ubiranje poreza na vino. Osijek, 22. studenog, 1928. U ovom posebnom očitovanju zastupnik Milan Bosanac, kojem su se pridružili i načelnik Hengl te zastupnik Ivan Laipzig (opunomoćeni od gradskog zastupstva), pobunili su se protiv financijskog erara (porezne uprave), jer je od grada zatraženo da u svrhu poreza na vino uplati iznos od 524.830 dinara u državnu blagajnu, a procjena prikupljenog iznosa bila je manja od toga (512.942.90 dinara za 1928. godinu). Porez na desertna vina i šampanjac prikupljali su posebni, državni poreznici, i od tog poreza grad nije dobivao ništa, a od poreza na vino, koji je grad sam prikupljao – ako mu što ostane kad država uzme svoje. Zbog toga je gradsko zastupstvo predlagalo financijskom eraru da za godine 1928-1931. smanji svoje zahtjeve na 400.000 dinara. Grad Zagreb je na svom području taj isti porez morao prikupiti iznos od 2.700.000 dinara, što je u usporedbi s Osijekom, uzevši u obzir osječke proračunske prilike (manjak najamnine od vojarni i izdatci za redarstvo), bilo nesrazmjerno.

Osim što se gradska blagajna sve slabije punila, Osijek je počeo i kulturno propadati. Viša velika gimnazija, ženska realna gimnazija i građanska djevojačka škola bile su zatvorene. Opravdanje za zatvaranje srednjoškolskih zavoda bio je nedovoljan broj upisanih učenika (koji su sebi mogli priuštiti školovanje), te nedostatak školskog prostora. Zatvorilo se, odlukom Ministarstva prosvjete, i osječko kazalište, s tim da je za osječku i bačku oblast bilo osnovano jedno zajedničko kazalište u kojem je grad Osijek imao operu i operetu, a Novi Sad dramu.⁴⁸¹ U Osijeku se, mada je to bilo zatraženo, nije mogao osnovati ni apelacioni (prizivni) sud, jer su se njegovom uspostavljanju protivili Maček, Pribičević i dr. Ribar, te je ministar pravosuđa udovoljio njihovom zahtjevu, i time grad Osijek još malo unazadio po važnosti.⁴⁸²

Nakon atentata na narodne zastupnike radićevce u Beogradu, u Kraljevini je došlo do još jedne krize vlasti, ili ispravnije rečeno, do pogoršanja krize vlasti. Poslanici SDK obustavili su svoj rad u skupštini i još žešće zahtijevali preuređenje države u smislu revizije Ustava na način da se svim njenim narodnostima osigura puna ravnopravnost,⁴⁸³ o čemu vladajući nisu ni pomišljali. Kriza vlasti osjetila se u Osijeku kroz djelovanje redarstva. Odredi policije ometali su i branili okupljanje većeg broja građana koji iskazuju svoje nezadovoljstvo; odjednom su se posvuda pojavili „prisluškivači“, ljudi koji prisluškuju tuđe razgovore te dojavljuju policiji ukoliko bi

⁴⁸¹Osječko je kazalište bilo ukinuto s 1. travnja 1928. te je u Subotici 26. svibnja bila osnovana kazališna (pozorišna) zajednica za Osječku i Bačku oblast, a u nju su izravno bili uključeni gradovi Osijek, Novi Sad, Sombor i Subotica. Materijalna pomoć ove zajednice sastojala se od državne (760.000 dinara) i gradskih subvencija, oslobođenja od svih nameta te kinematografskog nameta od 50 para po ulaznici. Dramsko kazalište imalo je 35 članova, a glazbeno 97. Vrhovnu financijsku kontrolu vršili su predstavnici gradskih i oblasnih vlasti. „Osnutak opernog, operetnog i dramskoga kazališta za osječku i bačku oblast zaključen“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 148 (2536), 27. V. 1928., 6. Ovu odluku donio je ministar prosvjete Milan Grol, pod čijom je ingerencijom bila i kultura. „Raspuštanjem oblasnih kazališta u prečanskim krajevima, režim se pokazao da mjeri i ovdje dvostrukom mjerom, jednom za prečane, a drugom za Srbijance, JER DOK SE RASPUŠTAJU OBLASNA KAZALIŠTA U PREČANSKIM, A NAROČITO U HRVATSKIM KRAJEVIMA, DOTLE JE OSTALO NETAKNUTO NOVOOSNOVANO KAZALIŠTE U SKOPLJU, KOJE PRIMA VEĆU SUBVENCIJU NEGO IJEDNO KAZALIŠTE S OVE STRANE SAVE (...) Kazalište, koje će sada nastati, to više ne će biti hrvatsko, ne će biti osječko“, „Zadnji udarac hrvatskom kazalištu u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 72 (2460), 11. III. 1928., 8. Otkako je osječko kazalište prešlo u državne ruke, bilo je sustavno financijski zapostavljano, te je država za zakup kazališne zgrade, koja je bila Henglova, do 1928. godine dugovala 700.000 dinara (tj. cjelokupan iznos), a novac za najam samog kazališta (u čiju je opremu i uređenje investirao) čekao je i vlasnik kazališta Stevo Kovjanić, mada je bio radikal.

⁴⁸²„Iz zakona o sudovima brisan je paragraf o uređenju apelacionog suda u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 91 (2479), 30. III. 1928., 1. Na ovoj sjednici zakonodavnog odbora raspravljalo se o uređenju sudova u Kraljevini SHS. Motivi da se ne uspostavi apelacioni sud u Osijeku bili su da se sudovi u Hrvatskoj ne trebaju cijepati, da bi osnivanje tog suda u Osijeku bila prigoda za namiještanje sudaca po stranačkom (radikalskom) ključu, i da su zapravo Židovi ti, koji su za njegovo osnivanje zainteresirani. Ustrojenje apelacionog suda u Osijeku bila je zatražila osječka Trgovačka i obrtnička komora te Udruženje trgovaca i industrijalaca.

⁴⁸³„Sredinom veljače 1928. Pribičević je prvi put spomenuo mogućnost revizije ustava, pa je govorio i o povećanju teritorija oblasti s proširenom autonomijom. Tu je Pribičeviću izjavu konkretizirao Radić rekavši da Hrvatska, Dalmacija i Slavonija moraju biti jedna oblast.“, Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije (1918-1991)*, *Hrvatski pogled*, Zagreb, 1998., 166.

čuli nešto što se moglo protumačiti kao verbalno napadanje države; redarstvo je pokazalo osobitu brutalnost prema komunističkim uhićenima, koja je uključivala premlaćivanje ili sprovođenje uhićenika kroz središte grada u lancima, što je trebalo biti opomenom svim onim građanima koji bi se usudili oponirati državi. Zato su osječki radikali već „očistili“ gradsko zastupstvo od nezavisnih radnika, znajući ili ne znajući da se sprema novi komesarijat, ali ovog puta za sve gradove u državi.

5. GRADSKA VLAST U DOBA ŠESTOSIJEČANJSKE DIKTATURE I VELIKE DEPRESIJE

Parlamentarno razdoblje (1918. - 1929.) za grad Osijek bilo je razdoblje ograničenog privrednog uzleta, mada je kroz cijelo to vrijeme svaki osvrt na poslovni život bio popraćen riječju „kriza“. Tijekom ovog razdoblja Osijek je napredovao i u administrativnom pogledu postavši od županijskog sjedišta središte najveće oblasti u državi. Poslovni i upravni život pratio je porast broja stanovnika, koji je 1929. godine prešao 40.000 (prema popisu stanovništva 1931. godine u Osijeku je živjelo je 40.308 stanovnika). U grad su se u većem broju doseljavali stanovnici pasivnih krajeva, poglavito iz Dalmacije i Hercegovine, tražeći posao. Istovremeno se iz grada tijekom dvadesetih godina odselio u Zagreb ili Beč dio privredne elite, milijunaša s kojima je grad napustio i njihov golemi kapital.⁴⁸⁴ Grad se prostorno proširio i bolje povezao te modernizirao. Ovo desetogodišnje razdoblje bilo je obilježeno izgradnjom, osobito stambenih objekata, novih ulica i novih gradskih četvrti, poput Industrijske četvrti na južnom dijelu Gornjega grada i Zelenog polja na kraju Donjega grada, dok su od javnih zgrada izgrađeni Dom narodnog zdravlja, Epidemiološki zavod, Kirurški paviljon, te, u režiji i financiranju gradske općine, novogradska škola, Munjara i električni tramvaj. Gradska općina preuzela je i uredila novo sajmište; preuzela je i dogradila donjogradski vatrogasni vodovod; uz to, sagradila je i dvanaest stambenih kuća s devedeset stanova. Mada je gospodarska kriza bila konstantna pratnja svim javnim i privatnim poslovima, „netašica je stanova uslijed porasta pučanstva prešla gotovo u pravu stambenu bijedu,

⁴⁸⁴Od 1923. do 1933. godine iz Osijeka su se trajno odselili Adolf Krauss, zakupnik i trgovac; Max Krauss, posjednik paromlina; Viktor Frank i Aurel Frank, veleposjednici i industrijalci; Oskar Weismayer, bankar i financijski stručnjak; dr. Felix/ Srećko Schick, ravnatelj bankovne podružnice; dr. Moric/ Mavro Rein i Mirko/ Emerich Herrmann, članovi ravnateljstva Hrvatske zemaljske banke d.d.; Teodor/ Jakov Schillinger, trgovac drvima; i Erich Lederer, član nadzornog odbora Kraussova paromlina; Rudolf Karlo Schmidt, veleposjednik; i dr.

pak je to urodilo posljedicom da se m o r a l o g r a d i t i“,⁴⁸⁵ te je tijekom 1920-ih godina u Osijeku bilo podignuto 1.116 stambenih kuća.

Od 1925. godine obilježje Osijeka postao je i velesajam, gospodarska izložba koja se održavala dva puta godišnje, u proljeće i u jesen, na kojem se Osijek potvrđivao kao industrijsko, obrtničko i trgovačko središte. Velesajam je imao poslovnu i propagandnu svrhu prvenstveno za osječke, a zatim i druge privrednike. U Osijeku se, naime, nalazila najveća jugoslavenska tvornica šećera, više tvornica za preradu šećera, pet tvornica za proizvodnju alkoholnih pića, dvije pivovare, tri tvornice leda, mesna industrija, dvije tvornice suhomesnate robe, najveća tvornica žigica, najveći paromlinovi, tvornica keksa, tvornica tjestenine, mljekara, velika ljevaonica željeza i nekoliko manjih, dvije tvornice strojeva, velika tvornica sapuna, tvornica sapuna i zaptivača za strojeve, tvornica gospodarskih strojeva, tvornica kože, više tvornica pokućstva, mnogobrojne mehaničke radionice za preradu drva i kovina, više parnih pilana te tvornica bačava, tvornica kola, nekoliko tvornica pokućstva, tvornica čepova od pluta, tvornica kože, tvornica četaka, dvije tvornice boja, tvornica tutkala, tvornica stakla i zrcala, tvornica lana, tvornica cigaretnog papira, tuljaka i kartonaža, više tiskara, više ciglana, proizvodnja umjetnoga kamena, tvornica cementne robe, te elektrana koja je opskrbljivala grad električnom strujom, a u planu je imala i proširenje opskrbe na okolicu Osijeka. Cijelu ustanovu osječkog velesajma vodio je „Konzorcij osječki velesajam“, na čijem je čelu stajao dr. Hengl, gradski načelnik, dok su odbore činili istaknuti osječki privrednici. Osječki je velesajam uvijek bio dobro posjećen, u prosjeku s 8.000 do 10.000 posjetitelja, što je koristilo ne samo privrednicima, već i gradskim trgovcima, ugostiteljima, prijevoznicima, te na kraju i samoj gradskoj općini. Velesajam je, ipak, pružao uljepšanu, reprezentativnu sliku osječke i druge privrede, iza koje je stajalo mnoštvo poteškoća u poslovanju čije se rješenje nije naziralo. Na globalnoj razini odvijala se kriza novčanog tržišta, a na državnoj neracionalna uvozna politika koja je domaće proizvode činila nekonkurentnima, neprilagođeni zakoni te visoki nameti, što je gušilo privrednike, počevši od onih najmanjih, obrtnika.

U razdoblju od 1929. godine grad Osijek se počeo suočavati s privrednim poteškoćama koje su iz godine u godinu postajale sve veće. Situacija u kojoj su djelovali osječki obrtnici, trgovci i industrijalci već je od 1928. godine pokazivala tendenciju pogoršanja,

⁴⁸⁵„U Osijeku je u posljednjih 10 godina sagrađeno 2309 građev. objekata“, Hrvatski list (Osijek), br. 86 (2840), 31. III. 1929., 13.

što se očitivalo u smanjenoj poreznoj snazi⁴⁸⁶ i u nemogućnosti zapošljavanja radno sposobnog stanovništva grada.⁴⁸⁷ Došlo je i do prvih naznaka smanjene kupovne moći građana.⁴⁸⁸ To je vrlo nepovoljno utjecalo na gradske financije, tim više što je investicioni kredit, koji je gradska vlast planirala podići, stalno izmicao, a država i dalje nije pomagala. Štoviše, Šestosiječanjska diktatura, koja je promijenila temeljni oblik državne vlasti i shodno tome, uzrokovala potpunu izmjenu državne uprave, za Osijek je značila još veće propadanje nego što je to bilo uvjetovano samim učinkom Velike depresije koja je uslijedila.

5.1. Ukidanje stranačkog života i preustroj gradske vlasti

Početak 1929. godine donio je Kraljevini SHS kraljevu diktaturu. Naređeno je obustavljanje svake političke djelatnosti koja bi mogla štetiti državnom poretku, što je u praksi značilo prestanak rada svih političkih stranaka, jer su se, prema *Proklamaciji Nj. Veličanstva kralja Aleksandra*, počele „zaslijepljene političke strasti zloupotrebjavati u toj mjeri da je (parlamentarizam) postao s m e t n j a z a s v a k i p l o d n i r a d.“⁴⁸⁹ Prema kraljevoj je naredbi bila ukinuta Narodna skupština te Vidovdanski ustav, jer je „iz svega razabrao, da se politička kriza ne da riješiti parlamentarnim načinom i sredstvima, pa je stoga uzeo riješenje u svoje ruke.“⁴⁹⁰ Kralj je imenovao novu vladu, na čelo koje je postavio svog ađutanta generala Petra Živkovića. Svi zemaljski zakoni ostavljeni su kao važeći, a njihovo moguće ukidanje ili zamjena drugim zakonom predviđeno je putem kraljevog ukaza. Neke su zakonske promjene došle zajedno s raspuštanjem Skupštine, poput Zakona i izmjeni i dopuni Zakona o štampi od 26.

⁴⁸⁶Kad se zbroje sva godišnja porezna davanja osječkih građana i privrednih subjekata (za državu, gradsku općinu, oblasnu samoupravi i TOK), u gradu Osijeku je u 1928. godini ubrano 30.195.586,41 dinara poreza, dok je taj iznos za 1927. godinu bio 32.892.156, 34 dinara. „Grad Osijek je u prošloj godini uplatio din 30.195.586.41 javnih dažbina“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 46 (2800), 15. II. 1929., 5.

⁴⁸⁷ „U osječkim barakama“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 78 (2831), 19. III. 1929., 18.

⁴⁸⁸Kad se usporede podaci o godišnjoj potrošnji jela i pića za 1927. i 1928. godinu, odmah upada u oči pad potrošnje poglavito luksuznih ili skupljih konzumnih artikala - finih alkoholnih pića, poput pjenušavog i desertnog vina (od 2.525 boca na 1.873 boce odnosno od 4.210 l na 284? l) te likera (od 70. 423 l na 19.047 l). Svoje potrebe za alkoholom Osječani su u 1928. godini djelomično nadoknadili konzumacijom konjaka i ruma (od 7.270 l u 1927. godina došli su na 14.650 u 1928. godini). Od 1930. godine, kad se ekonomsko-socijalna slika počela nepovratno kvariti, počeli su se godišnje objavljivati statistički podaci o tome koliko građani Osijeka godišnje konzumiraju jela i pića (meso, brašno, pića). Konzumacija hrane po gotovo svim zabilježenim artiklima bila je u 1928. godinu u odnosu na 1927. godinu u porastu, pa možemo pretpostaviti da je sukladno tome i broj stanovnika bio u (blagom) porastu, no građani su se polako počeli odricati luksuza. „Koliko se pojelo i popilo prošle godine u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 43 (2797), 12. II. 1929., 5.

⁴⁸⁹ „Raspust Narodne skupštine i obustava Vidovdanskog ustava“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 7 (2761), 7. I. 1929., 1.

⁴⁹⁰ „Raspust Narodne skupštine i obustava Vidovdanskog ustava“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 7 (2761), 7. I. 1929., 5.

kolovoza 1925. godine, kojim je pooštrena cenzura i smanjena sloboda govora do mjere da se ovaj kraljev ukaz nije smio komentirati u negativnom svjetlu; te Zakona o zaštiti javne bezbednosti u državi, po kojem se bilo kakav izraz negodovanja prema javnom poretku mogao protumačiti kao dovođenje poretka u opasnost ili narušavanje javnog mira, za što su bile predviđene drakonske kazne, od višegodišnje zatvorske do smrtne kazne. Ovi su se propisi odnosili uglavnom na organizirane skupine koje su eventualno mogle postati nositeljem otpora prema novom državnom poretku, kao i na glasila, poglavito ona koja su do jučer bila organi pojedinih političkih stranaka i otvoreno kritizirali vlast. Po ovom su zakonu u Osijeku odmah bile raspuštene organizacije „Hrvatske stranke prava“, „Hrvatski skautski stijeg“, „Hrvatska pravaška republikanska omladina“ (gornjogradska i donjogradska) i „Hrvatska omladina“. Sve hrvatske političke stranke (HSS, HFSS, HSP i HPS) bile su raspuštene 20. siječnja 1929., pa su slijedećeg dana ukinute i njihove osječke mjesne organizacije. Nakon toga, 24. siječnja, bile su ukinute sve političke stranke koje su imale sjedište u Beogradu.

Za novi državni režim, kraljevu diktaturu (koja je kasnije nazvana Šestosiječanjska ili Šestojanuarska diktatura) bilo je rečeno da je privremena, no o njenom se trajanju ni od prilike nije moglo nagađati. Odmah se znalo i to da će uskoro uslijediti nova administrativna podjela države, te se predviđalo da će se broj oblasti smanjiti s 33 na 15. Župan Osječke oblasti Hanžeković ostao je, poput ostalih velikih župana, još neko vrijeme na svojoj dužnosti, do 12. veljače, kad ga je zamijenio dr. Juraj Kučić, do tada veliki župan Primorsko-krajiške oblasti.⁴⁹¹ Oblasna je samouprava bila raspuštena, a njenu je imovinu preuzeo županat. Diktatura je, naime, donijela sa sobom još jedan novi zakon, Zakon o izmjeni Zakona o općinama i oblasnim samoupravama, no o njegovom se tumačenju isprva samo nagađalo. Uskoro se saznalo da će gradovi i općine zadržati jednak broj svojih zastupnika, no oni se neće birati, nego će ih postavljati veliki župani. Jednako će tako i općinski načelnici biti postavljeni od strane velikog župana, koji će tako postati načelnici-komesari.⁴⁹² Kompetencije i rad tih tijela, postavljenih gradskih odnosno općinskih zastupstava, bit će i dalje određeni Zakonom o ustrojstvu gradskih općina iz 1895. godine. Za grad Osijek nastavio je važiti i dotadašnji gradski statut.⁴⁹³

⁴⁹¹Dr. Juraj Kučić (Sušak, 1878.-Zagreb, 1945.) veliki župan Modruško-riječke županije (1919.), gradonačelnik Bakra (1920.) i veliki župan Primorsko-krajiške oblasti (31. siječnja 1928.-18. veljače 1929.). 12. veljače 1929. određena je promjena županskih dužnosnika u cijeloj državi, na način da su župani svoju dotadašnju oblast zamijenili drugom povjerenom oblasti. „Novi veliki župani u Osijeku i Vukovaru“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 44 (2798), 13. II. 1929., 1.

⁴⁹²S diktaturom je došlo do izmjena i u ustroju TOK, čije se komorsko vijeće od 1929. godine više nije biralo nego imenovalo, a zastoj u radu Komore dok se čekalo na imenovanje trajao je više od pola godine.

⁴⁹³„Kako se imaju tumačiti odredbe novoga Zakona o općinskim zastupstvima i načelnicima“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 16 (2770), 13. I. 1929., 5.

Gradsko zastupstvo moglo je nastaviti rad u svom dotadašnjem sazivu, sve dok ne primi odluku o svom raspuštanju. Već do kraja siječnja, međutim, došlo je do njegovog raspuštanja, te je još prije svog odlaska veliki župan Hanžeković imenovao novo gradsko zastupstvo, potvrdivši dr. Vjekoslava Hengla na mjestu gradskog načelnika, i 33 zastupnika iz dotadašnjeg gradskog zastupstva. Umjesto šestorice zastupnika izabranih na listi nezavisnih radnika, Hanžeković je imenovao sedmoricu građana koji nisu bili gradski zastupnici od ranije. Imenovano gradsko zastupstvo imalo je 40 zastupnika, no u zastupstvo se više nije ubrajao gradski načelnik. Ova je odluka ipak, s promjenom župana, ukinuta, a broj zastupnika vraćen na staro, 39 zastupnika plus gradski načelnik. Sedmorica novih zastupnika bili su Luka Arandelović, remenar (radikalska lista); dr. Stjepan Hefer, odvjetnik (radićevska lista); Julijo Heitl, mesar (radikalska lista);⁴⁹⁴ dr. Đorđe Maksimović, ekonom/ veleposjednik (politički neopredijeljen); Albert Rupp, veletrgovac (svojedobno privrednička lista); Franjo Dragutin Schmidt, ekonom/ veleposjednik (politički neopredijeljen); te Milan Ukropina, trgovac (radikalska lista).⁴⁹⁵ Nakon formiranja zastupstva, nekoliko se zastupnika zahvalilo na mandatu, dok je zastupnik Otto Struppi preminuo, te su bili zamijenjeni novim članovima koje je imenovao veliki župan. Imenovao ih je pretežno s bivših demokratskih lista, te se osječko gradsko zastupstvo uskoro sastojalo od 11 bivših radikala, 11 bivših federalista, 12 bivših demokrata, 2 cionista, dok su četvorica bila politički neopredijeljena.

⁴⁹⁴Na sjednici skupštine gradskog zastupstva održanoj 15. ožujka 1929., na kojoj su novi zastupnici trebali položiti prisegu, novi veliki župan, Kučić, eliminirao je Julija Heitla iz gradskog zastupstva. Heitl je bio prvi na bivšoj radikalskoj listi da uđe u zastupstvo. DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1080/1929., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 15. ožujka 1929.

⁴⁹⁵„Jučer je veliku župan imao gradonačelnika i gradsko zastupstvo u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 32 (2786), 31. I. 1929., 6.

Tablica 7, Imenovano osječko gradsko zastupstvo 1929. godine.

Zastupnici	Stranačka opredijeljenost do 1929.	Broj zastupnika
Dr. Josip Bösendorfer, ravnatelj gimnazije; Stjepan Čmelik, umirovljeni pukovnik; Viktor Frouth, pekar; Tomo Gasteiger, ekonom; dr. Vjekoslav Hengl, kr. javni bilježnik; Antun Jung, krojač; Viktor Kolčić, mesar; Edo Koler, bravar i kućevlasnik; Ivan Lajpzig, ekonom; Mijo Matijević, trgovac drvima; dr. Slavko Michl, odvjetnik;	Lista HFSS-HSP-HPS	11
Luka Arandelović, remenar; Milan Barić, trgovac; Rajko Božinović, pekar; Gasteiger Dragutin, priv. činovnik; ⁴⁹⁶ Julio Herzl, trgovac; Ignjo Novaković, šef želj. kolodvora; Bogdan Penjić, profesor; dr. Mladen Simonović, odvjetnik i kr. javni bilježnik; Marko Tamaš, opančar; Milan Ukropina, trgovac; Jovan Vuković, trgovac.	Lista NRS	11
Stjepan Vujčić, geodet i ovl. civ. mjernik (umjesto Stjepana Barića, federalista); Kosta Stojačić, profesor (umjesto dr. Milana Čaćinovića, federalista); dr. Slavko Diklić, odvjetnik i kr. javni bilježnik; Ivan Galovac, priv. činovnik i kućevlasnik (umjesto dr. Kamila Firingera, pučkaša); Franjo Frank, ljekarnik; Stanko Kandra, opančar (umjesto Martina Glasera, federalista); Dragutin Koch, ravnatelj gimnazije; dr. Alfons Muža, liječnik; Nikola Marković, umirovljeni predsjednik sudbenog stola; dr. Matej Perić, kr. javni bilježnik; Jakob Renich, trgovac kožom; dr. Prokopije Uzelac, liječnik.	Lista DS-SDS	12
Dr. Hugo Spitzer, odvjetnik; Ljudevit Freundlich, inž.;	Cionisti	2
Hugo Kolar, veletrgovac; dr. Đorđe Maksimović, veleposjednik; Vjekoslav Pilpel, inž., ravnatelj lijevaonice; Franjo Dragutin Schmidt, veleposjednik;	Politički neopredijeljeni	4

Na prvoj sazvanoj sjednici skupštine imenovanog gradskog zastupstva, dr. Hengl, načelnik-komesar, u svom je obraćanju zastupnicima izjavio da je „aktom od 6. januara stvoreno prelazno stanje kojemu je svrha da uz smirenje duhova stvori definitivno stanje, u kojem će se unutrašnjim uređenjem na potpuno zadovoljstvo opravdanih zahtjeva i želja Srba i Hrvata i Slovenaca skladnijim njihovim radom iskorišćivati sve odlike, sve vrline, sve vrijednosti i pojedinca i svih skupa i svega bogatstva široke nam domovine, a sve to u korist cjeline i nerazdruživosti države Vladajućeg Doma i sreće i blagostanja naroda. (...) Hrvati imaju puno i neograničeno povjerenje u svoga kralja i smatraju državničkom svojom dužnosti pomoći Ga iskreno i otvoreno svojim znanjem, sposobnošću i moći u radu na ostvarenju ciljeva koje je Njegovo Veličanstvo u svom

⁴⁹⁶HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Alfabetски popis gradskih zastupnika u Osijeku. Zastupnik Dragutin Gasteiger došao je s njemačke liste, no bivši federalisti (vjerojatno dr. Papratović), koji su analizirali popis, svrstali su ga među bivše radikale, jer je de facto pripadao njima. Analiza popisa zastupnika po nedavnoj političkoj pripadnosti govori o tome da je politička podijeljenost i dalje bila aktualna, bez obzira na to što se nije smjela ispoljavati, i da su bivši federalisti htjeli spremno dočekati ponovnu uspostavu parlamentarizma.

manifestu objavilo...⁴⁹⁷ Zastupnici su, nakon što ih je u svom govoru na to pozvao načelnik Hengl, prisegnuli na vjernost „kralju i otadžbini“, te uputili brzojav kralju u kojem su iskazali svoje oduševljenje njegovom proklamacijom od 6. siječnja 1929. godine.⁴⁹⁸ Brzojav i poklici „živio kralj“ koji su ga pratili, mogli su se doimati lažno ili pretjerano, no najvjerojatnije nije bilo tako. Kraljev manifest o ukidanju Vidovdanskog ustava i parlamentarnog sustava bio je u Hrvatskoj dočekan pozitivno, a očekivanja od kraljeve „nepolitičke“ vlade svakako su bila promjena na bolje, jer je u početku bio stvoren dojam da hrvatski interesi više neće nailaziti na zid srpsko-radikalske većine.⁴⁹⁹

Pred osječkim su gradskim zastupstvom, bez obzira na promjenu političkog sustava, susretljivosti i pomirljivom komuniciranju velikog župana Kučića, ostali svi problemi koje je trebalo riješiti, poput ishoda dugoročnog kredita, smanjivanja doprinosa za policiju, naplate najamnina za vojarne, proširenja vodovoda, izgradnje gradske vijećnice, i dr. Župan Kučić je prigodom preuzimanja dužnosti pokazao razumijevanje za rješavanje ovih poteškoća, te obećao da će se i sam založiti za to.

Gradski proračun nije se mogao načiniti prije nego što se utvrdi s koliko će novca država doprinijeti za uzdržavanje redarstva u Osijeku, jer nije postojao minimum ili omjer na koji je grad mogao računati. Doprinos države postao je nepredvidiv. Doprinosbena rasprava za uzdržavanje policije održala se u travnju 1929. Bilo je utvrđeno da troškovi osječke policije za 1929. godinu iznose 4.256.740 dinara. Predstavnici gradske općine tražili su od izaslanika velikog župana (predstavnik države) Galovića da država snosi 80 % tih troškova, no uspjeli su ishoditi iznos od 1.300.000 dinara. Očekivao se, međutim, novi zakon (Zakon o unutrašnjoj upravi), koji je imao urediti ovo pitanje, te bi se gradovi u cijeloj državi morali uskladiti glede izdvajanja sredstava za policiju. Grad Osijek je tim izjednačavanjem mogao samo profitirati, no u provedbi zakona nije bilo tako. *Zakon o unutrašnjoj upravi* izašao je u lipnju 1929. godine, a da njegove smjernice gradu Osijeku nisu donijele očekivano financijsko rasterećenje, jer se nisu poštovale. Policija je po zakonu i dalje mogla biti državna ili gradska, prema tome kako odredi ministar unutarnjih poslova. Viši državni interes nalagao je da osječka policija bude državna, shodno geografskom smještaju grada u blizini granice s Mađarskom, no do podržavljenja osječke policije nije došlo, jer

⁴⁹⁷ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, „Dogadjaji u našoj državi...“, V. Hengl, bilješke-nacrta govora za sjednicu skupštine gradskog zastupstva.

⁴⁹⁸ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1080/ 1929., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 4. veljače 1929.

⁴⁹⁹usp. Stipica GRGIĆ, „Općinske uprave u vrijeme šestosiječanjske diktature“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2003), 89-117, 94.

je to za državu bio nepotreban trošak. Omjer broja redarstvenih stražara prema broju stanovnika u gradovima do 40.000 stanovnika, u koje se ubrajao Osijek, mogao je biti najviše 80, no on je iznosio 112, bez tendencije reduciranja. Naputak, koji je glede osječke policije ministar unutarnjih poslova i premijer general Živković poslao osječkom velikom županu, tumačio je provedbu Zakona o unutrašnjoj upravi vrlo široko, naglašavajući „da država bez naročitih potreba ne će uzimati na teret svoga budžeta niti osoblje (redarstvene stražare ni niže kancelarijsko osoblje), već će u većim mestima, no i to samo gde bude bilo neophodno potrebno postaviti svoje činovnike za šefove policija.“⁵⁰⁰ Osječko se gradsko zastupstvo, vidjevši da se situacija ne popravlja, obratilo državnoj vlasti, MUP-u, Unutarnjoj kontroli u Beogradu, te kr. banskoj upravi u Zagrebu, nastojeći se prikazati siromašnom općinom u čijem proračunu nema prostora za uzdržavanje redarstva koje je ionako prekobrojno. Osijek je tražio podržavljenje policije, ako ne to, onda redukciju broja redarstvenika, a ako ne ni to, onda povećanje dotacije države.⁵⁰¹ Ovo su bili identični zahtjevi koje je grad Osijek imao prema državi i prije donošenja novog zakona, koji su predstavnici državne vlasti mogli interpretirati po potrebi. Pokazalo se da su potrebe države i potrebe grada Osijeka u koliziji, da država nema interesa za razvoj grada Osijeka, već ide i dalje na njegovo iscrpljivanje.

Gradsko zastupstvo, kako bi smanjilo rashode, te racionalizirao rad gradskih poduzeća Munjare i Električnog tramvaja, odlučilo je provesti njihovu fuziju u jedno poduzeće, kojem je pridružen i donjogradski vodovod. Novo poduzeće, „Munjara, tramvaj i vodovod slob. i kraljev. grada Osijeka“ imalo je upravni odbor od 12 članova, na čijem je čelu bio načelnik Hengl.⁵⁰² Financijske poteškoće gradske općine umanjile su se u rujnu 1929. godine, kad je Ministarstvo financija konačno na račun grada Osijeka doznačilo iznos dugovanja najamnine za gradske vojarne (do 1. travnja 1928.). Kako gradska općina još nije bila zatvorila proračun za 1928. godinu, jer je uslijed novog Zakona o neposrednim porezima od 1. travnja 1928. izgubila dio ranijih prihoda, gradsko se zastupstvo odlučilo naplatiti od oblasne samouprave u likvidaciji, kojoj je

⁵⁰⁰HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.22, Ministarstvo unutrašnjih poslova velikom županu Osijek, JB 30312, 24. rujna 1929.

⁵⁰¹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.22, Osijek, grad, uređenje odnosa između države i gradske općine glede uzdržavanja policije, br. 44931, Gradsko načelstvo Kr. banskoj upravi u Zagrebu, 13. studenog 1929.; Gradsko načelstvo Ministarstvu unutrašnjih poslova odjeljenju javne bezbednosti, Osijek, grad, doprinos države za uzdržavanje redarstva u god 1929., br. 39694-1929., 19. listopada 1929.

⁵⁰²Pravila nove tvrtke usvojena su na srpanjskoj sjednici skupštine gradskog zastupstva. DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1080/ 1929., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 4. srpnja 1929.

gradska općina doprinosila, a da nije ništa od nje dobivala.⁵⁰³ Gradsko je zastupstvo i dalje pokušavalo dogovoriti investicioni kredit, a isto je tako pregovaralo s nekoliko financijskih grupa o davanju gradskog poduzeća „Munjara, tramvaj i vodovod“ u koncesiju, međutim, ni za kredit, ni za koncesiju nije uspijevalo ishoditi povoljne uvjete.

U djelovanju osječkoga gradskog zastupstva imenovanog krajem siječnja 1929. godine više nije bilo političkih prepucavanja između hrvatske pozicije i srpske opozicije. Kako je prestalo djelovanje političkih stranaka, tako u cijelom slijedećem razdoblju nije bilo ni pojedinaca koji bi se nametali ili isticali, te pokušavali pridobiti za sebe cijelu skupinu. Ukoliko je i bilo trvenja na političkoj ili nacionalnoj osnovi, ono nije smjelo biti otvoreno. Nikakve „pikanterije“ s gradskih skupština, ukoliko ih je bilo, više se nisu smjele iznositi iz vijećnice i komentirati u tisku, koji je postao iznimno suzdržan i neutralan. Gradsko je zastupstvo tijekom narednog razdoblja, mada u podosta izmijenjenom sastavu, tj. bez hrvatske većine, ostalo funkcionalno. Cijelo vrijeme je, međutim, bilo izloženo pritisku mogućeg uklanjanja, počevši od gradonačelnika pa sve do posljednjeg zastupnika čiju bi se naklonjenost novome režimu moglo dovesti u sumnju. Ovaj je pritisak na zastupstvo počeo i prije nego što se formalno oblikovala nova prorežimska politička struja.

5.2. Posljedice državno-administrativnih promjena (ukidanja oblasti i uvođenje banovina)

Podjela države na 33 oblasti kao teritorijalne samoupravne jedinice proglašena je početkom listopada 1929. godine. Kralj Aleksandar potpisao je novi zakon, koji ih je ukinuo, te umjesto njih podijelio državu na devet banovina i odredio njihova sjedišta: Dravsku (Ljubljana), Savsku (Zagreb), Vrbasku (Banjaluka), Primorsku (Split), Drinsku (Sarajevo), Zetsku (Cetinje), Dunavsku (Novi Sad), Moravsku (Niš) i Vardarsku (Skopje), dok je Beograd sa Zemunom i Pančevom bio izdvojen kao prijestolnica. Nova organizacija države bila je osnovana na ideji unitarizma, pa je za državu bilo određeno i novo ime – Kraljevina Jugoslavija, a sve „plemenske“ oznake, poput isticanja

⁵⁰³Manjak proračuna za 1928. godinu iznosio je 408.000 dinara. DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1080/1929., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 4. rujna 1929.

nacionalnih zastava, više se nisu tolerirale.⁵⁰⁴ Cilj nove upravne podjele bio je, osim dokidanja samouprave i koncentriranja sveukupne vlasti u kraljevski dvor, omogućiti jedan oblik posrbližavanja cijele države, jer su u šest od devet banovina Srbi činili većinu. Što je to značilo za dalji razvoj grada Osijeka, moglo se jasno vidjeti na zemljovidu koji je prikazivao razgraničenje banovina.⁵⁰⁵ Područje Osijeka (s bližom okolicom), bilo je unutar Savske banovine, premda istureno prema teritoriju drugih dviju banovina, Drinske i Dunavske, od kojih su prvoj pripadali vukovarsko, vinkovačko i županijsko područje (Zapadni Srijem), a drugoj Istočni Srijem i cijela Baranja. Na taj su način stanovništvo i gradovi sjeverno, istočno i južno izuzeti ispod jurisdikcije, a time i utjecaja grada Osijeka, te bili preusmjereni prema drugim sjedištima, a u konačnici prema Beogradu.⁵⁰⁶ Radilo se o postupnom preuzimanju dijelova hrvatskog povijesnog teritorija od strane Beograda, a grad Osijek se našao upravo na liniji razgraničenja, što ga je administrativno, a time i gospodarski, odvajalo od zaleđa koje mu je prirodno gravitiralo. Dodatni problem za dalji razvoj grada bio je i to što je, ukinućem oblasti, Osijek izgubio svoj administrativni položaj oblasnog sjedišta. Prva posljedica ukidanja oblasne samouprave bilo je reduciranje nepotrebnih činovnika i namještenika, od kojih je dio bio predviđen za umirovljenje, a dio je nakon jednomjesečnog otkaznog roka dobilo male otpremnine (u visini tromjesečnih beriva).⁵⁰⁷ Oblasno činovništvo, ostavši bez posla, migriralo je iz grada (gotovo 300 obitelji), što se odrazilo na ukupnu kupovnu moć osječkoga stanovništva. Uz to je značajno opao i dnevni promet stranaca⁵⁰⁸ koji su svakodnevno dolazili u Osijek po raznim poslovima vezanim za rad oblasne samouprave, a sad više nisu imali razloga dolaziti, što se odrazilo na promet osječkih dućana, ugostitelja i prijevoznika. U poslovanju brojnih osječkih privrednika već se 1928. godine osjetilo nazadovanje u odnosu na prethodne godine, a ukinuće oblasti zadalo im je novi udarac. Poboljšanje se

⁵⁰⁴HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.24, (okružnica) Kraljevska banska uprava Savske banovine u Zagrebu svima, br. 26.747, pov. II. 1930., 30. rujna 1930.

⁵⁰⁵„Kogod svrati ma i letimični pogled na kartu Jugoslavije, opaziti će da je Osijek došao u vrlo nepovoljan geografski položaj. Premda je mimo svega toga ipak do nedavna bio kakav takav politički centar, njegov se položaj uvelike pogoršao novom administrativnom podjelom države na banovine. Položen na ukrsnici triju banovina (savska, drinska i dunavska), od kojih svaka ima svoj jaki ekonomski centar (Zagreb, Sarajevo, Novi Sad), Osijek je došao u t.z. neutralnu gravitacionu plohu: on će neredovito oscilirati između ta tri centra bez ikakve vlastite snage i moći, i logičnom će nuždom pomalo zahiriti, ako se to ne popravi.“HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Osječke komunikacione prilike i neprilike.

⁵⁰⁶„Zemlju je u to vrijeme zahvatila i svjetska gospodarska kriza, koja je strahovito pogodila ukupno gospodarstvo a time i najšire pučanstvo, što je pojačalo mogućnost velikosrpskim vlastodršcima da još više sebi podrede hrvatsko gospodarstvo i jače zapostave njegov razvitak. Osijek je to posebno osjetio u svakom pogledu.“, Zdravko DIZDAR, „Osnivanje i djelovanje četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918.-1941.) (Drugi dio)“, *Scrinia slavonica*, br. 6 (2006), 342-401, 344.

⁵⁰⁷„Redukcija činovnika i namještenika oblasne samouprave, *Hrvatski list* (Osijek), br. 31 (2785), 30. I. 1929., 6.

⁵⁰⁸ Stranci-osobe koji nisu bile osječki zavičajnici niti su živjele u Osijeku.

osjetilo jedino po pitanju stanovanja, jer je došlo do rasterećenja kad je dio stanova ostao prazan, a i stanarina je time postala povoljnija. To je, međutim, uzrokovalo povratnu spregu, koju je nadolazeća velika kriza samo pospješila: izgradnja stanova i kuća, kako obiteljskih, tako i većih stambenih, unutar godinu dana se gotovo ugasila.

Osijek je i dalje bio vojno središte (divizijske oblasti, dvije artiljerijske i jedne pješadijske pukovnije), sudbeno (sudbenog stola i dvaju kotarskih sudova), financijsko (financijskog ravnateljstva, porezne uprave) i privredno, te sjedište trgovačko-obrtničko-industrijske komore. Likvidacijom oblasti Osijek se našao pred mogućnošću administrativne marginalizacije, što se već počelo negativno odražavati na poslovni život, a time i na kvalitetu života ne samo stanovnika Osijeka, već i cijele okolice kojoj je gravitiralo oko 800.000 stanovnika. Podjelom države na banovine i likvidiranjem oblasti bilo je određeno osnivanje državnih inspektorata u pojedinim banovinama čija je zadaća bila nadzor javne sigurnosti i poslovanja upravnih općina. Vlada i ministar unutarnjih poslova prema potrebi su mogli formirati okružne inspektorate grupiranjem nekoliko srezova, te odrediti njihovim inspektorima, pomoćnim organima bana, opseg poslova vezanim za javnu sigurnost, ali i svih drugih poslova koji se smatraju potrebnima. „Time je već i u okviru postojećeg zakona dana mogućnost, da se gradu Osijeku, pretrpljeni gubici bar donekle nadoknade.“⁵⁰⁹ Prije nego što su sjedišta državnih inspektorata bila određena, načelnik dr. Hengl nekoliko je puta poduzimao put u Beograd kako bi o tom pitanju pregovarao s nadležnim ministarstvima, ne bi li ishodio osnivanje državnog inspektorata u Osijeku i to s proširenim djelokrugom poslova, nadležno za veći broj srezova. Među osječkim trgovcima i obrtnicima, a uskoro i među građanstvom oblikovalo se izaslanstvo koje se zalagalo za istu stvar i namjeravalo se susresti s premijerom Živkovićem te od njega zatražiti ustrojenje osječkog inspektorata, kako bi Osijek i dalje bio središte više vlasti. Deputaciju građana, koju je činilo 20 građana Osijeka svih zanimanja, predvodio je načelnik Hengl. Deputacija se susrela i ministrom financija Švrljugom. Bilo je zatraženo i da se kompetencija osječkog inspektorata proširi i na vukovarski, vinkovački i županjski srez, koji su pripadali Drinskoj banovini. Pitanje okružnih inspektorata, pa time i osječkog, bilo je riješeno unutar tjedan dana, na način da su sve banovine dobile okružne inspektorate locirane u važnijim gradovima. Savska banovina dobila je tri okružna inspektorata – varaždinski, ogulinski i osječki, koji je obuhvaćao srezove Brod, Valpovo, Virovitica, Grubišno Polje, Daruvar, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Nova Gradiška, Novska, Osijek, Pakrac, Požega i Slatina. Vukovar, Vinkovci i Županija potpali su pod novoosnovani

⁵⁰⁹ „Osijek kao sjedište okružnoga inspektorata“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 285 (3039), 17. X. 1929., 5.

šabački inspektorat unutar Drinske banovine.⁵¹⁰ Osječki okružni inspektor postao je dr. Ante Perković, koji je na mjestu osječkog oblasnog župana tijekom rujna 1929. godine zamijenio dr. Kučića, te dovršio likvidaciju oblasnih poslova.

Podjela države na banovine donijela je i reorganizaciju financijske službe na način da na području svake banovine egzistira samo jedno financijsko ravnateljstvo, što je za sobom povuklo i ukidanje osječkog financijskog ravnateljstva. Teritorijalni opseg osječkog financijskog ravnateljstva obuhvaćao je 23 sreza s 15 poreznih uprava, koji su zajedno tvorili jednu privrednu cjelinu. Osijek je kao središte za obavljanje poreznih i administrativno-finanicijskih poslova bio prometno dostupan cijelom svom području, te su porezne i financijske vlasti dobro funkcionirale. Osječka Komora za trgovinu, obrt i industriju (tj. reorganizirana TOK)⁵¹¹ obratila se Ministarstvu financija sa zamolbom da se u Savskoj banovini načini iznimka, te se njeno područje podijeli na dva financijska ravnateljstva, zagrebačko i osječko.⁵¹² Ovoj zamolbi nije bilo udovoljeno, i grad Osijek je izgubio financijsko ravnateljstvo 31. prosinca 1929. godine, a njegove poslove preuzela su financijska ravnateljstva u Zagrebu, Banjaluci, Sarajevu i Novom Sadu. Osim financijskog ravnateljstva, Osijek je izgubio i inspekciju rada te inspekciju parnih kotlova.

Nakon propalog pokušaja da se ishodi osnivanje apelacionog suda u Osijeku u travnju 1928. godine, promjena državnog uređenja i s njom vezani novi zakon dao je nadu da se u gradu Osijeku taj sud ipak osnuje. Zakon o uređenju redovitih sudova od 25. siječnja 1929. predviđao je novo teritorijalno uređenje apelacionih sudova, te je osječka TOK ponovo pokrenula ovo pitanje i odmah se obratila predstavkom ministru pravde, kako bi se u Osijeku osnovao apelacioni sud, kojem bi gravitiralo područje od Virovitice do Broda na Savi i Bijelog (Belog) Manastira, koje je prometno bilo dobro povezano s Osijekom. Osim što bi osnivanje apelacionog suda za stranke i svjedoke znatno olakšalo postupak, osnivanje apelacionog suda olakšalo bi i nadzor rada svih slavonskih sudova, ukoliko bi se vršilo iz Osijeka. Prostor za rad suda bio je već osiguran, te osnivanje suda

⁵¹⁰ „Osijek dobio okružni inspektorat“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 293 (3047), 25. X. 1929., 1.

⁵¹¹ Osječka trgovačka i obrtnička komora reorganizirana je u „Komoru za trgovinu, obrt i industriju u Osijeku“ nakon što je imenovano novo (reducirano) upravno vijeće; predviđena je i reorganizacija unutarnje strukture i formiranje četiri odsjeka: za obrt, industriju, trgovinu i gostioničarstvo, također i reorganizacija rada Komore. Krajem 1932. godine reorganizirana Komora se ugasila, da bi iz nje nastale Trgovinsko-industrijska komora i Zanatska komora. „Instalisanje novih komora u Osijeku“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), 29. XII. 1932., 1.

⁵¹² HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.23, Komora za trgovinu, obrt i industriju u Osijeku dr. Stanku Švrljugi, ministru financija, Reorganizacija Finansijske Direkcije u Osijeku, 15.151 ex 1929., 11. studenog 1929.

nije zahtijevalo dodatne troškove.⁵¹³ Načelnik Hengl sazvaio je anketu o osnivanju apelacionog suda u Osijeku 16. ožujka, za koju je vladao velik interes, ne samo među pravnicima, već i među privrednicima. Taj interes, međutim, ni tada, ni kasnije nije dijelila i država, mada je bilo evidentno da je apelacioni sud u Zagrebu preopterećen.

Veliki gubitak, nastao ukidanjem oblasti, Osijek je pokušao nadoknaditi većom industrijalizacijom. Na poticaj Oskara Weismayera, začasnog predsjednika Komore, gradska je vlast u suradnji s Komorom osmislila i odobrila statut o pogodnostima i olakšicama za osnivanje novih industrija u Osijeku. Statut, ovisno o vrsti i opsegu poduzeća davao je gradsko zemljište besplatno ili po vrlo sniženoj cijeni, za tvorničke zgrade, skladišta, urede, te stanove tvorničkih činovnika ili radnika. Prema dogovoru s pojedinim poduzećem, grad je davao i oprost ili drugu pogodnost u gradskim daćama i gradskim nametima, za dogovoreni broj godina ili za stalno. Davao je i, ovisno o važnosti novog poduzeća, električnu struju za pogon i rasvjetu po najnižoj cijeni. Ovisno o prilikama, grad je nudio i subvencioniranje u obliku kredita ili da sudjeluje u udjelu ulaganja. Sve pogodnosti bile su tiskane u brošuri na hrvatskom, njemačkom i francuskom jeziku, te razaslane po zemlji i inozemstvu.⁵¹⁴ Ovaj hvale vrijedan pokušaj ipak nije mogao predvidjeti negativna privredna kretanja koja su tek započela, te su se u Osijeku tijekom Velike depresije osnovale samo dvije nove tvornice, tvornica leda i tvornica svile.

Novi državni ustroj, diktatura kralja Aleksandra, donijela je i novinu tipičnu za sve diktature – čašćenje i veličanje države, a tako i njenog poglavara. Isticanje zastave, i to državne, na svakoj kući povodom državnog praznika 1. prosinca, proslave utemeljenja Kraljevine, postalo je obvezno, a također i prigodom proslave kraljeva rođendana, 17. prosinca.⁵¹⁵ Osječani su se odazvali zahtjevu gradskog načelnika da istaknu državne zastave, te su pred 1. prosinca 1929. godine bile rasprodane sve zalihe državnih zastava u osječkim dućanima, i grad je, za razliku od prethodnih godina, bio u potpunosti okićen. Osječki su trgovci spretno iskoristili ovaj zahtjev za isticanjem zastave, te su svoje izloge dekorirali aranžmanima koji su državne simbole upotpunjavali svjetlosnim efektima.⁵¹⁶ Zahtjev za iskazivanjem pristajanja uz novu politiku kralja Aleksandra te potpune lojalnosti krenuo je iz Zagreba, prijedlogom zagrebačkoga gradskog zastupnika

⁵¹³„Za osnutak apelacionog suda u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 42 (2796), 11. II. 1929., 2.

⁵¹⁴DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1081/ 1930., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 3. veljače 1930.

⁵¹⁵Isticanje državne zastave nalagao je Zakon o praznicima koji je potpisan 2. listopada 1929. godine.

⁵¹⁶„Grad se Osijek u cijelosti priključuje zaključku gradskog zastupstva u Zagrebu“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 332 (2799), 2. XII. 1929., 2.

mons. dr. Svetozara Rittiga, koji je svom zastupstvu predložio poklonstvenu deputaciju u Beograd, jer će „manifestacija pred licem Njegovog Veličanstva, naročito ako bude sveopća, donijeti vedrine u duševno raspoloženje naroda, donijeti pročišćenje teške atmosfere i ozdraviti dosadašnje prilike.“⁵¹⁷ Poklonstvena deputacija trebala je značiti ograđivanje od izdajničkog djelovanja dr. Ante Pavelića, Gustava Perčeca i dr. koji su bili u odsustvu osuđeni zbog protudržavnog djelovanja.⁵¹⁸ U deputaciju kralju Aleksandru bili su pozvani i predstavnici drugih gradova, te je osječki načelnik Hengl odmah sazvaio izvanrednu sjednicu skupštine gradskoga zastupstva, kako bi predložio da se i grad Osijek priključi. Odziv je bio jednoglasan.⁵¹⁹ Osijek je sastavio deputaciju od 30 predstavnika, dok je broj svih učesnika u deputaciji, zbog velikog interesa, s 350 izaslanika bio povišen na 500.

Vjekoslav Hengl, koji je od 1920. godine djelovao kao izabrani gradski načelnik, i u gradskoj vijećnici sve te godine imao većinu koja ga je podupirala, od 1929. godine morao se dokazati kao vođa drugačije skupine zastupnika, koja je od strane više vlasti imenovana poput njega, i koja se postupno popunjavala osobama priklonjenim novom režimu. Oktroirani ustav, koji je početkom rujna 1931. godine nametnuo kralj Aleksandar, nije donio nikakvu stvarnu promjenu u sustavu vlasti. Kralj je zadržao vrhovnu vlast, i pravo da raspusti svaku buduću izabranu Narodnu skupštinu. Politički život i dalje nije bio slobodan.⁵²⁰ Bila je osnovana samo jedna politička, zapravo režimska stranka, Jugoslavenska radikalno-seljačka demokracija (JRSD), koja je kasnije (od srpnja 1933.) promijenila naziv i zvala se Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS). Trebala je poslužiti grupiranju režimu odanih ljudi, ponajviše iz redova bivših radikala i demokratskih stranaka (SDS i DS).⁵²¹ Ni za gradsku se vlast novim ustavom ništa nije

⁵¹⁷„Manifestacije zagrebačkog grad. zastupstva za kralja Aleksandra i Jugoslaviju“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 329 (3084), 29. XI. 1929., 1-2.

⁵¹⁸Dr. Ante Pavelić (r. 1888. u Ivan Planini kod Konjica, BiH; do diktature bio je vođa HSP i narodni poslanik u Skupštini), i Gustav Perčec (r. 1885. u Valpovu; novinar, urednik lista *Hrvat*) bili su 17. srpnja 1929. godine osuđeni (u odsutnosti) na smrtnu kaznu zbog protudržavne propagande i pozivanja na djelovanje protiv Kraljevine Jugoslavije u smislu pripremanja revolucije protiv aktualnog državnog poretka. Njihov je cilj bio izdvajanje Hrvatske (i Makedonije, jer su djelovali uz Makedonski nacionalni komitet) iz postojeće državne cjeline.

⁵¹⁹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1080/ 1929., Zapisnik o izvanrednoj skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 1. prosinca 1929.

⁵²⁰U režimu kraljeve diktature nije se smjelo izravno reći da nema političke slobode, nego npr. „Kralj Aleksandar ne ukida političke slobode, već samo suzbija ambicije kad one predju preko dopuštenih granica“, „Francuski novinari o Nj. Vel. Kralju“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 203, 30. IX. 1933, 1.

⁵²¹Na skupštinskim izborima 8. studenog 1931. godine za narodne poslanike bila su izabrana dvojica Osječana, pripadnika JRSD, dr. Matej Perić, bivši pripadnik DS, za kotar Osijek i prof. Milan Stijić, bivši pripadnik SDS, za kotar Našice.

promijenilo, nisu bili propisani nikakvi lokalni izbori za gradove, već je predstavnike gradske vlasti i dalje postavljala država.

Banovinska vlast, eksponent središnje državne vlasti, bila je pridržana banu, imenovanom od kralja. Ban je dobio i svoj savjetodavni organ, banovinsko vijeće, koje se sastojalo od po jednog predstavnika svakog sreza te predstavnika gradova u omjeru s brojem stanovnika. Članovi banovinskog vijeća bili su posrednici između banske vlasti i svojih srezova i gradova, o čijim interesima su informirali bana i podnosili predstavke, no nisu imali nikakvog utjecaja na donošenje odluka. Predstavnike banovinskih vijeća imenovao je ministar unutarnjih poslova. Za banovinsko vijeće iz grada Osijeka imenovao je dr. Vjekoslava Hengla, Roberta Willheima, predsjednika Komore za trgovinu, obrt i industriju u Osijeku i Milutina Dimitrijevića, dugogodišnjeg pripadnika bivše NRS i gradskog zastupnika. Ban Savske banovine, dr. Josip Šilović, najavio je svoj dolazak u Osijek za 14. kolovoza 1930. godine, kako bi ovoj trojici, te sreskim vijećnicima, uručio dekrete o imenovanju.⁵²²

Hengl je obavijest o ustrojavanju banskog vijeća dobio krajem 1929. godine od Ivana Peršića, svog (bivšeg) stranačkoga kolege, koji je bio zadužen za koordinaciju stranačke središnjice i mjesnih organizacija, a potom, nakon ukinuća stranke, bio jedan od onih koji su nastojali stranačke ljude držati na okupu. Peršić je obavijestio Hengla o planovima da u banovinska vijeća „dođe i što više naših, sposobnih ljudi. Razumljivo je da će biti sličnih nastojanja i od svih ostalih grupa, koje tobože ne bi smjele opstojati, ali su ipak tu.“⁵²³ Na tragu djelovanja Svetozara Rittiga, koje je započelo poklonstvenom deputacijom Hrvata 17. prosinca 1929. u Beogradu, smatrao je da će banovinsko vijeće, ako se budu sastojalo od agilnih, a istovremeno i opreznih (prema državnoj vlasti) vijećnika, dobivati sve veće i veće kompetencije, poput „malih sabora“. Tražio je od Hengla da mu pomogne pronaći što više takvih ljudi na području Osijeka, poglavito bivših stranačkih članova, koji bi podupirali rad banovinskog vijeća, te da na svom području promatra i dojavljuje kakvo je „raspoloženje naroda“ u Osijeku, ima li i kakvog nezadovoljstva, nepravednog postupanja i sl., kako bi, kad bude vrijeme, mogli ponovo afirmirati „hrvatsko pitanje“.⁵²⁴ Hengl, međutim, nije htio imati nikakvu aktivnu ulogu u „konspirativnoj“ politici svoje bivše stranke, te nije odgovorio Peršiću na njegov zahtjev (u kojem je bila naglašena stroga diskrecija), iako mu je slao službene

⁵²²HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Kr. banska uprava u Zagrebu gradskom načelniku u Osijeku, br. 20.282/ 1930. II. Pov., 30. srpnja 1930.

⁵²³HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, Ivan Peršić Vjekoslavu Henglu (pismo), 3. veljače 1930.

⁵²⁴HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, Ivan Peršić Vjekoslavu Henglu (pismo), 31. prosinca 1929.

podatke o općinskim financijama (financije grada Osijeka bile su transparentne). Hengl, čini se, nije bio oduševljen ni svojim izborom u banovinsko vijeće, jer se nije bavio državnim politikom. Samom činu uručivanja dekreta pridavala se vrlo velika važnost, jer je to bila ceremonija, čiji je smisao bio isti kao smisao poklonstva kralju – čin izvanjske pokornosti, samo što se „klanjalo“ banu. Radilo se, zapravo, o vrlo svečanom dočeku uz počasnu stražu, svečanoj sjednici skupštine gradskog zastupstva u posebno dekoriranoj dvorani kojoj je nazočio ban, izricanju pohvala „historijskom činu“ od 6. siječnja 1929., isticanju jedinstva naroda, svečanoj dodjeli dekreta banovinskim vijećnicima, svečanom banketu i euharistijskom slavlju.⁵²⁵ Dodjela dekreta o imenovanju za banske vijećnike bila je, međutim, predviđena u vrijeme godišnjih odmora. Načelnik i novi banovinski vijećnik dr. Hengl nalazio se u to vrijeme na liječenju u toplicama u Bad Gasteinu, i nije namjeravao svoj naprasni povratak u Osijek kako bi, kao gradski načelnik, dočeka bana Šilovića, te kao banovinski vijećnik svečano primio dekret. Henglov prijatelj, gradski senator Jovan Belajčić, u nekoliko ga je navrata molio da se ipak pojavi, jer se bojao da će se njegov nedolazak loše odraziti i na Hengla, i na gradsku vlast. Upozoravao ga je: „Protivnici Tvoji mnogo ti zamjeraju i promatraju to kao za neku neću reći demonstraciju ali nešto slično. Govore: „Onda sada se ne čudi ako ministar predsjednik dobije drugo mnijenje o njemu i o Osijeku“.⁵²⁶ Milutin Dimitrijević, također banovinski vijećnik, i Antun Hrzić, gradski senator, inače vrlo odan Henglu, također su molili Hengla da svakako dođe na dodjelu, no dr. Hengl je ipak ustrajao u odluci da ostane na liječenju. Umjesto gradonačelnika je doček bana Šilovića u Osijeku predvodio dr. Julijo Kaiser, gradski zastupnik, a Hengl nije snosio nikakve sankcije ili posljedice zbog svog izostanka.

Mada stare političke stranke više nisu javno djelovale, još uvijek je među bivšim osječkim radikalima, a jednako tako i bivšim demokratima, od kraja 1931. godine uključenima u rad JRSD, vladao stav da Hengl ne bi trebao vršiti dužnost gradskog načelnika. Oni su, kad se mijenjao sustav upravljanja, pokušali ishoditi njegovo uklanjanje ocrnjivanjem i klevetanjem pred višim vlastima. Prvi je to pokušao bivši gradski zastupnik Gjuro Savić, optužujući dr. Hengla za nesavjesno raspolaganje gradskim novcem i imovinom, što je Hengl lako otklonio,⁵²⁷ no nakon toga uslijedili su

⁵²⁵ „Svečana predaja dekreta banovinskim vijećnicima u Osijeku“, Hrvatski list (Osijek), br. 223 (3336), 15. VIII. 1930., 1-2.

⁵²⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Jovan Belajčić Vjekoslav Henglu, 8. kolovoza 1930., pismo.

⁵²⁷ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Odbor kućevlasnika i malih privrednika gospodinu generalu Petru Živkoviću, Ministru predsjedniku; Ministarstvo unutrašnjih dela velikom županu Osijek, K. broj 289, 28. siječnja 1929.

i drugi pokušaji. U samom zastupstvu, gdje su bivši radikali tvorili grupu oko zastupnika Jovana Vukovića, nisu imali ni dovoljnu većinu niti jako jedinstvo da mu se suprotstave (osobito kad je bila riječ o izgradnji „Hrvatskog doma“ u Gornjem gradu), a rušenje kvoruma napuštanjem sjednice više nije dolazilo u obzir, jer je zastupstvo bilo imenovano, te bi takvim postupkom sami sebe eliminirali. Zato su djelovanje protiv Hengla na sebe preuzeli dužnosnici izvan gradskog zastupstva, želeći ga prikazati kao osobu koja podupire hrvatski separatizam, i koja koristi svoj položaj da to provodi. Podžupan Dejanović, koji se do tada s Henglom nije sukobljavao, prijavio ga je radi uvredljivog ponašanja i nepoštovanja autoriteta, no u pozadini ove prijave optužio je Hengla kao osobu koja krši „jedinstvo naroda“ jer ne uvažava ćirilčno pismo i ime „Osek“ umjesto „Osijek“.⁵²⁸ Hengla je pred banskim vlastima pokušao ocrniti i šef osječke policije, optužujući ga da je sabotirao organiziranje manifestacije povodom proklamiranja novog imena države, prikazujući ga protudržavnim elementom koji u Osijeku ima grupu „svojih ljudi“ s kojima pokušava u cijelom gradu Osijeku izazvati neraspoloženje prema kraljevskoj kući i novom upravnom uređenju koje se upravo provelo, te je o njemu u svom izvještaju zaključio: „Zbilja je krajnje vreme da se opština grada Osijeka uzme iz ruku ovog nepopravljivog i nekarakternog čoveka koji se ne libi trčati u Beograd i tamo o svojoj lojalnosti, ljubavi i odanosti uveravati, a kad se vrati u Osijek, ogavno se ponašati“.⁵²⁹ Kako je ovaj izvještaj prošao kroz ruke velikog župana Perkovića, on ga je osporio, te ga dopunio svojim izvještajem o Henglu u kojem je ustvrdio „da je zaslugom Dra Hengla manifestacija u gradskom zastupstvu povodom proglašenja novog imena i podele države upravo sjajno provedena. Gradska vijećnica bila je puna građanstva, koje je oduševljeno manifestiralo ovu proklamaciju. Isto tako je bio sakupljen broj naroda pred vijećnicom na gradskom trgu koji se također pridružio ovom općem veselju te je oduševljeno klicao Njegovom Veličanstvu Kralju u zahvalnost radi ovog historičkog čina.“⁵³⁰ Župan Perković je ovaj izvještaj uputio ministru unutarnjih poslova, a zauzeo se za Hengla i pred banskim vlastima, opisujući ga kao najutjecajnijeg federalističkog političara u Osijeku, koji, međutim, vodi državotvornu i lojalnu politiku.⁵³¹ Grupi bivših osječkih federalista, kao najveću osječku političku skupinu, državna vlast je držala na oku. Njeni vođe, dr. Hengl kao

⁵²⁸ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.23, Mile Dejanović v.r. kao zastupnik velikog župana, br. 98/1929, Str. pov., 23. kolovoza 1929.

⁵²⁹ HDA, f. 1363, Politička situacija, grupa 21, 1466, Uprava policije Osijek izvještava o raspoloženju naroda povodom proglašenja novog imena i podele države (10. listopada 1929.).

⁵³⁰ *Isto.*

⁵³¹ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.23, Izvješće na podbana, 24. listopada 1929. Veliki župan, sada okružni inspektor osječkog inspektorata dr. Ante Perković obraća se podbanu Savske banovine Savi Stojanoviću, s kojim je u bliskim prijateljskim odnosima.

najpopularniji član, i dr. Papratović, kao (bivši) predsjednik, bili su pod povećalom. Nakon ukinuća političkih stranaka, okružni inspektor Perković je nastojao je na dr. Papratovića svaliti ekstremizam, a dr. Hengla prikazati kao umjerenjaka kojem je na pameti isključivo dobrobit grada Osijeka i njegovih građana, za što se i sam zalagao. Perković se, kao i osječka gradska vlast, bojao da će Osijek nazadovati novom državnom podjelom na banovine, i da će biti zapostavljen ne samo zbog svoje političke prošlosti – ustrajanja uz federalizam, već i zbog „anacionalnosti“, misleći pod tim da u gradu ne prevladava (jugo)slavenski, nego njemački karakter. Perković je nastojao uvjeriti bansku vlast da se stanovništvo, do prije četrdesetak godina tog „tipičnog njemačkog grada“ do te mjere asimiliralo, da u gradu ima još jedva 2.000 stanovnika koji se služe isključivo njemačkim, a gotovo svi ostali koriste i njemački i „srpsko-hrvatski“ jezik, dok generacija koja dolazi uopće ne koristi njemački. Tražio je da, upravo radi dalje asimilacije, grad Osijek zadrži svoje brojne škole i činovništvo „koje je sastavljeno mahom iz inteligencije te igra vidnu rolu u svima kulturnim, prosvjetnim i humanim društvima“ koja su odgovorna za asimilaciju.⁵³² Politička orijentacija Vjekoslava Hengla, međutim, nije bila nepoznanica u vladajućim krugovima, kao ni njegove političke aspiracije koje nikad nisu išle dalje od komunalne politike. Središnja ga vlast nije smatrala „opasnim“ za državni poredak, poglavito iz razloga što u osječkom gradskom zastupstvu više nije bilo jake i kompaktne skupine zastupnika s hrvatskim političkim predznakom. U zastupstvu je ostalo tek nekoliko bivših federalista, dok su se zastupnici iz redova radićevaca, Stjepan Hefer i Petar Pelzer, tijekom rujna 1929. godine, zahvalili na mandatu.⁵³³ Štoviše, ostavljajući Vjekoslava Hengla na čelu zastupstva grada Osijeka, središnja je vlast imala određeno jamstvo mira među stanovništvom Osijeka, te mogla, posredstvom Hengla, računati na uspostavu povjerenja Osječana prema „novoj“ državi. Ustupak državnoj politici koji je Hengl načinio kako bi i on i aktualno gradsko zastupstvo zadržali vlast nad gradskom općinom, bio je njegovo učlanjenje u JRSD. Od siječnja 1932. godine u osječkom se gradskom zastupstvu već oformio Jugoslovenski klub gradskih zastupnika s 13 članova.⁵³⁴ Među njima je iz nekadašnjih prohrvatskih redova bio samo jedan zastupnik, Jakob Renich, prethodno istaknuti član HZ odnosno HFSS. Uskoro se JRSD-u pridružio i Vjekoslav Hengl, no drugi se osječki istaknuti hrvatski političari nisu

⁵³²Isto.

⁵³³DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1080/ 1929., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 4. rujna 1929.

⁵³⁴„Jugoslovenski klub gradskih zastupnika“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 4, 23. I. 1932., 6.; Iz Jugoslovenskog kluba gradskih zastupnika“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 5, 30. I. 1932., 7.

priključivali „državnoj partiji“. Hengl je, pri ustroju osječke JRSD, ušao u privremeni odbor,⁵³⁵ ali tu se ujedno i zaustavio u obnašanju stranačkih funkcija ove stranke. Henglova je pripadnost JRSD-u, po svoj prilici, bila formalna, jer realno na lokalno-političkoj razini nije ništa mijenjala, što je bio i Henglov cilj. Pripadajući JRSD-u, Hengl je u očima središnje vlasti bio ispravno politički orijentiran te nije davao povoda da, kao politički nepodoban gradonačelnik, bude smijenjen. Na lokalnoj razini, međutim, njegovi bivši politički protivnici, a sadašnji stranački kolege, nisu imali nikakve dvojbe oko toga tko je (politički) Vjekoslav Hengl. Ne samo da ga nisu doživljavali kao jednog od svojih, već su ga javno napadali, a napadi su bili uporni i sustavni. U svom osječkom glasilu *Jugoslovenska zastava*,⁵³⁶ tijekom cijele 1932. i 1933. godine prozivali su aktualno gradsko zastupstvo i posebno gradskog načelnika Hengla, pozivajući se na tvrdnju da je „deset godina izvjesna klika zloupotrebljavala slijepo povjerenje građanstva Osijeka, ne vodeći računa o tome da će se ta politika kad-tad osvetiti.“⁵³⁷ Igrajući na kartu gospodarske krize koja je 1932. godine i u Kraljevini Jugoslaviji bila u punom jeku, osječki su JRSD-ovci sve njene efekte tumačili kao posljednicu nerazumne i separatističke politike koja je grad Osijek tvrdokorno držala u opoziciji „s općom linijom državne i nacionalne politike Jugoslavije“.⁵³⁸ Prema osječkim je JRSD-ovcima aktualno gradsko zastupstvo, čija je većina i dalje bila odana načelniku Henglu, bilo krivo za sve negativnosti i poteškoće koje su nakon uvođenja kraljeve diktature snašle grad Osijek: srozavanje administrativne uloge Osijeka do beznačajnosti, gubitak činovničkih radnih mjesta, poteškoće u likvidnosti Gradske štedionice, elektrifikaciju i električni tramvaj (koji su nekadašnjim radikalima ostali trn u oku, i koji su ove komunalne zahvate i dalje percipirali i prikazivali kao nešto negativno), prestanak kazališnog života, obnavljanje kazališnog života, to što su se usudili gradsku općinu uvući u sudsku parnicu „s našom narodnom vojskom... kakve su teške posljedice imale da nastupe za grad Osijek zbog toga nestećnog koraka“,⁵³⁹ i drugih aktualnosti za koje su pronašli načina da ih prikažu kao krivi potez gradske

⁵³⁵ „Konstituisanje privremenog odbora JRSD. u Osijeku“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 165, 3. X. 1932., 1-2.

⁵³⁶ *Jugoslovenska zastava* počela je izlaziti (prigodno, na dan osnutka Kraljevine) 1. prosinca 1931. godine, s namjerom „da grad Osijek i njegova okolica postanu čvrsta i moćna kula jugoslovenstva“, „Godišnjica „Jugoslovenske Zastave“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 215, 2. XII. 1932., 2. Ovaj je list prvih nekoliko mjeseci izlazio kao tjednik, a zatim kao dnevni list. Bio je glavni osječki tiskovni oponent prohrvatskom *Hrvatskom listu*, najznačajnijem osječkom dnevnom listu, s tim da se *Jugoslovenska zastava* ipak više čitala u osječkoj okolici nego u samom gradu, baš kao i radikalna *Straža* dok je postojala. *Jugoslovensku zastavu* uređivali su nekadašnji urednici radikalne *Straže*, te je list zadržao i političku orijentaciju i retoriku *Straže*, mada u ublaženom obliku.

⁵³⁷ „Kraj jedne fatalne politike“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 110, 29. VII. 1932., 2.

⁵³⁸ „Križa grada Osijeka“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 9, 27. II. 1932., 1-2.

⁵³⁹ „Ne kaži mi, da ti ne kažem“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 26, 1. II. 1933., 4.

vlasti. Nakon što su, polovinom 1932. godine, u gradu Zagrebu dvadeset i dvojica gradskih zastupnika bila razriješena dužnosti, također i zagrebački gradonačelnik,⁵⁴⁰ osječki JRSD je očekivao da će se sličan scenarij odviti i u Osijeku, no to se nije dogodilo. Za razliku od zagrebačkoga gradonačelnika, koji je svoj položaj na čelu grada zamijenio ministarskim mjestom, osječki gradonačelnik nije imao razloga koji bi ga priječili u obavljanju dužnosti, niti je bio politički nepodoban da bi bio smijenjen. Osječki JRSD nastojao je, međutim, pošto-poto ishoditi promjenu gradske vlasti. Zato je poveo dugotrajnu tiskovnu kampanju protiv načelnika Hengla i gradskog zastupstva, prikazujući ih starim, nesposobnim, konzervativnim, potrošenim i neproaktivnim, a uz to i s po grad štetnom separatističkom i federalističkom političkom prošlošću. JRSD-ovci nisu ostali samo na (tiskanim) riječima, već su, vidjevši da se ništa ne mijenja, od početka 1933. godine, pokušali gradskog načelnika „rušiti“ preko Društva posjednika malih kuća.⁵⁴¹ Ovi su posjednici, naime, bili revoltirani visokim cijenama za asfaltiranje pločnika ispred svojih kuća, koje je bila organizirala gradska općina, i koje su im sada, u jeku gospodarske krize, predstavljale izuzetno financijsko opterećenje. Na jednoj od skupština Društva, 19. ožujka 1933. godine, pod utjecajem mjesnog JRSD-a, donesen je protest protiv gradskog proračuna, asfaltnog odbora pri gradskom zastupstvu te gradonačelnika Hengla, kojem je Društvo izrazilo nepovjerenje i zatražilo njegovu smjenu. Svoj je protest Društvo uputilo Kr. Savskoj banovini u Zagrebu, te su u vezi istog zatražilo i audijenciju kod kralja.⁵⁴² Osječki su JRSD-ovci smatrali da preko Društva posjednika malih kuća nastupaju u ime šest do osam tisuća osječkih stanovnika, a svojom propagandom protiv postojećeg zastupstva uporno su htjeli pridobiti većinu Osječana. Ta im je većina, međutim, izmicala, a nakon uloženog protesta protiv gradskog zastupstva, okrenula im je leđa na velikom manifestacionom zboru JRSD-a

⁵⁴⁰ Zagrebački gradonačelnik dr. Stjepan Srkulj, nakon skupštinskih izbora 1931. godine, bio je imenovan na položaj ministra građevine, dok je u zagrebačkom gradskom zastupstvu više mjeseci, do razrješenja, gradonačelničke poslove obavljao podnačelnik Artur Machnik. Goran HUTINEC, *Djelovanje zagrebačke Gradske uprave u međuratnom razdoblju (1918. – 1941.)*, doktorski rad obranjen na Filozovskom fakultetu u Zagrebu 2011., Zagreb, 2011., 124-125.

⁵⁴¹ Skupštini Društva posjednika malih kuća održanoj krajem siječnja 1933. godine nazočili su, kao gosti, najistaknutiji osječki JRSD-ovci dr. Slavko Diklić i Stjepan Vuičić. Na sjednici se raspravljalo o nezadovoljstvu radom gradskog zastupstva, i o tome kako ga treba mijenjati i osporiti njegove odluke, dok je za načelnika Hengla konstatirano da je manipulator. Gosti Diklić i Vuičić su članovima društva obećavali suradnju i pomoć oko suprotstavljanja gradskom zastupstvu, jer njihove (Društva posjednika malih kuća) „želje i interesi moraju da se jako čuju iza zidova gradske općine.“ „Skupština društva posjednika malih kuća“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 24, 30. I. 1933., 3. Predsjednik Društva Ivan Suchanek, JRSD-ovac, ubrzo je sazvao još nekoliko sjednica društva koje su imale za cilj rušenje postojećega gradskog zastupstva i posebice načelnika Hengla; za to je bio nagrađen munjevitim napredovanjem u stranci, postavljanjem na mjesto tajnika osječkog JRSD-a. „Glavna skupština Mjesne organizacije J.R.S.D. u Osijeku“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 60, 13. III. 1933., 2.

⁵⁴² „Protest Društva posjednika malih kuća i zemljišta u Osijeku protiv gradskog proračuna“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 68, 22. III. 1933., 3-4.

održanom u Osijeku 30. travnja 1933. ne nazočivši skupu.⁵⁴³ JRSD-ovci su bili svjesni činjenice da se odnos političkih snaga na području grada Osijeka, unatoč diktaturi, nije bitnije promijenio, te da bi, nakon eventualnih izbora za gradsku vlast, Osijek ponovo mogao dobiti „Henglovo“ zastupstvo. No, u očekivanju zakona o gradovima i slijedećih gradskih izbora (za što nije bio određen vremenski rok),⁵⁴⁴ osječki je JRSD vidio svoju priliku da zadobije vlast. Preduvjet za to je bio uklanjanje postojećega gradskog zastupstva, što nije išlo ni automatski, ni lako, jer „u građanstvu se stvorio osjećaj, da neka „tajna sila“ bdi nad ovim gradskim zastupstvom, koja ga čuva i – mazi.“⁵⁴⁵ Dvije godine sustavne defamacije zastupstva te prosvjeda pred središnjom vlasti naposljetku nisu osječkom JRSD-u donijele očekivani učinak. Državna politika nije nalazila razloga za smjenu gradonačelnika kojeg je podržavala većina – većina zastupnika, većina (utjecajnih) građana, a koji je ujedno pripadao i JRSD-u, stranci za provedbu državnog režima.

5.3. Udar svjetske krize na grad Osijek

Početak 1930. godine svjetska kriza na novčanom tržištu već se prometnula u opću svjetsku krizu, koja se u Europi očitovala znatnim padom potrošnje i izvoznog prometa. Kao izravna posljedica krize, započelo je smanjivanje plaća i nadnica radnicima i namještenicima, a zatim i otpuštanja. Cijene industrijskih i poljoprivrednih proizvoda jedna za drugom su se srozavale, no kupovna moć je opadala većom brzinom te se potražnja i potrošnja stalno smanjivala. Nezaposlenost, koja je u zemljama razvijene industrije dosegla 7-9 %, u većinski poljoprivrednoj Kraljevini Jugoslaviji iznosila je 2-3 %, ali posebice se teško osjećala u industrijskim središtima. Promjene koje je opća ili velika svjetska kriza donosila sa sobom, odmah su se počele osjećati i u Osijeku, jer su pale na „plodno tlo“. Kriza je osječkim poduzetnicima bila tijekom cijelog desetljeća vjerna pratiteljica u poslovanju, nezaobilazan faktor čije je djelovanje već bilo povećano početkom prethodne, 1929. godine, ukidanjem oblasti i oblasnog središta u Osijeku. Prvi znaci krize pokazali su se već u novogodišnjoj noći 1930.: vidljivo je opao interes

⁵⁴³ „Poslije velikog zbora u Osijeku“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 106, 6. V. 1933., 1. O (ne)popularnosti JRSD-a u gradu Osijeku govori i činjenica da njihovo glasilo *Jugoslovenska zastava* nije moglo pronaći dovoljan broj pretplatnika, te je list zapao u materijalne poteškoće. „Jugoslovenska zastava“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 191, 16. IX. 1933., 2.

⁵⁴⁴ Krajem 1933. godine prijedlog novog zakona o gradovima (*Zakon o gradskim općinama*) nalazio se pred Narodnom skupštinom, a proglašen je 22. srpnja 1934. godine. Ovaj zakon, međutim, nije propisivao vremenski rok u kojemu bi morali biti raspisani izbori za gradsku vlast.

⁵⁴⁵ „Pred kolektivnom ostavkom osječčkog gradskog zastupstva“, *Jugoslovenska zastava* (Osijek), br. 169, 25. VII. 1933., 1.

za novogodišnje zabave ondje gdje se plaćala ulaznica, i ondje gdje se kod žena, uslijed isticanja društvenog statusa, očekivala (izuzetno skupa) ekskluzivna damska plesna toaleta, po običaju koji se ustalio u Osijeku poput onog u velikim gradovima, a koji dio imućnih Osječana više nije bio u stanju slijediti. 1930. godina, međutim, bila je u znaku nade i očekivanja prosperiteta, kao da će svjetska kriza zaobići Kraljevinu. Slom Newyorške burze 3. listopada 1929. godine i nagli pad cijena dionica obezvrijedili su i obveznice Kraljevine Jugoslavije kojima je bila zadužena u inozemstvu. To je stabiliziralo državne devizne rezerve, i država se razdužila. Većina je građana ovu situaciju pripisivala novoj kraljevoj politici čiji je početak diktature koincidirao s početkom Velike depresije. Na taj su način dobili dojam da je kriza nešto što se događa drugim zemljama te da su u Kraljevini od toga zaštićeni.⁵⁴⁶ Već slijedeća, 1931. godina, promijenila je situaciju. Prigodom dočeka Nove 1932. godine, promet osječkih ugostitelja u odnosu na prethodnu godinu opao je za 30 %, da bi godinu dana kasnije, nakon još teže krizne godine, novogodišnje veselje postalo još suzdržanije. Činovnici i namještenici, koji su krajem prosinca običavali primiti trinaestu plaću, više nisu primali ni cjelovita redovna primanja, te si više nisu mogli priuštiti rasipanje i trošenje za proslavu Nove godine, kako su to ranijih godina običavali. I pokladne zabave bile su pokazateljem sve slabije kvalitete života i kupovne moći, te su svake godine po posjećenosti i broju skupocjenih kostima daleko zaostajale za prošlom godinom.

Industrijska poduzeća obustavljala su rad zbog nedostatka sirovina, ili skraćivala radno vrijeme te reducirala broj svojih zaposlenika, jer drugačije nisu mogla funkcionirati u uvjetima kada se sirovini i radnike moralo plaćati u gotovini, a nisu mogla računati da će im kupci redovno plaćati. Obrtnici su osobito teško podnosili gospodarsku krizu, jer su njihovi kupci bili uglavnom seljaci, a oni su gotovo posve izgubili kupovnu moć. Predratne, uhodane trgovine, koje su na osječkoj trgovačkoj sceni godinama imale odlučujuću riječ, padale su jedna za drugom pod stečaj, a i vlasnici onih dućana koji nisu bili pod stečajem zauvijek su zatvarali svoje radnje procijenivši da bi im nastavak poslovanja donio samo životarenje i nazadak.⁵⁴⁷ Do 1933. godine u gradu je zavladao sumorna i depresivna atmosfera. Grad je promijenio svoj izgled, jer su se svakodnevno zatvarali dućani, restorani i druge radnje. Umjesto šarenila u izlozima osječkih dućana, 1933. godine prevladavali su spuštene kapci na kojima su bili istaknuti crno obrubljeni

⁵⁴⁶ Ovaj financijski povoljan trenutak opisuje Dimitrije BOAROV, *Apostoli srpskih financija*, Beograd, 1997., 233-254.

⁵⁴⁷ U kratkom vremenu Osijek je izgubio svoje „kultne“ trgovine, koje su više desetljeća opskrbljivale građane i okolno stanovništvo tkaninama, odjevnim predmetima i pomodnom robom, poput trgovine Vilima Vogela, Bele Fischera, te ona Vilima Glesingera i sinova.

natpisi „izdaje se“. Takva je situacija još nekoliko godina prije, krajem 1929. godine bila nezamisliva, jer su poslovni prostori bili toliko traženi da su kućevlasnici u tu svrhu iznajmljivali prizemne stanove. Privredna depresija osjetila se i u auto-prijevozu. Koncesionar auto-prometa Kosta Bikar prvo je prorijedio promet autobusima kroz Novi grad, da bi ga 1. ožujka 1933. godine sasvim obustavio, jer mu se više nije isplatio, a ni gradska općina ga nije htjela više subvencionirati.⁵⁴⁸

Kriza je teško pogodila i građevnu djelatnost, koja se, nakon godina godine najživlje poslovne konjunktura, kad se puno gradilo (npr. 1926. godine u kad je Osijeku sagrađeno zgrada u vrijednosti od 159.680.000 dinara) srozala na razinu iz 1919. godine. 1932. godine je u Osijeku sagrađena samo 91 stambena zgrada ukupne vrijednosti 7.720.000 dinara, što je u odnosu na prethodno razdoblje bilo zanemarivo.⁵⁴⁹

Odras velike krize na grad Osijek najbolje se vidi kroz usporedbu godišnje konzumacije hrane i alkoholnih pića, jer se tiče sveukupnog stanovništva. Prema statistici Uprave gradskih daća vidljivo je da se 1928. godine u Osijeku jelo i pilo kao i prethodne godine, no od početka tridesetih godina Osječani su svoj novac za hranu i piće počeli drugačije raspoređivati, gledajući da uštede.

⁵⁴⁸HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.24, Kosta Bikar Vjekoslavu Henglu, gradskom načelniku, 26. studenog 1931. (pismo, molba za načelnikovom osobnom intervencijom glede dodjele subvencije); „Obustavljen auto – promet kroz Novi grad“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 61 (4246), 2. III. 1933., 5.

⁵⁴⁹Iako se 1927. i 1928. godine u Osijeku gradilo puno više stambenih objekata, 1926. godina je što se tiče gradnje najreprezentativnija. Te se godine izgradilo 205 zgrada, ali među njima dosta reprezentativnih, pa samim time i puno skupljim.

Tablica 8, Potrošnja hrane u Osijeku 1927., 1928., 1929., 1931., 1932. i 1933. godine.

	1927.	1928.	1929.	1931.	1932.	1933.
Zaklano goveda (kom.)	2.587	2.650	2.609	2.150	2.769	2.933
Zaklano teladi (kom.)	5.821	5.379	5.838	5.824	6.282	5.778
Zaklano svinja za javnu potrošnju (kom.)	-	-	-	12.810	11.692	-
Zaklano svinja za privatnu potrošnju (kom.)	-	-	-	5.371	3.423	-
Zaklano svinja ukupno (kom.)	13.503	14.572	16.860	18.181	15.115	13.908 ⁵⁵⁰
Zaklano ovaca (kom.)	2.228	1.807	1.708	1.810	1.232	986
Zaklano janjadi (kom.)	1.542	1.041	1.043	1.715	1.582	541
Zaklano konja (kom.)	150	201	144	101	67	112
Zaklano ždrjebadi (kom.)	37	69	72	16	10	7
Zaklano prasadi (kom.)	-	970	-	901	1.004	340
Potrošeno brašna (kg)	4.000 000	4.064 986	4.482.517	5.627 080	4.705 881	-

Privredna kriza i sve veća neimaština uzrokovale su promjene u prehrambenim navikama Osječana, koji su počeli racionalizirati prehranu, kupujući jeftinije. Osobita se promjena mogla zapaziti na vrhuncu krize, u potrošnji hrane i pića tijekom 1933. godine. Uspoređujući vrste mesa prema cjeniku (žive vage i u mesnicama), vidljivo je da su Osječani kupovali sve manje svinjetine te prelazili na jeftiniju govedinu, no količine mesa se nisu kompenzirale, tj. konzumirali su sve manje mesa.⁵⁵¹ Cijene mesu koje su naglo opale tijekom 1930. i nastavile padati 1931. godine, do početka 1933. su se vratile na približno početne iznose, no osiromašeni i nezaposleni Osječani mogli su si priuštiti puno manje nego prije. Jedina vrsta mesa, teletina, zadržala je svoju potrošnju na približno jednakim razinama, jer je to bilo najskuplje meso te su ga kupovali samo imućni građani, koji ni za vrijeme krize nisu bili gladni.⁵⁵² Međutim, iz količina potrošenog brašna (iako nisu bili objavljeni podaci za najtežu, 1933. godinu), koja je već 1932. godine silno opala, vidljivo je da su mnoge osječke obitelji počele gladovati.

⁵⁵⁰U 1933. godini se u odnosu na 1932. godinu vidi značajan pomak u iskorištavanju svinjetine: svinja mase do 50 kg bilo je 1933. zaklano 1427, a u 1932. 2612 komada. Svinja do 100 kg 8261 prema 9013 u 1932. Svinja do 150 kg bilo je 1933. zaklano 3563, a u 1932. 2854 komada. Svinja preko 150 kg u 1933. bilo je zaklano 657, a u 1932. godini 636. Kako se kriza približila vrhuncu, svinje su se počele klati više radi masti, što je bila strateška namirnica, nego radi mesa, koje je se približavalo sferi luksuza.

⁵⁵¹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 31, Iskaz vrhu cijene blagu žive vage i cijene mesa u mesnicama u gradu Osijeku 1930. i 1931. Najskuplje meso početkom 1930. godine bila je teletina (11-16 dinara žive vage; 20-24 dinara u mesnici). Svinjetina je stajala 12,5-14-5 dinara (žive vage) te 18-20 dinara (u mesnici). Govedina je stajala 6-7,5 dinara (žive vage) te 12-16 dinara (u mesnici).

⁵⁵²Imućni su Osječani ipak, prisilno, oskudijevali u finoj hrani, jer se zatvarao sve veći broj restorana, a od 1932. godine u Osijeku se više nisu mogli jesti morski specijaliteti, jer se, uslijed krize, zatvorio jedini restoran u gradu koji je imao tu ponudu.

Tablica 9, Potrošnja pića u Osijeku 1927., 1928., 1929., 1931., 1932. i 1933. godine.

	1927.	1928.	1929.	1931.	1932.	1933.
Domaće i strano stolno vino (l)	1.671 663	1.836 088	1.723.155	1.450 981	1.556.902	1.422.317
Desertno vino (l)	4.210	2.84?	4.368	2.343	1.346	1.362 ⁵⁵³
Šampanjac (l)	2.525	1.873	2.476	1.093	926	
Domaće i strano pivo (l)	771.960	796.190	807.490	508.549	321.291	164.745
Rakija (l)	327.447 ⁵⁵⁴	370.600	361.455	224.001	171.291	228.225
Konjak i rum (l)	7.270	14.650	8.761	8.532	5.850	2.348
Liker (l)	70.423	19.047	19.180	9.572	6.932	4.696

Kriza i oskudica su se još više zamjećivali kroz konzumaciju alkoholnih pića, koja je 1933. pala na svoju najnižu razinu. Mnogi konzumenti si više nisu mogli priuštiti skupa žestoka pića poput likera, konjaka i ruma te su kompenzirali jeftinijom rakijom, a skupa desertna vina i šampanjac stolnim vinom. Ukupne količine jeftinijih alkoholnih pića, vina i rakije, u godinama krize također pokazuju pad u odnosu na razdoblje 1927.-1929. Osim skupih žestokih pića, Osječani si više nisu mogli priuštiti ni pivo, a potrošnja šampanjca svela se na osam boca dnevno za cijeli grad.

Mada je kriza zahvatila sve slojeve građanstva, jedni su se morali odreći luksuza, drugi promijeniti navike (jela, pića, izlazaka), neki su počeli oskudijevati, no velikom je broju Osječana, preko 1.000 obitelji, bila ugrožena gola egzistencija. Velika kriza se već u početku žestoko odrazila na donji kraj društvene ljestvice, na osječke najsiromašnije slojeve, o čemu je svjedočio veliki broj djece s gradske periferije koja su danju i noću prosila po osječkim ulicama, što se ranije nije događalo.⁵⁵⁵ I među osječkim osnovnoškolcima primijetio se veći broj siromašnih (oko 350), kojima je Pomladak Crvenog krsta nastojao u školama osigurati mliječnu kuhinju, jer su djeca dolazila gladna na nastavu. Među prvim pogođenim slojevima osječkih stanovnika bili su i obrtnici, koji su smanjivali broj uposlenika i najčešće radili sami ili s naučnicima. Mnogi su obrtnici tijekom 1930. godine vlastitim obrtom zaradili manje nego kvalificirani tvornički radnici, te su odmah na početku iduće, 1931. godine, pohrlili otkazati svoje obrtnice i potražiti posao u industriji.⁵⁵⁶ U industriji je, međutim, bilo sve manje radnih mjesta, te su tijekom 1930. godine u Osijeku bila na javnoj burzi rada

⁵⁵³Za vrijednosti potrošenog desertnog vina i šampanjca podaci su za godinu 1933. prikazani zajedno.

⁵⁵⁴Izračun popijene rakije u 1927. godini Uprava gradskih daća prikazala je u litrama čistog alkohola (124.430 l); radi usporedbe preračunala sam to u litre rakije jačine 38% alkohola kakva se tradicionalno na osječkom području proizvodi.

⁵⁵⁵„Nezbrinuta djeca po osječkim ulicama“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 271 (3384), 2. X. 1929., 9.

⁵⁵⁶U prva četiri dana nove, 1931. godine obrtnicu je otkazalo dvadeset obrtnika različitih profila. „Obrtnici otkazuju obrtnice“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 5 (3474), 5. I. 1931., 3.

registrirana 8.264 nezaposlena radnika, od kojih je posao uspjelo naći njih 1.467 (17,7 %), dok je ostatak ostao nezaposlen.⁵⁵⁷ Osječki ugostitelji bili su pozvani da, ukoliko mogu, preuzmu obvezu davanja besplatnog obroka za određeni broj nezaposlenih radnika. Pomoć koju su primali nezaposleni radnici i njihove obitelji nije bila dovoljna, jer je njihov broj bio u stalnom porastu. Početkom zime 1931. godine bio je likvidiran osječki mlin „Union“, najveći paromlin u Kraljevini; tvornica četaka „Siva“ najavila je obustavu proizvodnje; poduzeće „Schicht Lever“ za proizvodnju sapuna nagomilalo je zalihe koje nije moglo prodati, te do prodaje zaliha obustavilo rad; tvornica šećera je završavala kampanju, te je 1300 sezonskih radnika čekalo da se pridruži vojsci nezaposlenih, zajedno sa 150 stalnih radnika koje je šećerana planirala otpustiti kao višak.

Gradski načelnik Hengl krajem 1931. godine sazvaio je u prostorijama Komore za trgovinu, obrt i industriju sastanak, kako bi dogovorio akciju za spas nezaposlenih radnika. Sjednici su se odazvali osječki privrednici, radnici, te kulturna i humanitarna društva. Načelnik Hengl je zatražio da se izračuna broj nezaposlenih radnika, da se odrede mjerila koje bi svaki pojedinac primijenio na sebi da bi pomogao prehranu nezaposlenih te da čuje ideje svih nazočnih o tome kako bi se moglo riješiti ovo pitanje. Među mnogobrojnim prijedlozima najčešće se čuo onaj da gradska općina preuzme na sebe ovo pitanje, no Hengl je smatrao da se općini u tome treba priključiti cijelo društvo, a ne da se samo uvede namet koji bi mogao plaćati tek jedan sloj građana. Predložio je da se osnuje odbor koji bi rukovodio akcijom, a da se svi koji žele pomoći (po staležima) stave na dispoziciju tom odboru, pa i sami radnici, koji su uspjeli zadržati posao; da svi pomognu koliko mogu, a za potreban ostatak bi se pobrinula općina. Kako je zima bila na pragu, te još više otežavala položaj nezaposlenih i njihovih obitelji, Henglov prijedlog je bio primljen, te odmah i sastavljen akcioni odbor. Odbor je odmah prionuo izradi proračuna za „akciju oko ublažavanja bijede u gradu“.⁵⁵⁸ U prvih tjedan dana javilo se sedam ugostitelja koji su ponudili prehranu od dva obroka na dan za 250-300 osoba po povlaštenim cijenama, a do tad je prikupljeno oko 100.000 dinara

⁵⁵⁷ „Prošle su godine registrirana u Osijeku 8.264 nezaposlena radnika“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 8 (3477), 8. I. 1931., 6. Javna burza rada nije bila jedini servis za brigu o nezaposlenim radnicima, već su postojali i uredi za namještenje služinčadi i radnika, tzv. profesionalna burza. Javna burza rada davala je nezaposlenim radnicima i pripomoć u novcu (1930. za 1837 radnika) te hrani (za 1827) radnika.

⁵⁵⁸ U akcioni odbor ušli su Šima Pavlović, suvlasnik Štamparskog zavoda, Bernardo Krešić, predsjednik Udruženja trgovaca i industrijalaca, inž. Vjekoslav Pilpel, predsjednik Osječkog velesajma, Robert Willheim, predsjednik Komore za trgovinu, industriju i obrt, Vilim Görög, predsjednik Udruženja hotelijera, kavanara i gostioničara, inž. Antun Schmidt, šef Inspekcije rada, Bublic, upravitelj Radničke komore, Josip Krausz, bankar, Ivan Ambrozić, upravitelj Burze rada, Stjepan Čmelik, ekonom, i Milivoj Cvetković, ravnatelj Srpske centralne banke. „Konferencija za pomoć nezaposlenim radnicima u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 344 (3813), 15. XII. 1931., 1.

donacija od četiri tvornice i više pojedinaca. Akcioni odbor dogovorio je ujednačen jelovnik za nezaposlene radnike i njihove obitelji, a prednost je dao onim radnicima koji žive u Osijeku najmanje jednu godinu. Osim obroka, za nezaposlene se skupljao i ogrjev, pšenica, meso, mlijeko i novac. Namještenici i radnici Pillerovog mlina odlučili su, pak, da će tijekom zimskih mjeseci jedan sat dnevno raditi u korist nezaposlenog radništva. Donacije i bonovi za obroke počeli su se nezaposlenima, poglavito onima koji su imali obitelj, dijeliti uoči Badnjaka 1931. godine. Ova je akcija bila provedena i slijedeće zime, jer se broj nezaposlenih radnika u Osijeku još više povećao. Gradsko načelstvo uputilo je uoči Božića 1932. godine božićne poklone za siromašne učenike koji su se sastojali od odijela, kaputa i cipela. Gradski načelnik Hengl uputio je apel svim imućnijim građanima te predstavnicima poduzeća i javnih ureda da se priključe sabirnoj akciji za zbrinjavanje nezaposlenih. Grad je te zime pod djelovanjem akcionog odbora uspio organizirati prehranu za oko 1500 osoba. Od 1933. godine u akciju zbrinjavanja su bili uključeni i sami nezaposleni radnici, na način da su po dva dana u tjednu (od 8 do 13 sati) radili u korist gradske općine na komunalnim poslovima – uređenju i planiranju bedemskog zemljišta koje je općina organizirala i financirala, što je osiguralo prehranu za njih i njihove obitelji, te drugim poslovima.⁵⁵⁹ Za prehranu nezaposlenih gradska je općina izdvojila 100.000 dinara, banska uprava je pripomogla s još 70.000, akcioni odbor prikupio je 134.000 dinara, dok je ukupna pomoć osječkim nezaposlenim radnicima tijekom 1933. godine premašila 1.000.000 dinara.⁵⁶⁰ Sve se to pokazalo nedovoljnim, a bile su moguće i zloupotrebe. Iz tog je razloga gradski senator Marko Burić, šef sirotinjskog odsjeka, bio poslan u Zagreb da prouči način na koji se ondje evidentiraju i procjenjuju osobe kojima je doista potrebna pomoć. Broj nezaposlenih je, međutim, i dalje rastao, te je, sa članovima njihovih obitelji, iznosio oko 10.000 u 1933. godini. Istovremeno su se osječki privrednici i građanstvo potpuno iscrpili, te je bilo jasno da se dotadašnji oblik pomoći više neće moći ponavljati. Tijekom 1933. godine i građevinska je djelatnost u potpunosti zamrla (nije se izgradila ni jedna nova kuća, dok su započete gradnje bile obustavljene), pa je time još 700 radnika ostalo bez posla.⁵⁶¹ Brigu za zbrinjavanje nezaposlenih na sebe je preuzeo novoosnovani socijalni odbor pri gradskom načelstvu. Prehrana nezaposlenih tijekom

⁵⁵⁹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, Izvješće gosp. gradskoga načelnika na skupštini od 12. septembra o.g. u predmetu izvedenja radova po gradskoj općini u svrhu umanjenja nezaposlenosti, 12. rujna 1933.

⁵⁶⁰„Prehrana nezaposlenog radništva prodižit će se do kraja ovoga mjeseca“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 65 (4271), 6. III. 1933., 6.

⁵⁶¹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1084/ 1933., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 8. lipnja 1933.

zime 1934. realizirala se putem 2 % poreza na godišnju stanarinu, no neovisno o tome, načelnik Hengl je ponovo uputio apel svim platno sposobnim subjektima za pripomoć.⁵⁶²

Unatoč krizi pokušavao se održavati kontinuitet osječkog velesajma. Posljednji osječki (proljetni) velesajam organiziran je u jeku krize, 1932. godine, jer je upravni odbor velesajma smatrao da je većom agilnošću i intenzivnom propagandom moguće nadvladati zastoj u privredi. Činilo se da će interes privrednika za ovaj sajam biti iznimno velik, no pokazalo se upravo suprotno – odaziv je bio toliko slab da je je uprava velesajma odlučila da se jesenski, trinaesti po redu, osječki velesajam neće održati, a vjerojatno ni slijedeći proljetni.⁵⁶³ Sudbina ove izložbe, koja je osim poslovne i propagandne svrhe za privrednike imala značenje i za sam grad, zbog posjećenosti i stvaranja prepoznatljivosti kao privrednog centra, sada je postala neizvjesna. Grad se ipak nije htio samo tako odreći velesajma, kao ni osječki privrednici, već su nastojali, da se osječki velesajam očuva te nastavi čim za to nastupe uvjeti. Kad je, u svibnju slijedeće, 1933. godine, bilo potrebno likvidirati velesajam i ukloniti njegove objekte, na sjednici skupštine gradskog zastupstva povela se oduža rasprava o tome što dalje. Na kraju je bilo odlučeno da gradska općina povede pregovore s Konzorcijem osječkog velesajma o otkupu i prijenosu velesajamskih zgrada i paviljona, te njihovom postavljanju na drugo mjesto.⁵⁶⁴ Ubrzo je bila održana licitacija za rušenje i preseljenje velesajamskih objekata, koja je u potpunosti uspjela, te je gradska općina za nju trebala izdvojiti manje novca nego što je računala (144.450 prema 180.000 dinara), no taj novac još uvijek nije bio osiguran.⁵⁶⁵ Osječki su se privrednici pribojavali da bi odreknuće Osijeka od velesajma još više unazadilo i degradiralo njihov grad. Gradska je općina zatražila pomoć od banovine, koja je izostala, no novac je na kraju ipak bio uspješno namaknut licitacijom i sredstvima uprave velesajma. Tijekom listopada velesajam je bio postavljen južno od Tvrđe do Vukovarske ceste, da bi već slijedećeg mjeseca u njegovim objektima bio organiziran „Osječki tjedan“, ili tjedan jeftinoće, koji je

⁵⁶² „Određen je socijalni prerez za prehranu nezaposlenih“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 359 (4544), 30. XII. 1933., 7.

⁵⁶³ „Ovogodišnji jesenski velesajam u Osijeku ne će se održati“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 210 (4036), 1. VIII. 1932., 3.

⁵⁶⁴ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1084/ 1933., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 5. svibnja 1933.

⁵⁶⁵ „Preseljenje velesajma“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 191 (4326), 18. VII. 1933., 6.

organiziralo osječko Udruženje trgovaca i industrijalaca, kako bi oživjelo poslovanje i povećalo trgovački promet nudeći kvalitetnu robu po sniženim cijenama.⁵⁶⁶

Velika svjetska kriza ili velika depresija u gradu Osijeku bila je „veliki finale“ krize koja se osjećala i povećavala kroz cijeli niz godina. Kriza je dokučila i potresla sve slojeve građanstva, a gradska je općina uslijed privrednih neprilika morala usporiti i reducirati planirani komunalni razvoj grada.

5.4. Udar državnog programa štednje na grad Osijek: borba gradske vlasti protiv marginalizacije Osijeka

Kako je Osijek novom administrativnom podjelom izgubio značaj političkog i administrativnog središta, a privredna kriza počela uzimati maha, gradsko se zastupstvo pokušavalo izboriti da se zaštiti ono što je u gradu još ostalo, kako bi se Osijek mogao razvijati barem kao važno privredno središte. Svojim se geografskim smještajem, nakon podjele države na banovine, Osijek našao na razgraničenju triju banovina, prometno izoliran od svih važnijih prometnih (željezničkih) pravaca, ležeći na odrezanim ostacima željezničke mreže bivše Austro-Ugarske Monarhije, u kojoj su sve radijale vodile u Beč i Budimpeštu. Glavna je prometna linija u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji bila ona koja je spajala Beograd, Zagreb i Ljubljanu, no prema dotadašnjoj izgradnji pruga u Kraljevini (1.600 km) te planovima buduće izgradnje, Osijek je svugdje bio izostavljen. To je značilo poticanje razvoja drugih gradova (u okolici Osijeka posebice Vinkovaca) i izvjesnu ekonomsku propast za grad Osijek. Na ožujskoj sjednici skupštine gradskog zastupstva 1930. godine, povela se rasprava o tome kako poboljšati prometni položaj grada Osijeka, te je u tu svrhu osnovan odbor za rješavanje prometnog pitanja.⁵⁶⁷ Osijek je bio željeznički čvor iz kojeg se razdvajalo pet pruga normalnog i jedna uskog kolosjeka, no nije imao odgovarajuću prometnu vezu sa Zagrebom i Beogradom, mada je s prugom Zagreb-Beograd bio povezan preko Vinkovaca i Strizivojne.⁵⁶⁸ Postojeće

⁵⁶⁶„Osječki tjedan“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 319 (4504), 18. XI. 1933., 3.

⁵⁶⁷DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1081/ 1930., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 12. ožujka 1930.

⁵⁶⁸Ministarstvo prometa bilo je od ranije upoznato s problemom prometne (željezničke) izoliranosti grada Osijeka te s mogućim rješenjima koja je predlagala osječka TOK te gradska općina, a koja su za cilj imala lakšu prometnu dostupnost (iz Osijeka) glavnog državnog željezničkog pravca Beograd-Zagreb. usp. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Trgovačko obrtnička komora u Osijeku ministru prometa, br. 222/ 1928., 26. rujna 1928. (prijepis prijedloga poboljšanja željezničke relacije Osijek-Strizivojna-Vinkovci); Trgovačko obrtnička komora u Osijeku Generalnoj direkciji državnih željeznica Beograd, br. 11764 ex

željezničke veze s Vukovarom, Belim Manastirima i Brčkom, koje su za privredni život grada Osijeka bile vrlo bitne, mada su bile kratkih relacija (ispod 100 km), nisu (zbog voznog reda) omogućavale osječkim privrednicima, poglavito trgovcima, putovanje tamo i natrag u jednom danu. Osječke prometne poteškoće bile su iznesene pred više ministara prigodom njihove posjete Osijeku. Odlukom kraljevske vlade, njeni su predstavnici bili poslani na turneju po cijeloj zemlji, kako bi saslušali želje i potrebe naroda, susreli se s privrednicima da se upoznaju s njihovim prijedlozima o tome kako unaprijediti gospodarstvo, industriju, obrt i trgovinu pojedinih krajeva, te u tom pravcu kreirali buduću politiku.⁵⁶⁹ Ova je vladina gesta bila izvrsna i burno pozdravljena, no riječ je ipak bila samo o gesti, nakon koje za osječku privredu nisu uslijedila i konkretna poboljšanja. Tako kredit od 800.000.000 francuskih franaka (više od 1.200.000.000 dinara) koji je Kraljevina Jugoslavija iste godine podigla za izgradnju željezničke mreže nije unaprijedio prometni položaj grada Osijeka, niti je za potrebe grada Osijeka bio prilagođen vozni red.⁵⁷⁰

Grad Osijek je imao veliku važnost kao središte poljoprivrednoga kraja, tim više što je bio sjedište za poljoprivrednike vrlo važne institucije, Poljoprivredne ogledne i kontrolne stanice, koja je od 1922. godine bila pod državnom ingerencijom. Početkom 1930., o njenom izmještanju iz Osijeka i prebacivanju u drugu banovinu (nije bilo rečeno koju, no radilo se o Dunavskoj banovini i premještanju u Novi sad) čule su se neslužbene informacije, ali iskustvo života u Kraljevini Osječanima je pokazalo da se takve glasine vrlo brzo potvrde kao točne. Rezolucijom i zamolbom podnesenom ministru poljoprivrede, za ostavljanje Poljoprivredne ogledne i kontrolne stanice u Osijeku, založili su se predstavnici grada zajedno s Poljoprivrednim udruženjem u Osijeku, osječkom TOK, Udruženjem trgovaca i industrijalaca te upravnim odborom Poljoprivredne čitaonice. Svojem su zahtjevu, koji su imali prilike izložiti ministru prigodom Konferencije članova kraljevske vlade s predstavnicima privrednih krugova Osijeka i okolice, pridružili i jednu zamolbu. Tražili su, ne samo da se stanica zadrži u Osijeku, već da se i proširi osnivanjem instituta za ispitivanje mlinarsko-pekarskih vrijednosti pšenice (s farinološkim laboratorijem), koji bi bio nadležan za cijelu državu, te koji bi istraživanjem selektirao pšenice s visokim sadržajem glutena, čiji bi uzgoj u

1928., 9. listopada 1928. (zamolba za poboljšanja željezničke relacije Osijek-Strizivojna-Vinkovci, prijedlog).

⁵⁶⁹ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Govor predsjednika Komore za trgovinu, obrt i industriju održan dne 2. novembra 1930. u Osijeku u prisutnosti gospode Ministara.

⁵⁷⁰ Poboljšao se jedino pravac Osijek-Našice, koji je imao vezu s Požegom, uvođenjem noćnog vlaka. Živko SEKULIĆ, *Privreda grada Osijeka 1918-1941. godine (ekonomsko-socijalne osnove djelovanja Osijeka kao regionalnog središta u međuratnoj Jugoslaviji)*, doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Osijek, 1991., 152.

Kraljevini, kao pretežno poljoprivrednoj zemlji, jamčio probitak na svjetsko tržište pšenicom.⁵⁷¹ Državna je vlast do daljeg udovoljila ovom zahtjevu. Gradska je općina već slijedeće, 1931. godine, pomogla Poljoprivrednu oglednu i kontrolnu stanicu dodjeljivanjem 36 jutara gradskog zemljišta na Zelenom polju (Rastancima) za pokuse i znanstveni rad, koje je značilo temelj za kasniji razvoj, proširenje zemljišnih površina i izgradnju objekata. Kako je Poljoprivredna ogledna i kontrolna stanica postizala ubrzani znanstveni, kadrovski i materijalni razvoj, a ujedno i jedina u državi posjedovala Brabenderov farinograf za određivanje kvalitete brašna i tijesta, državna ju vlast ipak nije htjela ostaviti u Osijeku, već ju je naknadno, 1938. godine, ukinula, a njene kadrove i opremu preselila u novoosnovanu poljoprivrednu kontrolnu oglednu stanicu u Novom Sadu. Kako je osječka poljoprivredna kontrolna i ogledna stanica ipak imala veliki ugled i značenje za poljoprivrednike, banske su vlasti nakon njenog ukinuća ostavile u pogonu Agrobotanički odsjek, koji je nastavio rad na selekciji i oplemenjivanju sorti.⁵⁷²

Tijekom 1931. godine vlada je, radi štednje, ukinula kemijski laboratorij za vršenje carinske kemijske analize pri Glavnoj carinarnici u Osijeku. Time su bili u znatnoj mjeri oštećeni interesi osječke i okolne industrije i trgovine, jer se kemijska analiza robe za carinjenje od tada odvijala u Beogradu. Gubitak vremena dok se čekaju rezultati analize, koji je znao trajati i do mjesec dana, još je i znatno je poskupljivao robu, jer se za vrijeme čekanja robe na carini naplaćivala ležarina. U svibnju 1933. godine osječki načelnik Hengl uputio se s deputacijom gradskih zastupnika i osječkih privrednika k ministru financija kako bi ishodili privolu za ponovno osnivanje ovog laboratorija u Osijeku. Gradska općina stavila je na raspolaganje laboratorija prostor, ogrjev i svjetlo, te stan za kemičara, a od države zatražila da samo da mu isplaćuje dohodak, koji ionako plaća, samo u Beogradu. Ministarstvo je pristalo obnoviti laboratorij tek onda kad je gradska općina Osijek ponudila da će sve troškove vezane za to (200.000 dinara za opremu laboratorija) preuzeti na sebe. U isto je vrijeme, međutim, odbijena zamolba osječke Trgovačko-industrijske komore da se opozove rješenje o ukidanju carinsko-poštanskog odsjeka pri carinarnici u Osijeku, radi štednje.⁵⁷³

⁵⁷¹HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.24, Prijepis govora F. K. Schmidta, predsjednika Poljoprivrednog udruženja u Osijeku, K br. 425-1930., 4. studenog 1930.

⁵⁷²Slijednik Agrobotaničkog odsjeka u Osijeku je današnji osječki Poljoprivredni institut, dok je slijednik Poljoprivredne ogledno-kontrolne stanice u Novom Sadu današnji Naučni institut za ratarstvo i povrtarstvo u Novom Sadu.

⁵⁷³HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.24, Trgovinsko-industrijska komora Osijek Ministarstvu financija, odjeljenje carina, br. 3.808 ex 1933., 6. svibnja 1933.; Ministarstvo financija, Odeljenje carina pretsedniku opštine Osijek, br. 9921/ IV, 25. travnja 1933.; Dr. Hengl Vjekoslav, pretsjednik opštine i Willheim Robert, pretsjednik Trgovinsko-industrijske komore u Osijeku dr. Miloradu Đorđeviću, ministru financija.; Ministarstvo financija Trgovinsko-industrijskoj komori u Osijeku, br. 16.850/ IV. 23.

Početak 1930. godine ponovo se pokrenulo pitanje osnivanja apelacionog suda u Osijeku, kao drugog takvog na području Hrvatske, kojem bi, osim Slavonije, gravitirala Baranja te dijelovi Bačke koji su sada usmjereni na Novi Sad, i dijelovi Bosne kojima je Osijek lakše dostupan nego Sarajevo (apelacioni sudovi postojali su samo u banskim središtima, i to ne u svim). Apelacioni sud u Zagrebu bio je preopterećen, a kako su mu se kompetencije povećavale, predviđao se njegov još usporeniji rad, pa bi osnivanje apelacionog suda u Osijeku donijelo rasterećenje i ubrzalo pravne postupke, a državi bi uštedjelo novac koji su stranke i svjedoci dobivali za putovanje na sudske rasprave u Zagreb. Rješenje ovog pitanja, koje je 1930. godine bilo upućeno vladi, trebalo je pričekati još dvije godine. U međuvremenu je, odlukom Narodne skupštine, bio prema prijedlogu o osnivanju apelacionog suda u Osijeku, ukinut i osječki donjogradski kotarski sud, te je njegova nadležnost potpala pod gornjogradski kotarski sud, koji je promijenio naziv u „Kotarski sud u Osijeku“.⁵⁷⁴ Ukidanje donjogradskoga kotarskog suda bilo je predloženo kao ustupak državi, kako bi se lakše došlo do apelacionog suda.⁵⁷⁵ Na raspravi održanoj u Narodnoj skupštini 12. prosinca 1932. godine, odlučeno je, međutim, da Osijek ne može dobiti apelacioni sud, jer bi to od države tražilo određene financijske žrtve koje nije spremna podnijeti, te zato što bi se stvorio presedan. Naime, ukoliko bi se dopustilo osnivanje apelacionog suda u Osijeku, isto bi za sebe tražili gradovi Banja Luka i Niš.⁵⁷⁶ Državna vlast je i ovog puta odlučila štedjeti na Osijeku, te je njegova minorizacija u odnosu na banovinska sjedišta Beograd, Novi Sad i Zagreb, još više rasla.

Banska je vlast zahtijevala štednju i od same gradske općine (pri izradi proračuna za 1932. i 1933. godinu), kako u izdacima, tako i kroz reduciranje osoblja (činovnika i namještenika) na one koji su najnužniji, nalažući da im se plaće izjednače s plaćama državnih činovnika. Istovremeno, državna vlast je i dalje opterećivala osječki proračun prekobrojnim redarstvom, a isto tako i prebacujući pojedine državne činovnike u službi policije na proračun grada Osijeka, ucjenjujući gradsku općinu uskratom bilo kakvog doprinosa za policiju ako ne ispuni zahtjev.⁵⁷⁷ Nakon toga, osječko je gradsko

lipnja 1933. Iz dopisivanja načelnika Hengla, Komore i Ministarstva financija vidljivo je da je zamolba za obnavljanjem carinskog kemijskog laboratorija odbijena a priori, a da je bila uzeta na razmatranje tek nakon upornog zahtijevanja i osobnog izaslanstva u Beograd.

⁵⁷⁴ „Odluka o novom sniženju činovničkih plaća“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 59 (3885), 28. II. 1932., 1.

⁵⁷⁵ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Ustrojenje Apelacionog suda u Osijeku, br. 12.041 ex 1930., 22. listopada 1930.

⁵⁷⁶ „Osijek ne dobiva apelacionog suda“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 343 (4169), 13. XII. 1932., 3.

⁵⁷⁷ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Gradsko načelstvo u Osijeku Kr. banskoj upravi, upravnom odjeljenju u Zagrebu, Osijek, grad, doprinos države za redarstvo, br. 54.944-1930., 7. siječnja 1931.; Telegram, Načelnik Opšteg odeljenja Kr. banske uprave Zagreb Zrelac Gradskom načelstvu Osijek, Zagreb 1+ 136 d 68 2 21/30.

zastupstvo odustalo od daljih pokušaja da ishodi od države reduciranje policijskih djelatnika u gradu.⁵⁷⁸

Tijekom 1932. godine, uslijed državnog programa štednje, neslužbeno se doznalo da vlada namjerava ukinuti osječku preparandiju i dvorazrednu žensku trgovačku školu. Načelnik Hengl je otputovao u Beograd kako bi o tome razgovarao s nadležnim ministarstvom i pokušao to spriječiti. Zatim je ponovo, s deputacijom osječkih gradskih zastupnika (Vujičić, Vuković i Dimitrijević) te narodnih poslanika dr. Perića i dr. Stijića, otišao u Beograd k ministru prosvjete, Dragutinu Kojiću, zamoliti da se Osijeku ostave barem učiteljska škola i ženska realna gimnazija. Financijski zakon 1932/33. predviđao je, naime, dodatno ukidanje školskih zavoda te je od 146 preostalih srednjih škola u Kraljevini trebalo ukinuti još njih 45 te 12 učiteljskih škola. Osječka deputacija je kod ministra Kojića kao argument za opstojnost osječkih škola prikazala te škole kao faktor asimilacije i jačanje „nacionalnog“ (tj. jugoslavenskog) karaktera grada Osijeka, no ministar nije dao nikakva obećanja.⁵⁷⁹ Ženska realna gimnazija u Osijeku brojala je 630 učenica, imala svoju vlastitu zgradu i medijska pomagala, no to nije bilo dovoljno da se, po programu štednje, održi u funkciji. Za spas učiteljske škole (preparandije), koja je po spomenutom financijskom zakonu do 1934. godine morala imati i pridružen učenički konvikt, osječko je gradsko zastupstvo zaključilo izgraditi dva konvikta (internata), muški i ženski, jer se radilo o mješovitoj školi.⁵⁸⁰ U opasnosti pred ukidanjem našla se i državna stručna zanatska škola, koja se nalazila pri osječkoj ljevaonici željeza i tvornici strojeva. Ljevaonica je praktično uzdržavala ovu školu (davala je prostor, ogrjev, svjetlo, vlastite radionice za praktikante, inženjera za držanje nastave te stanovanje za učenike). Kako je ljevaonica bila pogođena krizom, nije bila više u stanju uzdržavati školu, a odbijenicu za nastavak uzdržavanja dale su i država i banovina. Teret je ponovo pao na grad Osijek, gradsku općinu i privredne komore, no škola je ipak nastavila s radom, kao i preparandija, ženska trgovačka škola i ženska realna gimnazija.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ „Proračunska skupština osječčkoga gradskog zastupstva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 328 (3797), 39. XI. 1931., 3.

⁵⁷⁹ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, gradonačelnik V. Hengl ministru prosvjete, 18. ožujka 1932.

⁵⁸⁰ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1083/ 1932., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 30. lipnja 1932.

⁵⁸¹ Iz osječke Trgovačke, industrijske i obrtničke komore od 1932. godine izdvojio se obrtnički sektor te osnovao samostalnu Obrtnu komoru Osijek, radi zaštite interesa svojih članova, koji su često dolazili u opreku s industrijskim sektorom, čija je proizvodnja u velikom dijelu gušila i istiskivala obrtnike s tržišta. Komora je počela djelovati od početka 1933. godine. Stjepan SRŠAN, Udruženje obrtnika Osijek 1907.-2007., Osijek, 2007., 57-58.

Pitanje najamnine za tri osječke vojarne činilo se riješenim po dogovoru koji je gradska općina postigla s Ministarstvom vojske i mornarice, osobito kad je, iako sa zakašnjenjem, bio isplaćen zaostatak najamnine. Vojni erar je, međutim, nakon te isplate, dalje nastavio isplaćivati godišnju najamninu za vojarne u prvotnom iznosu od simboličnih 26.436 dinara, umjesto dosuđenog iznosa od 1.177.476 dinara (odnosno 1.036.197 dinara, iznosa na koji je općina u naknadnim pregovorima pristala), kao da se postupak nije ni vodio. Vojne su vlasti s gradom bile dogovorile jedno, a postupale drugačije. Za takav svoj postupak uspjele su, nakon promjene državne uprave, ishoditi i pravnu važnost, kod financijskog ravnateljstva Savske banovine, koja im je ozakonila stari iznos najamnine (31. kolovoza 1933. godine). U ime gradske općine Osijek načelnik Hengl protiv tog rješenja podigao je tužbu na Upravnom sudu.⁵⁸² Gradska je općina cijelo vrijeme svoje vojarne nudila na kupnju vojnom eraru, no kad su o tome konačno bili započeli pregovori, u jeku privredne krize, kad je državna vlast zagovarala štednju, kupnja je morala biti odgođena do daljeg. Pitanje osječkih vojarni ipak se riješilo u dogledno vrijeme, 2. siječnja 1934. godine, no na štetu gradske općine. Proglašen je novi Zakon o nastanjivanju, po kojem se sve vojarne koje koristi Ministarstvo vojske i mornarice, a čija je cijena već amortizirana najamninom, „dragovoljno i bez naknade“ ustupaju državi (vojnom eraru). Ovim su uvjetima odgovarale sve tri osječke vojarne, koje su nakon amortizacije trebale poslužiti osječkoj općini kao izvor prihoda.⁵⁸³ Mada su one bile investicija osječkih građana (poreznih obveznika u doba 1893., 1897. i 1904. godine, kad su bile izgrađene) za bolji život njihove buduće generacije, aktualnih Osječana, Kraljevina Jugoslavija im je to jednim zakonskim aktom jednostavno oduzela. Na taj način je država na gradu Osijeku „uštedjela“ dvadesetak milijuna dinara.

Štednja koju je državna vlast provodila u godinama Velike depresije svodila se na „oštre rezove“ – ukidanja i reduciranja službi, te zatvorila mogućnost kreditiranja velikih investicija. To je državnim i javnim službenicima umanjilo kupovnu moć, donijelo neposredno zatvaranje radnih mjesta i umanjilo mogućnost zbrinjavanja nezaposlenih. Za vrijeme kriznih godina među Osječanima je sve više rasla bojazan da će njihov grad potonuti na razinu „selendre“, te su se gradsko zastupstvo, i Trgovačko-industrijska komora svim silama zalagali da se grad održi barem na razini privrednog i kulturnog (prosvjetnog) središta kakvu je imao i prije krize. Država je financijski pomogla zbrinjavanje nezaposlenih te ipak odobrila jedan manji kredit od 2.000.000 dinara za

⁵⁸²HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.24, Gradsko načelstvo Osijek, Osijek grad, tužba na Kr. upravni sud u Zagrebu protiv rješenja Savske financijske direkcije, br. 37.770/ 1933., 10. listopada 1933.

⁵⁸³„Što će biti s gradskim vojarnama“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 17 (4561), 17. I. 1934., 6.

sanaciju poplavljenih dijelova grada Osijeka, tj. izgradnju kanalizacije, no to je bila samo „vatrogasna mjera“.

5.5. Rješavanje gradskih financija i komunalnog razvoja (preustroj gradskih poduzeća, samofinanciranje vodovoda)

Osječka gradska općina bila je uporna u namjeri da dođe do dugoročnog investicionog kredita, te je kontinuirano pregovarala s brojnim domaćim i stranim financijskim grupama. Jedan dio njih tražio je da se gradska poduzeća tramvaj i elektrana spoje u jedno, te u zamjenu za kredit da u koncesiju. Zastupnici osječke gradske općine nisu laka srca mogli prihvatiti ideju o koncesionom kreditu, no kako nije bilo drugih mogućnosti, ipak su je razmatrali, samo kako bi se grad nastavio razvijati. Gradsko poduzeće „Munjara, tramvaj i vodovod“ poslovalo je rentabilno i ukupan prihod mu je bio u porastu, čak i kad je, radi povećane nezaposlenosti, značajno opao promet putnika u električnom tramvaju jer je dobit Munjare kompenzirala smanjene prihode od tramvajskog prijevoza.⁵⁸⁴ Od početka 1930. godine po Osijeku su se počele širiti (zlomajerje) glasine da su gradske financije u očajnom stanju. To je, međutim, bilo netočno, jer je gradski samoupravni odbor uspio sniziti gradski namet na 80 %, no otvorile su se mogućnosti da se, putem kredita, on svede na 35 %.⁵⁸⁵ Najteže financijsko razdoblje gradske općine bilo je iza nje.

Domaće kreditno tržište počelo se nakon uspostave novog političkog režima te nove upravne podjele države naglo oporavljati. Građani Kraljevine Jugoslavije imali su veliko povjerenje i poštovanje prema svojoj kraljevskoj dinastiji, i kraljev su zahvat u državnu vlast i upravu tumačili kao pozitivni preokret „na bolje“, koji će državi i njenim građanima, nakon godina napetosti, vladinih kriza i promjena, donijeti sigurnost i stabilnost, tim više što ih, u početku, nije dirala opća svjetska kriza. To se povjerenje i optimizam odmah odrazilo i na novčanom tržištu, jer su građani počeli sve više štedjeti u bankama, a banke shodno tome postajale sve likvidnije, što je rezultiralo širokom i povoljnom kreditnom ponudom raznih banaka.⁵⁸⁶ Tako je i osječka gradska općina

⁵⁸⁴HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut.29, Izvješće o poslovanju u god. 1931. Munjare, tramvaja i vodovoda općine slob. i kr. grada Osijeka.

⁵⁸⁵DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1081/ 1930., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 30. svibnja 1930. Povišeni temelj državnog poreza omogućio je i porast prihoda od gradskih daća u odnosu na 1929. godinu, a elektrana i tramvaj donijeli su povećanje prihoda za 2.500.000 dinara u odnosu na prethodnu godinu.

⁵⁸⁶ Dimitrije BOAROV, *Nav. dj.*, 233-254.

tijekom lipnja 1930. godine, dobila tri ponude od domaćih i tri ponude od stranih banaka za dugoročni amortizacioni kredit, među kojima je s 24 glasa za i 5 protiv bila izabrana ponuda Prve Hrvatske štedionice. Kredit od 73.000.000 dinara na rok isplate od 30 godina, dobrojnim tečajem od 95 % i ratom od 10,10427612 % iznosa cjelokupnog kredita godišnje pokrivaio je sva gradska dugovanja. Ova je ponuda bila izabrana iz razloga što je bila najpovoljnija, a uz to nije tražila koncesiju elektrane i tramvaja, već 10 % njihovih godišnjih bruto prihoda (koja su se mogla zamijeniti jednokratnom uplatom 3% iznosa od neotplaćenog ostatka glavnice). Uz iste uvjete u ovom je kreditu sudjelovala i Gradska štedionica s udjelom u kreditu od 20.000.000 dinara. Grad je ponudu dugoročnog amortizacijskog zajma bio čekao više od šest godina, te primio preko stotinu ponuda, od kojih je tek ova Prve hrvatske štedionice bila prihvatljiva. Ovaj je kredit, međutim, pokrivaio samo dugove gradske općine te ostavljao nešto sredstava (2.000.000 dinara) koja je grad planirao utrošiti na popravak cesta i puteva. Prva hrvatska štedionica je, međutim, obećala osječkoj gradskoj općini i dalji kredit, od 30.000.000 dinara, za gradnju vodovoda.⁵⁸⁷

U gradu Osijeku su 1930. godine postojala tri dravska vodovoda. Gornji grad imao je vatrogasni vodovod s vodovodnom mrežom od dvanaestak kilometara. Tijekom vremena na nj su se priključili i privatnici, te je subvencijom gradske općine bio proširen, a Gornjogradsko vatrogasno društvo imalo je nad njim koncesiju do vremena dok ne bude izgrađen gradski vodovod. U Tvrđi je postojao vojno-erarski vodovod s mrežom od oko 1,8 kilometara. Izgradio ga je vojni erar bivše Monarhije, te su na njega bili priključeni svi vojni objekti i 17 kuća. Donjogradski vodovod pripadao je gradu, jer je izgrađen paralelno s izgradnjom električnog tramvaja, a njegova je mreža iznosila oko 6,5 kilometara vodovodnih cijevi. Na sve tri mreže bilo je priključeno 1.287 kućanstava, dok 3.245 kućanstava nije imalo vodovodni priključak. Sva tri vodovoda distribuirala su vodu onakvu kakvu su crpili iz rijeke Drave, bez sedimentacije, filtracije, sterilizacije i akomodacije, tj. bakteriološki upitnu, punu pijeska i neohlađenu, te se za piće morala iskuhivati i odstajati. Osječka je općina kroz dugi niz godina bezuspješno pokušavala riješiti problem dobavljanja čiste i pitke vode, tim više što je svakim danom bilo sve više zahtjeva građana za „vodom iz pipe“, ali stanje općinskih financija to nikako nije moglo pokriti.⁵⁸⁸ Nakon što su se financijske prilike gradske

⁵⁸⁷DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1081/ 1930., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 4. srpnja 1930.

⁵⁸⁸HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Gradsko načelstvo Osijek Kr. Banskoj upravi Savske banovine, Upravnom odelenju II, Gradnja vodovoda u Osijeku, br. 7329-VII-1930/ 1601, 18. prosinca 1930.

općine stabilizirale, osječko gradsko zastupstvo počelo je planirati neodgodive gradske investicije, tj. ostatak komunalnog plana donesenog još 1922. godine. To su bile gradnja vodovoda (aproks. 20.000.000 dinara), klaonice (7.000.000 dinara), gradske vijećnice (8.000.000 dinara), dravskog kupališta (2.000.000 dinara) i dviju školskih zgrada (4.000.000 dinara). Za ove investicije bilo je potrebno podići novi kredit, koji bi se djelomično otplaćivao prodajom dviju donjogradskih vojarni, kad ih već općina nije uspjela iskoristiti za dio otplate McDanielovog kredita (treću je, gornjogradsku vojarnu grad i dalje namjeravao zadržati i iskoristiti za općinske potrebe). Pribojavajući se, s punim pravom, kako će se riješiti pitanje prodaje vojarni, gradsko je zastupstvo za gradnju vodovoda načinilo i rezervni plan koji se sastojao u tome da se propiše prisilno priključivanje na vodovod, te bi se na taj način gradnja vodovoda samofinancirala. Ovaj se prijedlog trebao odnositi na situaciju ukoliko grad ne bi uspio prodati vojarnu i to u dogledno vrijeme. Oba plana za gradnju vodovoda su bila prihvaćena.⁵⁸⁹ Nije se, međutim, odredilo kakav vodovod bi se gradio – dravski, onaj koji crpi vodu iz dubokih bunara ili onaj koji ju dovodi iz gorskih izvora. Na sjednici skupštine gradskog zastupstva održanoj u svibnju 1931. godine, bilo je zaključeno da se podigne investicioni kredit od 43.000.000 dinara kod Gradske štedionice (u cijelom ili djelomičnom iznosu) te eventualno kod Prve hrvatske štedionice. Bilo je zaključeno i da se sagradi dio vodovodne mreže u Gornjem gradu koja će se priključiti na vatrogasni vodovod.⁵⁹⁰ Nakon toga, na red je došlo i proširenje donjogradskog vodovoda, mada je već nastupio program štednje, koji je pristigao od banske uprave.⁵⁹¹ Investicioni program osječke gradske općine time je bio stavljen na čekanje. Banska je vlast, naime, osječki investicioni kredit ipak stavila u pitanje nakon što je bila naređena štednja. Načelnik dr. Hengl intervenirao je kod banske uprave, kako bi ishodio dopuštenje makar samo za kredit kojim bi se izgradio vodovod, tim više što su i gradovi Zagreb i Split upravo bili zaključili kredite. Banska uprava to nije odobrila. Tako je bilo odgođeno i rješavanje pitanja gradske klaonice, mada je banska uprava i sama priznavala da to pitanje ne trpi odlaganje, jer je osječka klaonica bila premalena,

⁵⁸⁹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1081/ 1930., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 19. studenog 1930.

⁵⁹⁰DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1082/ 1931., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 7. svibnja 1931. Zaključak o podizanju investicionog kredita nije morala potvrditi viša vlast (Ministarstvo financija), jer je za njega još uvijek vrijedilo odobrenje koje je grad dobio za podizanje investicionog kredita od 600.000 engleskih funti, a da ga nije mogao iskoristiti. Iznos novih zatraženih kredita samo se odračunavao od tih odobrenih 600.000 funti.

⁵⁹¹DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1082/ 1931., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 23. rujna 1931.

pretamna, zastarjela i nije udovoljavala higijenskim uvjetima. Banska uprava obećala je samo da će odobriti izgradnju nove klaonice čim se za to stvore uvjeti.

Odlukom gradskoga zastupstva, neovisno o programu štednje, bile su 1931. godine ukinute i subvencije kazalištu, te je zajednička kazališna trupa Osijek-Noví Sad ostala bez svog domicila, kazališne kuće u Osijeku, koju je grad odlučio prenamijeniti. Gradsko je zastupstvo držalo stajalište da subvencionira kazališne predstave u gradu Osijeku, a ne kazališnu trupu koja ne nastupa u Osijeku.⁵⁹² Ovakav odnos gradske vlasti nije bio dobro dočekan među Osječanima, jer je gubitak kazališta značio još veće nazadovanje za grad. Osim toga, osječke gradske ulice i lokali su radi sve veće neimaštine opustjeli, u Osječane se uvuklo loše raspoloženje, a razonoda, za koju je u provincijskim gradovima ionako bila slaba ponuda, gubitkom kazališta se srozala na još niže grane. „Još nikada nažalost nije tako jasno razbijena fama o velegradskim perspektivama Osijeka, kao baš ove godine, kad smo u pogledu naših kulturnih prilika pretrpjeli osjetljiv gubitak, koji je kadar da upropasti cijelu jednu kulturnu tradiciju. (...) Ča c'est Osijek! Osijek u godini 1931. sa svojih 150 privatnih automobila, tri autobusa i nekih pet stotina pecaroša.“⁵⁹³ Osječko gradsko zastupstvo ipak je drugačije gledalo na gubitak kazališta i tvrdokorno ostalo pri svojoj odluci da se uskrate subvencije za kazališnu zgradu, da se kazalište iseli van, te da se kazališni inventar (40 vagona obujma i mase) pohrani na čuvanje. Međugradska kazališna trupa Osijek-Noví Sad, ostala je svog stalnog domicila, i čekala je da bude raspuštena, te da se njeni dijelovi, glazbeni i dramski, priključe središnjim državnim kazalištima u Zagrebu i Beogradu. Pitanje kazališta u Osijeku počelo se povoljnije rješavati tek početkom 1933. godine, kad se gradska općina obvezala urediti kazališnu zgradu ukoliko se ispoštuju uvjeti da Osijek dobije stalnu kazališnu sezonu te da izvedbe budu na primjerenoj visini. Državni proračun za 1933. godinu nije, uslijed privredne krize, predviđao dalje uzdržavanje provincijalnih kazališta (osječko-novosadsko, sarajevsko, skopsko i cetinjsko). Rad provincijalnih kazališta bio je osmišljen na način da središnja kazališta šalju svoje kazališne trupe, jer gradovi više nisu bili kadri uzdržavati vlastita kazališta tijekom cijele sezone. Zagrebačko kazalište bilo je spremno držati stalnu kazališnu sezonu u Osijeku (opera, opereta i drama) u trajanju od tri mjeseca, čiji će rad subvencionirati i banovina i grad.⁵⁹⁴ Osječko gradsko zastupstvo, nakon žustre rasprave, odlučilo je subvencionirati s 500.000 dinara obnovu i adaptaciju kazališne zgrade (uvođenje centralnog grijanja, nabava novog željeznog zastora i dr.), kako bi Osječko-novosadsko

⁵⁹²*Isto.*

⁵⁹³„Ča c'est Osijek“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 293 (3762), 25. X. 1931., 15.

⁵⁹⁴„Pred napuštanjem provincijalnih kazališta“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 19 (4204), 19. I. 1933., 7.

kazalište započelo kazališnu sezonu od jeseni. Vlasnik kazališne kuće, dr. Hengl, odrekao se najamnine, sve dok se iznos ove izvanredne subvencije ne bude amortizirao.⁵⁹⁵ Iznos obnove i adaptacije kazališne kuće u Osijeku na kraju je bio premašen, i to dvostruko, što je zastupstvo jedva prihvatilo, te odlučilo da će ga amortizirati od budućih gradskih kazališnih subvencija.

Krajem 1932. godine Gornjogradsko vatrogasno društvo ponudilo je gradskoj općini svoj vodovod, nad kojim je imalo koncesiju, da prijeđe u ruke grada. Zadaća grada bi bila u tom slučaju da potpomaže vatrogasno društvo da ostane na visokoj razini svoje djelatnosti, te da održava vodovod. Gradska je općina na ovo pristala, no tek pošto se provede fuzija sva tri osječka vatrogasna društva, koja bi, mada su radila na dobrovoljnoj bazi, postala gradsko društvo. Spajanje ovih društava u jedno bilo je, međutim, vrlo teško provesti, jer je među društvima vladao veliki antagonizam, koji su zaoštravali i Novograđani, mada nisu imali vlastito vatrogasno društvo. Naposljetku je gradsko zastupstvo, na ožujskoj sjednici 1933. godine, odlučilo da se, bez provođenja fuzije vatrogasnih društava, gornjogradskom vatrogasnom društvu oduzme koncesija na vodovod, da gornjogradski vodovod postane gradsko poduzeće poput donjogradskog, te se modernizira i proširi od vlastitih sredstava, bez uzimanja kredita.⁵⁹⁶

Nastavak komunalnog programa gradske općine Osijek, nakon elektrifikacije i uvođenja električnog tramvaja, do izlaska iz krize nije bio proveden. Od svih planiranih investicija bilo je izgrađeno tek jedno dravsko kupalište, kao investicija s najmanjim ulaganjem. Gradska općina bila je u prilici da svoj komunalni program, u kojem je izgradnja vodovoda bila najskuplji, ali i najhitniji projekt, konačno realizira, no banska uprava to nije dopustila. Osječka lokalna vlast je poduzela ono što je mogla bez opravdavanja državnoj vlasti – širiti postupno vodovodnu mrežu putem samofinanciranja, u opsegu koji su prihodi dopuštali, te osiguravati sve većem broju svojih građana „vodu iz pipe“ koja nije bila za piće.

⁵⁹⁵ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1084/ 1933., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 5. svibnja 1933.

⁵⁹⁶ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1084/ 1933., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 23. ožujka 1933.

5.6. Odstupanje Vjekoslava Hengla s položaja osječkoga gradonačelnika

Posljednja velika odrednica u razvoju grada Osijeka koju je gradska vlast poduzela za vrijeme mandata gradskog načelnika Hengla bila je izrada nove regulatorne osnove. Stara regulatorna osnova datirala je iz 1913. godine, kad je grad imao trideset tisuća stanovnika. Taj se broj do početka tridesetih godina dvadesetoga stoljeća povećao za četvrtinu, te su se izgradile mnoge nove ulice i grad se širio i prema jugu, i prema zapadu, gdje se fizički spojio sa selom Retfala.⁵⁹⁷ Grad se prostirao na površini od oko dvanaest kvadratnih kilometara. Nova regulatorna osnova grada Osijeka bila je načinjena prema smjernicama Zakona o gradnji iz 1931. Osobita pozornost nove regulatorne osnove bila je posvećena pitanjima uređenja nove željezničke stanice za razvrstavanje vlakova (kakvih je bilo tri kroz sredinu grada), jer je željeznički promet bio u porastu i njegovo je razvrstavanje zakrčivalo gradske ulice; smještaju industrije, koja je zahtijevala blizinu rijeke Drave te željezničke pruge; smještaju ciglana, koje su također bile razmještene na više lokacija unutar grada, gdje su iskopavale jame ogromnih dimenzija; osiguranju mjesta za nove parkove i nasade, čemu bi poslužilo cijelo bedemsko zemljište, jer je bilo nepogodno za izgradnju kuća; određenju mjesta za javne zgrade, neovisno o tome kad će se moći izgraditi; stvaranju novih gradilišta, tj. provođenju parcelizacije, komasacije i aproprijacije zemljišta; te uređenju regulacije na među grada s općinom Retfala, jer je „Nova Retfala“ zašla na gradsko područje, a izgrađena je protiv propisa građevinskog ureda i regulatorne osnove.⁵⁹⁸

Nova regulatorna osnova bila je završena u listopadu 1933. godine, za područje u granicama između rijeke Drave (sa sjeverne strane), međe s općinom Retfala do Petruškanala (sa zapadne strane), Petruškanalom do Vinkovačke ceste, tenjske ceste južno od tvornice lana, do mosta ispod ciglane Radanović (s južne strane), jugoistočnom međom gradskog zemljišta do pruge Osijek-Dalj, prugom do Vukovarske ceste, zatim prema sarvaškoj cesti te na njenom odvojkju okomito prema rijeci Dravi. Dvadeset jutara ove površine bilo je već prekriveno parkovima, dok je nova regulatorna osnova propisivala sedamdeset jutara (tj. novih 50 jutara) za parkove i igrališta, predviđenih da se raspodijele na 16 mjesta, poglavito na bedemskom zemljištu i ciglarskim jamama. Za trgove je bilo predviđeno 16 jutara na 4 mjesta, a za stambenu izgradnju oko 170 jutara, te još oko 10 jutara između kuća u postojećim ulicama. Za industriju je bilo predviđeno

⁵⁹⁷Denis NJARI, „Povijesni razvoj naselja Retfale“, *Essehist*, br. 2, 2011, 74-75, 75.

⁵⁹⁸„Projekt nove regulatorne osnove grada Osijeka“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 354 (4179), 25. XII. 1932., 6-7.

zemljište od 150 jutara između Zelenog polja, Vukovarske ceste i rijeke Drave, uz gradsku šumu. Za sportska igrališta bilo je predviđeno 15 jutara između elektrane i Vukovarske ceste. Ova regulaciona osnova bila je na tragu one iz 1913. godine, no uređenje i gradnja prema njenim smjernicama načinila je od Osijeka jedan od najpravilnije građenih gradova u kontinentalnoj Hrvatskoj. Kako je načelnik Hengl bio započeo svoj gradonačelnički mandat uklanjanjem barijera koje su razdvajale grad Osijek u više potpuno odvojenih cjelina, i kako si je zadao program u kojem će se grad izgraditi, modernizirati, a nadasve povezati u jednu cjelinu, bilo je sasvim primjereno da svoj dugogodišnji gradonačelnički mandat završi upravo izradom nove regulatorne osnove, koja vjerojatno ne bi bila ni potrebna da Hengl nije uspio u svojoj namjeri da provede urbanističko-prometno objedinjavanje grada Osijeka.

Uoči Nove godine 1934. gradski načelnik Hengl iznenada je teško obolio.⁵⁹⁹ Liječnici su mu propisali strogo mirovanje, a oporavio se tek krajem siječnja 1934. godine.⁶⁰⁰ Osječko gradsko zastupstvo na kratko vrijeme je bilo obezglavljeno, jer se podnačelnik, dr. Đorđe Maksimović, bio zahvalio na toj časti. Banska uprava ga je zamolila da ostane na dužnosti do imenovanja novog podnačelnika, na što je on pristao. Načelnik dr. Hengl je u međuvremenu primio dekret o imenovanju kr. javnim bilježnikom, a ujedno i akt po kojem se morao izjasniti hoće li prihvatiti to mjesto, ili će ostati gradonačelnikom, jer su te dvije dužnosti, po novom bilježničkom redu, postale nespojive.⁶⁰¹ Dr. Hengl odlučio se za javnobilježničko mjesto, te se 11. veljače 1934. godine zahvalio na časti gradonačelnika. Njegov mandat, u trajanju od gotovo četrnaest godina, s prekidom komesarijata, bio je jedan od najdužih poslijeratnih gradonačelničkih mandata u cijeloj Kraljevini, te svjedočio sam za sebe o Henglovoj sposobnosti da vodi gradsku politiku, popularnosti među svojim sugrađanima te kombinaciji diplomacije, umjerenosti i taktičnosti (ponešto i uglađenosti) koje su mu omogućile da se ne zamjeri središnjim vlastima, a ostane u punom smislu hrvatski političar.

Ubrzo nakon zahvale dr. Hengla, 9. ožujka 1934. godine, osječko je gradsko načelstvo od banske uprave primilo dekret o imenovanju novoga gradskog načelnika, podnačelnika te novoga gradskog zastupstva. Gradonačelnikom je postao graditelj Vlado Malin, a podnačelnikom veletrgovac Dušan Radanović.

⁵⁹⁹ Nije bilo navedeno o kakvoj bolesti je riječ, no godinama je bolovao od žučnih kamenaca, trpio napadaje i teške bolove, ali se nadao da se neće morati podvrgnuti operaciji. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 18, Vjekoslav Hengl Franji Papratoviću, pismo, 27. srpnja 1927.

⁶⁰⁰ „Bolest g. gradonačelnika Dra Hengla“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 25 (4569), 25. I. 1934., 7.

⁶⁰¹ „Pitanje popunjenja gradonačelništva“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 41 (4585), 10. II. 1934., 6.

Tablica 4, Osječko gradsko zastupstvo imenovano 1934. godine.

Stari zastupnici:	Novoimenovani zastupnici:
Luka Arandelović, radnik; Rajko Božinović, pekar; dr. Slavko Diklić, odvjetnik i kr. javni bilježnik; Dragutin Gasteiger, privatni činovnik; Dušan Hinić, ravnatelj „Astre“; Stanko Kandera, postolar; dr. Branko Muačević, liječnik; dr. Matej Perić, odvjetnik i kr. javni bilježnik; inž. Vjekoslav Pilpel, ravnatelj ljevaonice; Franjo Karlo Schmidt, veleposjednik	Pajo Ačimović, šeširdžija; Šandor Auffärber, industrijalac; dr. Jovan Božić, odvjetnik; Franjo Cerenko, posjednik; Milutin Dimitrijević, trgovac; Teodor Drndarski, trgovac; Dragutin Engelhart, mlinar; Dragutin Grubić, mesar; Antun Homan, postolar; Ivan Ipšić, profesor; Bernardo Krešić, industrijalac; Ivan Klarić, gostioničar; Pavao Kostanjšak, privatni činovnik; Dušan Krulj, ravnatelj Srpske štedionice; Ivan Ljubek, ravnatelj OUZOR, Stjepan Metzging, brijač; dr. August Nevidal, liječnik; Mijo Patarić, trgovac; Šima Pavlović, industrijalac; dr. Milovan Pinterović, odvjetnik; Milan Srdić, državni umirovljenik; Milan Scheibl, bankovni direktor; Milan Tulner, gostioničar; Stjepan Vuičić, geodet; Robert Willheim, veletrgovac; Dragutin Zimmer, posjednik; Lujo Zimmer, posjednik; Matija Zimmer, ekonom (Vlado Malin, graditelj; Dušan Radanović, veletrgovac)

Od novoimenovanih osječkih gradskih zastupnika većina ih je bila učlanjena u Jugoslavensku nacionalnu stranku. Time je za grad Osijek završila „era Hengl“, doba u kojem se gradska vlast nije oklijevala suprostaviti državnom režimu u pitanjima razvoja grada. To je ujedno bilo i doba kad je u osječkom gradskom zastupstvu postojala, premda relativna, hrvatska politička većina, koje je vodio prohrvatski orijentiran gradonačelnik. Slijedeći su gradski načelnici, imenovani od državne vlasti, bili režimu podobne osobe. Nasljednik gradonačelnika dr. Vjekoslava Hengla, Vlado Malin, aktivni slobodni zidar, graditelj brojnih osječkih građevina, na svojoj je dužnosti gradskog načelnika bio do kraja siječnja 1935. godine. Slijedeća dvojica gradonačelnika bili su Dušan Radanović, (1935. – 1937.), general u vojsci Kraljevine Jugoslavije, i osoba bliska kraljevskom dvoru, te dr. Jovan Božić (1937. – 1939.), bivši veliki župan Virovitičke županije, koji se već onda bio iskazao kao jedan od glavnih provoditelja velikosrpske politike u gradu Osijeku. Božić je bio razriješen gradonačelničke dužnosti po uspostavi Banovine Hrvatske.⁶⁰² Ni nakon toga, međutim, Osijek nije dobio slobodno izabranu gradsku vlast,⁶⁰³ jer se lokalni izbori nisu održavali, već je načelnika, podnačelnika i gradske vijećnike (tj. zastupnike) postavljao ban.

⁶⁰²Kratko vrijeme prije gradonačelnika Radanovića (tri mjeseca), gradonačelničku je dužnost u Osijeku preuzeo dr. Milovan Pinterović, sin nekadašnjega gradonačelnika dr. Antuna Pinterovića i član JNS. Stjepan SRŠAN, „Gradonačelnici slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1945.“, Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje, br. 10 (2009), 80-116, 111-114.

⁶⁰³Ukoliko se može govoriti o slobodnim izborima, jer je prema *Zakonu o gradskim opštinama iz 1934. godine* bilo predviđeno da se gradsko vijeće (koje je imalo funkciju dotadašnjega gradskog zastupstva) vrši neposrednim javnim glasanjem pred biračkim odborom.

6. ZAKLJUČAK

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije i nastankom Kraljevstva/ Kraljevine SHS, slobodni i kraljevski grad Osijek postao je „prečanski“ grad, geografski isturen prema Beogradu, sjedištu svojih novih gospodara, kraljevskog dvora Karađorđević i dvoru bliskih političkih krugova, pobornika velikosrpske ideje. Međuratno razdoblje bilo je vrijeme kad se ta ideja počela praktično realizirati, što se odrazilo na razvoj grada Osijeka. Njega je dopuštao ili sputavao centar državne moći koji je prema prečanskim krajevima provodio politiku subordinacije, nerijetko djelujući mimo vlastite legislative, služeći se protekcijama, autokracijom i terorom.

U novoj, najvećim dijelom agrarnoj i industrijski nerazvijenoj zemlji, Osijek je bio jako industrijsko, obrtničko i trgovačko središte, sjedište županije, centar društvenog, kulturno-prosvjetnog i političkog života cijele istočnohrvatske regije. U isto vrijeme, bio je urbano nesređen grad, prometno nepovezan, energetska usmjeren na plin, parcijalne i nekvalitetne vodoopskrbe, te u velikom nedostatku stambenih i javnih prostora. Ova komunalna pitanja, čije je rješavanje već bilo odgođeno uslijed Prvoga svjetskog rata, osječkoj je gradskoj vlasti preostalo da urbanističke preinake, modernizaciju infrastrukture te izgradnju provede u novoj državi. Osijek je očekivao da će u svojoj nacionalnoj državi imati bolji tretman nego u bivšoj Monarhiji, u smislu većeg razumijevanja središnje vlasti za potrebe razvoja ovoga grada. No, država u kojoj su se našli, što se brzo pokazalo, imala je drugačije prioritete. Uspostavljanje vlasti i dominacija nad krajevima koje je velikosrpska vrhuška smatrala stečenim, a ne dobrovoljno pridruženim, teklo je kroz kontroliranje lokalne vlasti i strogo ograničavanje njene samouprave. Na konkretnom primjeru grada Osijeka, država je djelovanje njegove gradske vlasti uporno sabotirala, jer je osječku gradsku vlast predvodila hrvatska politička opcija, koja je državnoj vlasti bila jaka opozicija. Suprotno tome, pobornici državnog režima i velikosrpske ideje, bili su opozicija u osječkoj gradskoj vlasti. Njima je teško padalo da hrvatske stranke u Osijeku dobivaju političke bodove uslijed uspješne komunalne politike koju predvode pripadnici hrvatskih stranaka, te su, uz podršku Beograda, to nastojali promijeniti u svoju korist. Pri tome ni državnoj vlasti, niti njihovim osječkim pobornicima, nije bilo važno što razvoj grada trpi, a njegovi građani postaju kolateralna žrtva hegemonističke politike Beograda. U jednu se ruku to i očekivalo, jer je grad Osijek bio pretežno hrvatsko-njemački grad, i njegova predviđena uloga u novoj državi bila je uloga ratnoga

gubitnika, ratnoga plijena, koji treba sudjelovati u naknadi za srbijanske ratne gubitke. Osječka gradska vlast, a poglavito gradski načelnik Vjekoslav Hengl, imali su za grad Osijek bitno različite planove nego država. Nastojali su ga ne samo infrastrukturno i urbanistički unaprijediti, već postići i da se uzdigne važnost i utjecaj grada (gospodarski, kulturni, prometni i dr.), jer je za to postojala perspektiva.

Etnička politika Kraljevine SHS bila je dvolična. Zajamčena jednakost svih građana pred zakonom padala je u vodu kad su se zakoni praktično provodili. Pripadnici srpskog naroda, koje je država smatrala pristašama svog režima, bili su u povlaštenom položaju pri upošljavanju u državnoj službi, koloniziranju i dodjeli zemlje, i dobivanju građanskih prava. To je naročito dolazilo na vidjelo u onim prečanskim krajevima gdje su Srbi imali vidljivog udjela u sastavu stanovništva, kao što je to bilo u Osijeku.

Etnički sastav osječkog stanovništva, u kojem su prevladavali Hrvati i Nijemci, a Srbi činili oko jedne desetine stanovništva, nije bio dobra podloga za širenje velikosrpske politike. Ona je dolazila poglavito od strane NRS-a, no i od DS-a, stranaka koje su činile opoziciju u osječkoj gradskoj vlasti i jedna drugu podupirale (osim kad su se za vlast borile međusobno). Zakonski propisi o autonomiji gradskih općina spriječavali su ih da stave grad Osijek pod svoju kontrolu, jer se većina Osječana priklonila Hrvatskoj zajednici, a ponešto i drugim hrvatskim političkim strankama, Hrvatskoj pučkoj stranci te Radićevoj HRSS. Radikali i demokrati pronašli su saveznike jedino u osječkim Židovima, koji su u svojstvu interesne skupine participirali u gradskoj vlasti, te u Rusima wrangelovcima, što im nije moglo osigurati ni relativnu većinu.

Osječko gradsko zastupstvo u Kraljevini SHS počelo je djelovati izabравši dr. Vjekoslava Hengla za gradskog načelnika, te odmah prionulo rješavanju gorućih komunalnih pitanja. Dr. Hengl je predložio program razvoja, koji je uključivao elektrifikaciju, električni tramvaj, izgradnju vodovoda, stambenih i školskih zgrada, gradske vijećnice i dr. Državna je vlast, međutim, već na prvom pitanju razvoja grada Osijeka, uklanjanju gradskih bedema, pokazala da je protiv, odbivši izdati dozvolu za rušenje i svojatajući bedemsko zemljište kao svoj ratni plijen. Mada gradsko zastupstvo, osobito načelnik Hengl, nisu htjeli pustiti ovo pitanje, te na kraju postigli dogovor s vojnim erarom, prepreke realizaciji komunalnog programa koje je postavljala država, redale su se jedna za drugom. Gradska je općina potpisala ugovor o elektrifikaciji i izgradnji električnog tramvaja u Osijeku s poduzećem McDaniel, no državna ga je vlast godinu i pol dana na različite načine blokirala. Načelnik Hengl poduzimao je brojna putovanja u Beograd kako bi s nadležnim ministarstvima uspio ishoditi pozitivno

rješenje, te još mnoge pregovore, kako bi ishodio ne samo elektrifikaciju i električni tramvaj za Osijek, već i vlasništvo gradske općine nad tim novim izvorima prihoda. Pozitivno rješenje ovog ugovora te elektrifikaciju i električni tramvaj, koja je bila dovršena u jesen 1926. godine, grad Osijek ponajviše duguje upornosti i nepopustljivosti gradonačelnika Hengla. Njegove zasluge i uslijed nje stečene popularnosti bila je svjesna i državna vlast, te je uoči puštanja u pogon električne mreže i električnog tramvaja, bez objašnjenja raspustila osječko gradsko zastupstvo i postavila na čelo grada radikalskog komesara. Taj je komesarijat, protivno zakonskim propisima, potrajao godinu i pol. Sve to vrijeme je komesar, u sprezi s osječkim radikalima, vladao gradom ne polažući nikome račun. Vodio je gradske poslove iza zatvorenih vrata, u gradskim poduzećima upošljavao radikalske pristaše, sklapao za grad štetne ugovore za koje nije imao legitimitet, no iza sebe je imao državnu vlast, koja je to odobraval, čak i nakon njegova konačnog odlaska. Vjekoslav Hengl poduzeo je u svojstvu građana Osijeka tužbe protiv nezakonitog djelovanja komesara, no država ih nije uvažila. Upravo Vjekoslav Hengl bio je jedan od razloga zašto se gradska vlast u Osijeku nije mogla ponovo uspostaviti sve do 1928. godine. Osječkim je radikalima, osim njegove popularnosti, smetalo i to što što je on stavljao na prvo mjesto dobrobit grada, dok su oni, što su pokazali za vrijeme komesarijata, na prvo mjesto stavljali ne samo svoje stranačke, nego i privatne interese. S druge strane, hrvatska većina u novoizabranom gradskom zastupstvu nije pristajala na drugoga gradonačelnika osim Hengla. Osječki je komesarijat stoga potrajao sve do promjene u državnoj vlasti, kad je ministrom unutarnjih poslova postao dr. Korošec.

Politički pritisak na osječku samoupravu očitovao se i na druge načine, kroz državno preuzimanje ovlasti nad gradskom policijom, da bi se njome raspolagalo u svrhu velikosrpskih političkih ciljeva. Cijelo to vrijeme je država prisiljavala gradsku općinu da tu istu policiju uzdržava. Vojska u osječkim vojarnama godinama stanovala gotovo besplatno. Nakon što je načelnik Hengl višegodišnjim nastojanjima, tužbama i pregovorima, uspio od vojnog ministarstva naplatiti dio najamnine, država je gradu, bez naknade, oduzela vojarne.

Vrativši se 1928. godine na položaj gradonačelnika, te zadržavši taj položaj i nakon uspostavljanja Šestosiječanjske diktature, Vjekoslav Hengl je htio nastaviti realizaciju komunalnog programa, prvenstveno izgradnjom vodovoda, a zatim i ostalim investicijama. No, državna vlast nije bila spremna dopustiti Henglu da preuzme zasluge još i za izgradnju vodovoda, a osim toga, državna je politika imala drugačije prioritete u

razvoju gradova, te je već je počela forsirati razvoj Novog Sada, učinivši ga središtem Dunavske banovine, dok je Osijek, ukinućem oblasti, izgubio administrativno značenje. Bio je sveden na kotarsko sjedište, te administrativno upućen na Zagreb. U Osijeku se time u velikoj mjeri smanjio promet stranaca, što je značilo i znatno opadanje gradskih prihoda. Već prije uspostavljanja diktature, u Osijeku je bila ukinuta Kraljevska velika klasična gimnazija, kao i viša djevojačka škola. Ukinuto je, također, i osječko kazalište, što je bila velika kulturna degradacija ne samo za grad Osijek, već i za njegovu širu okolicu.

Osijeku je, uslijed nove organizacije državne uprave podjelom na velike teritorijalne jedinice, banovine, bilo oduzeto i financijsko ravnateljstvo, a molbe za osnivanje apelacionog suda država je riješila negativno. Štoviše, ministarstvo prosvjete je prijetilo ukinućem školskih zavoda, poput ženske realne gimnazije, ženske trgovačke škole i preparandije, koje je grad, molbama i izaslanstvom u Beogradu, te izgradnjom konvikta, ipak uspio sačuvati. U Osijeku je, kao nova institucija, bio osnovan državni inspektorat, koji je osnovan i u drugim značajnijim gradovima, no ispod osječke jurisdikcije bili su izuzeti srezovi Vinkovci, Vukovar, Županja i Beli Manastir, jer su već bili dodijeljeni drugim banovinama. U Osijeku je, radi štednje, bio ukinut i carinsko-poštanski ured, te kemijski laboratorij za vršenje carinske analize. To je još više unazadilo osječku privredu, koja je, uslijed Velike depresije, znatno opala. Načelnik Hengl i ovog je puta poveo izaslanstvo u Beograd, kako bi ishodio ponovnu uspostavu rada laboratorija, što je uspio, no s tim da su svi troškovi oko njega išli na račun gradske općine. Gradska je vlast uspjela spriječiti i izmiještanje Poljoprivredne ogledne i kontrolne stanice iz Osijeka u Novi Sad, no samo privremeno, jer je država već predvidjela Novi Sad kao najveće državno poljoprivredno središte.

Posljednje su godine osječkoga gradskog zastupstva pod Henglovim vodstvom bile opterećene posljedicama Velike depresije, koja je mnoge privrednike unazadila ili ih potjerala iz Osijeka, ostavljajući vojsku nezaposlenih ili potplaćenih radnika, te uzrokovala glad među pripadnicima siromašnog sloja Osječana. Gradsko zastupstvo, a osobito načelnik Hengl, nastojali su organizirati sveukupno gradsko stanovništvo u mrežu međusobne pomoći, odredili poseban namet za pomoć nezaposlenima, te osiguravali zapošljavanje na poslovima gradske općine, uređenju ulica i bedemskog zemljišta. Osječki velesajam, koji se nije uspio othrvati krizi i održati se, gradska je općina otkupila i premjestila, unatoč izostanku pomoći od države. Namjera je bila prvom prigodom obnoviti ovu izložbu, koja je grad Osijek činila prepozantljivim kao

privredno središte, te mu osiguravala određenu važnost u privrednom svijetu, koja se, uslijed krize, sve više gubila.

Tijekom djelovanja osječke gradske vlasti pod vodstvom Vjekoslava Hengla (1920. – 1934.), državna vlast ni jednim činom nije poduprla razvoj grada Osijeka. Svaka suradnja s osječkom gradskom vlasti svodila se na zamolbe i predstavke, te intervencije gradskog načelnika ili cijelog izaslanstva grada kod nadležnih ministarstava, kako bi dobili dopuštenje za ono što je gradu bilo potrebno, i o čemu je gradsko zastupstvo već donijelo zaključak. Samouprava gradske vlasti bila je vrlo ograničena, jer je svako važnije pitanje tražilo i potvrdu državne vlasti, koja je često postupala samovoljno. Izostanak suradnje može se ponajviše pripisati tome što su državnu vlast držali pobornici velikosrpskog režima, a osječku gradsku vlast njeni politički protivnici, te je grad Osijek postao poprištem demonstracije državne sile. Zapostavljanje Osijeka i njegovog razvoja događalo se jer je Osijek bio grad hrvatskog povijesnog teritorija, većinom naseljen Hrvatima te od slabe koristi za politiku koju je vodio Beograd. Ta se politika u potpunosti razotkrila uvođenjem kraljeve diktature, što je rezultiralo i naglom degradacijom grada Osijeka.

Kad se u današnje vrijeme u Osijeku spomene ime gradonačelnika Vjekoslava Hengla, obično je prva reakcija da je to gradonačelnik koji je elektrificirao Osijek. Malo je, međutim, poznato, kolike je silne prepreke trebalo nadvladati da bi se realizirao samo taj dio njegovog razvojnog programa. Iako je taj program bio samo polovično proveden, gradonačelnik Hengl je, nakon što se povukao s vlasti, iza sebe ostavio sasvim drugačiji Osijek nego što ga je zatekao kad je stupio na vlast. Grad više nije imao barijeru za spajanje svojih dijelova, bio je elektrificiran i prometno povezan, a gradski su nameti bili svedeni na podnošljivu razinu. Središte grada uređivalo se za sadnju parkova, koji uljepšavaju grad i život njegovim stanovnicima do danas. Zasluge za sve to pripadaju ponajviše gradonačelniku Henglu, koji je svoju izuzetnu i upornu brigu oko razvoja grada znao kroz vlastitu pravničku i diplomatsku vještinu pokazati na najbolji način. Svojim je djelovanjem dokazao da i u uvjetima skućene autonomije, kakvu je gradovima nudila Kraljevina SHS/ Jugoslavija, grad može napredovati i razvijati se.

Vrijeme gradonačelnika Vjekoslava Hengla bilo je vrijeme kad se velikosrpska politika službeno počela provoditi u Osijeku. Njeno je provođenje olakšavalo postojanje osječke srpske manjine i stanovništva srpskih i polu-srpskih sela iz neposredne okolice, koji su odmah prihvatili radikale i demokrate kao svoje političare. Oni su činili bazu ove politike, koja je, međutim, bila vrlo uska i ograničena, i izvan tih krugova nailazila na

otpor. Pomno promatrajući način djelovanja ovih stranaka u gradu Osijeku, poglavito djelovanje radikala, koji nisu odstupali od uvjerenja da vlast u Osijeku mora pripasti njima, koji se nisu ustručavali ni od kršenja zakonskih propisa, terora ili huškanja svojih pristaša protiv „hrvatskog separatizma“, možemo razumjeti i protumačiti i kasniji razvoj događaja. Ideja Velike Srbije širila se tvrdnjama o ugroženosti Srba u Osijeku (Hrvatskoj), plašenjem hrvatskim separatizmom, te poimanjem Osijeka kao grada koji pripada Velikoj Srbiji. Istraživanjem međuratnih političkih prilika u Osijeku, velikosrpska ideja potvrđuje se kao struktura dugog trajanja, dok urbana politika koju je reprezentirao Vjekoslav Hengl zadobiva širu dimenziju. Kvalitetna urbana politika donosila je političko priznanje prvenstveno Vjekoslavu Henglu, ali i hrvatskoj oporbi. Nastojanja osječke gradske vlasti oko modernizacije Osijeka i očuvanja njegovih funkcija bila su ujedno i težište otpora koji je grad Osijek pružao prema pritiscima iz Beograda i provedbi velikosrpske ideje u djelo.

POPIS IZVORA I LITERATURE

IZVORI

Arhivsko gradivo

Državni arhiv u Osijeku:

HR-DAOS-0010 Gradsko poglavarstvo Osijek

HR-DAOS-1177 Hefer Stjepan

HR-DAOS-123 Kr. sudbeni stol

HR-DAOS-1429 Građanska tiskara

HR-DAOS-237 Plinara

HR-DAOS-485 Magjer, Rudolf Franjo

HR-DAOS-486 Medved Ivan

HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav

Hrvatski državni arhiv:

HR-HDA-1354. Režimske i reakcionarne organizacije /grupa VII.

HR-HDA-1363. Politička situacija/ grupa XXI.

HR-HDA-137. Pokrajinska i oblasna uprava

HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH (Bivše građanske stranke na kotaru Osijek)

Objavljeni izvori i zakoni

A Magyar Szent Korona országainok 1910. évi népszámlálása., Budapest, 1912.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god., Sarajevo, 1932.

„Prisutno stanovništvo po veroispovesti i materinjem jeziku“, pribavljeno 12. travnja 2015. s Internet stranice

<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf>

Izješće o radu oblasnog odbora i radu svih samoupravnih ustanova osječke oblasne samouprave za vrijeme od 5. XI. 1927. do 1. XI. 1928., Osijek, 1928.

Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Demografske prilike i zgrade za stanovanje. Sa dva kartograma., Zagreb, 1914.

Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije, god. 2, knjiga 3, Beograd, 1933.

Ustav Kraljevine Jugoslavije obnarodovan u „Službenim novinama“ 9 septembra 1931, Zagreb, 1931.

Ustav kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca - Vidovdanski ustav (1921), pribavljeno s Internet stranice

http://projuris.org/RETROLEX/Ustav%20kraljevine%20SHS_Vidovdanski%20ustav%20%281921%29.pdf 10. srpnja 2014.

Zakon o izboru gradskih zastupstava za gradove Hrvatske i Slavonije, *Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju*, izdan i rasposlan dne 14. kolovoza 1922.

Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi od 2. augusta 1921. god., *Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju*, izdan i rasposlan dne 14. kolovoza 1922.

Zbirka uredaba i naredaba osječke oblasne samouprave, Osijek, 1928.

Novine i tiskovine

Novine:

Die Drau (Osijek) 1920. – 1934.

Hrvatska obrana (Osijek) 1918. – 1921.

Hrvatski list (Osijek) 1921. – 1934.

Jug (Osijek) 1918. – 1922.

Jugoslovenska zastava (Osijek) 1931. – 1934.

Jutro (Ljubljana) 1924.

Male novine (Osijek) 1919.

Novi reporter (Osijek) 1923.

Osječki reporter (Osijek) 1922.

Radikalski glasnik (Osijek) 1925.

Radikalski glasnik (Zagreb) 1928.

Radnička riječ (Osijek) 1919. – 1920.

Radnički list (Osijek) 1921.

Slobodni reporter (Osijek) 1923. 1929.

Socijalista (Osijek) 1919.

Straža (Osijek) 1920. – 1928.

Šestar (Zagreb) 1924.

Vjesnik HEP (Zagreb) 2000.

Vjesnik Županije virovitičke (Osijek) 1918. – 1923.

Zora (Osijek) 1918. – 1919.

Tiskovine:

BOSANAC, Milan, *Samouprava opštine ili Elektrifikacija grada Oseka pod upravom hrv. federalist. primatora*, Osijek, 1927.

Govor dra. Hüge Spitzera držan dne 14. aprila 1921. na izborničkom sastanku povodom izbora u Židovsku bogoštovnu općinu u Osijeku Gornjem gradu, Osijek, 1921.

HRVATINIĆ, Ante, *Živio hrvatski kralj Petar! Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca. Za hrvatske seljake*, Osijek, 19. prosinca 1918.

Jeka od Osijeka, Hrvatski zabavnik i kalendar za god. 1918., Osijek.

Jeka od Osijeka, Hrvatski zabavnik i kalendar za god. 1919., Osijek.

Jeka od Osijeka, Hrvatski zabavnik i kalendar za god. 1920., Osijek.

Listina izbornika za izbor gradskog zastupstva slob. i kr. grada Osijeka 1920., Osijek, 1920.

Narodni ilustrovani kalendar za prostu godinu 1922. koja ima 365 dana, Osijek.

Pravila Gradske štedionice općine slob. i kr. grada Osijeka, Osijek, 1919., Zavičajna zbirka Marije Malbaše, u Hemerotecu Muzeja Slavonije Osijek.

Radni narode! (promotivni materijal Socijalističke stranke), Sombor, 1927.

Radnički kalendar za godinu 1919., Osijek.

Vodić kroz Osijek, Osijek, 1921.

LITERATURA

Knjige

ARTUKOVIĆ, Mato, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Osijek, 2001.

BANAC, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988.

BARTULOVIĆ, Niko, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune. Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*, Split, 1925.

BETHKE, Carl, *Deutsche und Ungarische Mindheiten in Kroatien un der Vojvodina 1918 – 1941. Identitätsentwürfe und etnopolitische Mobilisierung*, Wiesbaden, 2009.

BEUC, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527. – 1945.)*, Zagreb, 1969.

BIĆANIĆ, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb, 1938.

- BJELICA, Slobodan, *Politički razvoj Novoga Sada između dva svetska rata*, Novi Sad, 2008.
- BOAROV, Dimitrije, *Apostoli srpskih financija*, Beograd, 1997.
- BOŽIĆ, Sofija, *Srbi u Hrvatskoj (1918 – 1929)*, Beograd, 2008.
- ČULINOVIĆ, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb, 1961.
- DOBROVŠAK, Ljiljana, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskog rata*, Osijek, 2013.
- GLIGORIJEVIĆ, Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970.
- GUNČEVIĆ, Josip, *Komunizam. Što je? Što nosi?*, Osijek, 1920.
- HORVAT, Rudolf, *Hrvatska na mučilištu*, pretisak, Zagreb, 1992.
- IVANOVIĆ, Grgur Marko, GRUBIŠIĆ, Ante, *Ostavština osječke slobodnozidarske lože „Budnost“*, Katalog izložbe, Osijek, 2003.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj 1918. – 1935.*, Zagreb, 2002.
- JELASKA MARIJAN, Zdravka, *Split 1918. – 1941.: grad i ljudi*, Zagreb, 2009.
- JOVANOVIĆ, Miroslav, *Doseljavanje ruskih izbjeglica u Kraljevini SHS: 1919 – 1924*, Beograd, 1996.
- Jugoslavija 1918 – 1988. Tematska zbirka dokumenata*, prir. Branko Petranović, Momčilo Zečević, Beograd, 1988.
- KARAULA, Željko, *Hanao (Hrvatska nacionalna omladina). Teroristička organizacija mladih u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921 – 1925.*, Zagreb, 2011.
- KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira, *Povijest novca u Hrvatskoj : od 1527. do 1941. godine*, Zagreb, 2013.
- KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Osijek, 2001.
- KORENČIĆ, Mirko, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857 – 1971*, Zagreb, 1979.

- KRETIĆ NAĐ, Marija, *Od Čaruge do Grete Garbo. Popularna kultura u osječkome Hrvatskom listu (1920. – 1945.)*, Osijek, 2012.
- KRIZMAN, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977.
- MAČKOVIĆ, Stevan, *Industrija i industrijalci Subotice (1918 – 1941)*, Subotica, 2004.
- MALBAŠA, Marija, *Povijest tiskarstva u Hrvatskoj*, Zagreb, 1978.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919. – 1929.)*, Zagreb, 1998.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918 – 1991), Hrvatski pogled*, Zagreb, 1998.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Zagreb, 2004.
- MIKULAN, Krunoslav, *Povijest policije u Hrvatskoj. Knjiga 1: od začetaka do 1941.*, Varaždinske Toplice, 2003.
- MIRKOVIĆ, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968.
- MUCIĆ, Dragan, *Prvih četrdeset godina: Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku : 1907. – 1941.*, Osijek, 2010.
- MUŽIĆ, Ivan, *Masonstvo u Hrvata*, Split, 2000.
- NOVAK, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb, 2005.
- Obrt i obrtnici Osječko-baranjske županije 1872. – 2007.*, ur. Julijo Martinčić, Dubravka Hackenberger, Osijek, 2009.
- Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996.
- Osječka arhitektura 1918. – 1945.*, ur. Julijo Martinčić, Dubravka Hackenberger, Zagreb, Osijek, 2006.
- PERIĆ, Ivan, *Birači u Hrvatskoj. Opredjeljenje na izborima 1920. – 1995.*, Zagreb, 1999.
- PLEĆAŠ, Dušan, *Socijalna demokracija u Hrvatskoj: 1894 – 1919*, Zagreb, 1994.

RAMET, Sabina Petra, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije: 1918. – 2005.*, Zagreb, 2009.

RODA RODA, Alexander, *Pripovijesti iz Slavonije*, Zagreb, 1998.

Ruski emigranti u Hrvatskoj između dva rata: rubovi, memorija, prir. Irena Lukšić, Zagreb, 2006.

SMREKAR, Milan, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Knjiga prva*, Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, Zagreb, 1899.

SPEKTATOR, *Osiek i hrvatstvo*, Zagreb, 1913.

Spomenica rkt. Župe Preslavnog Imena Marijina Donji grad Osijek 1887. – 1974. godine, ur. Stjepan Sršan, Osijek, 2011.

SRŠAN, Stjepan, *Povijest Osijeka. Sažeti pregled*, Osijek, 1996.

SRŠAN, Stjepan, *Povijest osječkih udruga i klubova*, Osijek, 1994.

SRŠAN, Stjepan, *Slobodni i kraljevski grad Osijek 1809.*, Osijek, 2009.

SRŠAN, Stjepan, *Udruženje obrtnika Osijek 1907. – 2007.*, Osijek, 2007.

STOJADINOVIĆ, Milan M., *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970.

ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, Zagreb, 2005.

ŠRAM, Bratoljub, *Štipanja i milovanja*, Osijek, 1920.

VINAJ, Marina, *Povijest osječkih novina 1848. – 1945.*, Osijek, 1998.

VIŠNJIĆ, Čedomir, *Srbi u Hrvatskoj. Anotirana biografija*, Zagreb, 2000.

VUKELIĆ, Vilma, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, 1994.

Zavičajnici grada Osijeka 1901. – 1946., Osijek, 2003.

ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, *S tradicionalnih na nove puteve: trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, Osijek, 1999.

ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća: (1868. – 1918.)*, Osijek, 1996.

ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, *Voda i grad. Povijest vodoopskrbe grada Osijeka*, Osijek, 2007.

ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Slavonski Brod, 2005.

Članci u časopisima i zbornicima

ANDRAKOVIĆ, Verica. JUKIĆ, Marijan, „Dinamika stanovništva grada Osijeka od 1857. do 2001. godine“, *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 25 (2009.), 23-46.

ATLAGIĆ, Marko, „Organizaciono-socijalno nasleđe i uspon Narodne radikalne stranke u Sremskoj županiji od 1920 – 1930. godine.“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, br. 35 (2005.), 189-206.

BLAGOJEVIĆ, Anita. RADONIĆ, Branka, „O Ustavu Kraljevine Jugoslavije iz 1931.“, *Pravni vjesnik*, god. 28 (2012), br. 1, 123-144.

BLATANČIĆ, Ivona, MIKOLAŠ, Ana, „Osječki perivoji“, *Essehist*, br. 2, (2011.), 61-65.

BOBAN, Ljubo, „Odjeci i posljedice atentata na Stjepana Radića“, *Vjesnik HAZU*, br. 6-7 (1995.), 7-16.

BOŠKOVIĆ, Ivan J., „ORJUNA – Organizacija jugoslavenskih nacionalista“, *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu*, Zagreb, 2009., 89-113.

BOŽIĆ BOGOVIĆ, Dubravka, „Demografska slika Osijeka od 1809. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 10 (2009.), 201-216.

BOŽIĆ, Sofija, „Srbi u Hrvatskoj, hegemonisti ili potlačeni? Slučaj osječkih Srba 1918 – 1924.“, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007., 65-77.

BRKLJAČA, Seka, „Teritorijalne samouprave u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca - od ustavne kategorije i realizacije do historiografske obrade“, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije, Zbornik radova*, Sarajevo, 2007., 103-128.

BRUNČIĆ, Davor, „Slobodni i kraljevski grad Osijek u svjetlu suvremenih europskih standarada lokalne samouprave“, *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 26 (2010.), 37-56.

CIPEK, Tihomir, „Imperijalni imaginarij 1918. – 2008. Velikosrpsvo radikalne stranke“, *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008.*, Zagreb, 2010., 319-326.

DAVIDOVIĆ, Mile, „Gradnja saobraćajnica i gradski saobraćaj u Osijeku do 1940. godine“, *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku* 2, 1982/83., 309-360.

DIMIĆ, Ljubodrag, „Kulturna politika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (mogućnosti i ograničenja)“, *Dijalog povjesničara i istoričara*, 2006, 308-324.

DIZDAR, Zdravko, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) (Prvi dio)“, *Scrinia slavonica* 5 (2005), 199-228.

DIZDAR, Zdravko, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) (Drugi dio)“, *Scrinia slavonica* 6 (2006), 342-421.

ĐURAŠKOVIĆ, Stevo, „Ideologija organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2011.), 225-247.

GARDAŠ, Miro, PETRAŠEVIĆ, Tunjca, HAMAN, Daniel, „Gradsko redarstvo i vojni poslovi grada Osijeka od 1809. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 10 (2009.), 136-164.

GAVRANOVIĆ, Ante, „U borbi za nacionalni identitet“, *Medianali*, vol. 1, br. 1 (2007), 119-134.

GEIGER, Vladimir, „Njemačka manjina u kraljevini SHS/ Jugoslaviji (1918. – 1941.)“, *Dijalog povjesničara i istoričara*, 2006, 429-445.

GEIGER, Vladimir. KUČERA, Mario, „Iz povijesti Nijemaca na hrvatskim prostorima“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch* (1995.), 85-92.

GLIGORIJEVIĆ, Branislav, „Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka, V*, Beograd, 1963., 315 – 396.

GRGIĆ, Stipica, „Općinske uprave u vrijeme šestosiječanjske diktature“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2003), 89-117.

HOMEN, Zoran, „Prisjećanje na rođenu Križevčanku, slikaricu Jelku Struppi uz 130. godišnjicu rođenja“, *Cris*, br. 1 (2002.), 57-61.

JANJATOVIĆ, Bosiljka, „Karađorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS“, *Časopis za suvremenu povijest*, 27, br. 1 (1995.), 55-76.

JANJATOVIĆ, Bosiljka, „O progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karađorđevićevske Šestosiječanjske diktature“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 26 (1993.), 161-176.

JANJATOVIĆ, Bosiljka, „Položaj Hrvatske i Hrvata u karađorđevićevskoj Jugoslaviji u svjetlu tadašnjeg tiska“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (2000.), 497-505.

JANJATOVIĆ, Bosiljka, „Prilog za biografiju odvjetnika dr. Franje Papratovića (1871. – 1929.)“, *Zbornik Muzeja Đakovštine 1997*, 165-176.

JELASKA MARIJAN, Zdravka, „Utjecaj državne vlasti na formiranje i djelovanje lokalne vlasti u Splitu 1918. – 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2013.), 35-63.

JELAŠ, Danijel, „Funkcioniranje gradske uprave i statuta Osijeka 1809. – 1945.“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 10 (2009.), 65-79.

JELAŠ, Danijel, Statut općine kraljevskog i slobodnog grada Osijeka o uređenju gradske uprave iz 1916. godine, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 10 (2009.), 423-441.

JOVIĆ, Dragiša, „Hrvatsko kolo“, *Zbornik HISB*, br. 1 (1982.), 21-31.

JOVIĆ, Dragiša, „HZ u političkom životu Slavonije, Srijeme i Baranje 1919.-1920. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2 (2000.), 235-255.

JOVIĆ, Dragiša, „Politički odnosi u Osijeku u svjetlu izbora za gradsko zastupstvo 30. prosinca 1923.“, *Slavonski povijesni zbornik*, br. 1-2 (1987.), 35-66.

JURČEVIĆ, Josip, „Uzroci, okolnosti i posljedice šestosiječanjske diktature“, *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu*, Zagreb, 2009., 115-134.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „O položaju hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (1971.), 57-73.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Osam dokumenata iz rada osječke oblasne samouprave 1927. i 1928. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 3 (1995.), 57-94.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Presjek kroz rad osječke oblasne skupštine 1927. – 1928. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 6 (2001.), 109-138.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Ukinuće Bjelovarsko-Križevačke županije i kako je to područje prošlo u vrijeme djelovanja Osječke i Zagrebačke oblasne skupštine 1927. i 1928. godine“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički radu Bjelovaru*, br. 2 (2008), 35-60.

KORDIĆ, Ljubica, „Njemački od nastavnog do stranog jezika u osječkoj Velikoj gimnaziji“, *Književna revija*, br. 43 (2003) 3, 139-150.

KREŠIĆ, Mirela, „Javno bilježništvo na hrvatsko-slavonskom pravnom području 1859.-1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2010), 91-126.

KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ, Gordana, „Nikola Pašić 1918-1926: kraj jedne karijere“, *Tokovi istorije*, br. 1 (2011.), 32-45.

KRPELJEVIĆ, Ljiljana, ŠPOLJARIC, Marijana, „Iz spomeničkoga blaga Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek“, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 56, ½ (2013.), 247-260.

LEČEK, Suzana, „Folksdojčeri i Hrvatska (republikanska) seljačka stranka“, *VDG Jahrbuch 1918.-1941.* (2003.), 151-161.

LEČEK, Suzana, „Izbor ili imenovanje – problem gradske (samo)uprave u Slavanskom Brodu 1918-1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2013), 9-33.

LEČEK, Suzana, „Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar: djelovanje Stjepana Hefera na osječkom i valpovačkom području (1924. – 1941.)“, *Scrinia slavonica*, br. 8 (2008.), 289. – 240.

LONČAR, Ivana, „Udruga Hrvatska žena u Osijeku (1921. – 1943.)“, *Scrinia slavonica*, br. 11 (2011.), 207-258.

MATIJEVIĆ, Zlatko, „Gradjani na otkaz“ – njemačka nacionalna manjina i 9. članak Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1920.)“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch* (2003.), 163-172.

MATIJEVIĆ, Zlatko, „Ministar Pavle Radić na „Napretkovoju“ proslavi tisućogodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu 1925. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., (2004), 1127-1149.

MATIJEVIĆ, Zlatko, „Pokušaj političkog reaktiviranja Hrvatske pučke stranke i veljački izbori (1923. – 1925.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (1996.), 337-355.

MATIJEVIĆ, Zlatko, „Politika Hrvatske pučke stranke u vrijeme atentata na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS (1927. – 1928. godine)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2 (1995.), 233-245.

MATKOVIĆ, Hrvoje, „Pojave i etape razvoja Samostalne demokratske stranke (1924 – 1929)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (1971.), 7-24.

MATKOVIĆ, Hrvoje, „Stjepan Radić i Hrvatski blok“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32-33 (1999.-2000.), 267-276.

MATKOVIĆ, Hrvoje, „Veze između frankovaca i radikala od 1922 – 1925“, *Historijski zbornik*, god. XV (1962.), 41-59.

MIROŠEVIĆ, Frano, „Radićevi govori u Dalmaciji 1926. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru*, sv. 50 (2008.), 289-307.

MIŠKULIN, Ivica, „Svetozar Pribičević i hrvatski Srbi“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, br. 8, Zadar 26.-28. septembra 2003., Zagreb, 2004., 137-151.

NJARI, Denis, „Povijesni razvoj naselja Retfale“, *Essehist*, br. 2 (2011.), 74-75.

- OBAD, Vlado, „Esekersko građanstvo u djelima Vilme Vukelić“, *Književna revija*, br. 43 (2003) 3, 101-120.
- OŠTRIĆ, Vlado, „Opaske o opsegu izbornog prava u Hrvatskoj i Slavoniji do prvoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3 (1971.), 227-232.
- PÁPA, Sándor, „Srpska okupacija Baranje od 1918. do 1921.“, *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Beli Manastir*, sv. 2 (2005.), 93-130.
- PAVLINIĆ, Miroslav, „Osječka moderna arhitektura“, *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 15 (1999.), 25-53.
- PEJIĆ, Luka, „Radnički pokret u Osijeku 1867. – 1920.“, *Essehist*, br. 2, 2011., 36-43.
- PELZ, Ivan, „Novi grad u Osijeku. Građa za povijest“, *Osječki zbornik XXI*, 1991., 245-260.
- PETROVIĆ, Velimir, „Esekerski – što je to?“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch* (1995.), 107-122.
- PETROVIĆ, Velimir, „Međujezični kontakti na primjeru esekerskog narječja“, *Književna revija*, god. 43, br. 3 (2003.), 123-134.
- PETROVIĆ, Velimir, „Obilježja osječkog njemačkog narječja“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch* (2002.), 121-140.
- PLAŠČAK, Edita, „Kretanje posjeda poljoprivrednog zemljišta na području naselja Osijeka od proglašenja slobodnog kraljevskog grada do danas“, *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 5, 2009., 11-22.
- POPOVIĆ, Nebojša A., „Srpske parlamentarne stranke u Kraljevini SHS 1918 – 1929“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2008), 84-108.
- PUŠIĆ, Ljubinko, „Urbana politika – deo društvenih promena“, *Sociološki pregled*, vol. XXXI (1997.), br. 3, 323-336.
- RUŽIĆ, Snježana, „Agrarna reforma i kolonizacija u Slavoniji, Srijemu i Baranji 1918. – 1929. – odnos lokalnog stanovništva i naseljenih dobrovoljaca“, *Scrinia slavonica*, br. 1 (2001.), 228-253.

- SLUKAN, Sanja, „ Ruski emigranti u Hrvatskoj“, *Književna smotra*, 29 (1997.) 2–3, 165–176.
- SOBOLEVSKI, Mihael, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, *Dijalog povjesničara i istoričara*, 2006, 395-410.
- SRŠAN, Stjepan, „Gradonačelnici slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1945.“, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje* 10/2009, 80-116.
- SRŠAN, Stjepan, „Nijemci u Slavoniji“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch* (1997), 13-20.
- STANKOVIĆ, Đorđe, „Srbi u Slavoniji na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine“, *Tokovi istorije*, br. 1-2, (2002.), 45-66.
- ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka, „Motrišta političkih stranaka u Hrvatskoj o agrarnom pitanju“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (1992.), 129-147.
- ŠITIN, Tonći, „Kongres javnih radnika u Zagrebu 1922. i njegovi odjeci u Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 44/2002., 243-266.
- VINAJ, Marina, „Novine na njemačkom jeziku tiskane u Osijeku do početka Drugog svjetskog rata, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch* (2002.), 171-176.
- VRANJEŠ ŠOLJAN, Božena, „Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* vol. 31, 1998., 41-53.
- VRBOŠIĆ, Josip, „Povijesni pregled razvitka županijske uprave i samouprave u Hrvatskoj“, *Društvena istraživanja*, br. 1 (1992.), 55-68.
- VUČEVAC BAJT, Vesna, „Dr. Fran Gabrek (1880. – 1957.)“, *Zaslužni hrvatski veterinari, II.*, ur. Hrvoje Gomerčić i Vesna Vučevac Bajt, Zagreb, 2003., 9-12.
- ZORKO, Tomislav, „Narodne straže Narodnog vijeća SHS-a na prostoru banske Hrvatske“, *1918. u hrvatskoj povijesti. Zbornik*, Zagreb, 2012., 353-376.
- ZVONAR, Ivica, „Temelji jugoslavenske države“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (2010.), 749-777.

ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, „Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 33 (2001.), br. 2, 475-494.

ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, „Prilagodba osječkih gospodarskih krugova na novonastale (ne)prilike (osvrt na dva desetljeća nakon 1918.)“, *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Zagreb, 2010., 257-267.

ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, „Udjel Srba u gospodarskom razvoju Osijeka. Posebni osvrt na udjel u trgovini i obrtu od 18. do kraja 19. stoljeća“, *Dijalog povjesničara-istoričara 10/1*, Zagreb, 2008., 191-200.

ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, „Uloga Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća“, *Osječki zbornik*, br. 28 (2006.), 161-170.

Enciklopedije, leksikoni, priručnici

Hrvatska enciklopedija, Pribavljeno s Internet stranice <http://www.enciklopedija.hr/>, 5. kolovoza 2014.

Hrvatski biografski leksikon, Zagreb, 1983.

Doktorski, magistarski i diplomski radovi

HUTINEC, Goran, *Djelovanje zagrebačke Gradske uprave u međuratnom razdoblju (1918. – 1941.)*, doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2011., Zagreb, 2011.

JOŠAVAC, Marina, *Strukturiranje sadržaja osječkih novina od sredine 19. do sredine 20. stoljeća*, Diplomski rad obranjen na Filozofskom fakultetu u Osijeku 2011., Osijek, 2011.

SEKULIĆ, Živko, *Privreda grada Osijeka 1918 – 1941. godine (ekonomsko-socijalne osnove djelovanja Osijeka kao regionalnog središta u međuratnoj Jugoslaviji)*, doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Osijek, 1991.

VINAJ, Marina, *Građa za bibliografiju osječkih novina 1848. – 1945. Magistarski rad obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, odsjeku za informacijske znanosti 2001.*, Zagreb, 2001.

Internet

DAMJANOVIĆ, Dragan, „Stambena arhitektura dvadesetih godina 20. stoljeća u Osijeku“, pribavljeno s Internet stranice [https://bib.irb.hr/datoteka/284826.Stambena - _Damjanovic.doc](https://bib.irb.hr/datoteka/284826.Stambena_-_Damjanovic.doc) 1. prosinca 2014.

DEBELIĆ, Nikola, „Zaboravljena 90-ta obljetnica osnivanja stranačke koalicije 'Hrvatska zajednica'“, pribavljeno s Internet stranice <http://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/ostalo/prilozi-lanova/5229-zaboravljena-90-ta-obljetnica-osnivanja-stranake-koalicije-hrvatska-zajednica.html> 15. studenog 2014.

RADOVIĆ MAHEČIĆ, Darja, „Između dva svjetska rata – nastup moderne arhitekture“, pribavljeno s Internet stranice https://bib.irb.hr/datoteka/400468.Arhitektura_nakon_1918_tekst.doc 3. ožujka 2015.

RADOVIĆ MAHEČIĆ, Darja, „Osječka arhitektura između dva svjetska rata u kontekstu hrvatske moderne arhitekture“, pribavljeno s Internet stranice <http://www.ipu.hr/uploads/documents/80.pdf> 3. ožujka 2015.

RAJKOVIĆ, Ana, „Prikaz društvenog stanja u poslijeratnim godinama Prvog svjetskog rata u osječkim radničkim glasilima“, *Hrvatski povijesni portal*, objavljeno 4. ožujka 2012., pribavljeno s Internet stranice <http://povijest.net/?p=2619>, 12. studenog 2014.

Rukopisi

NJARI, Denis, „Osječko mađarsko novinstvo s početka 20. stoljeća“, rukopis u pripremi za objavu u *Osječkom zborniku*.

Anamarija Lukić, kratak životopis

Anamarija (r. Jerbić) Lukić rođena je 2. srpnja 1972. u Osijeku. Osnovnu školu pohađala je u Belišću, a jezičnu gimnaziju u Osijeku. Na studij teologije u Đakovu upisala se 1994., a diplomirala 2001. godine. U međuvremenu je započela raditi kao nastavnik u srednjoj, pa zatim u osnovnoj školi u Osijeku i Vukovaru. 2008. godine upisala se na Poslijediplomski doktorski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 2012. godine zaposlena je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, Područnom centru Osijek kao znanstveni novak – asistent. Sudjelovala je na više međunarodnih znanstvenih skupova, kao izlagač i kao organizator, te objavila nekoliko znanstvenih radova.

Objavljeni radovi:

1. Zlata Živaković-Kerže, Anamarija Lukić, „Slavonija i Osijek u vrijeme života i djelovanja fra Emerika Pavića (1716. – 1780.)“, *Zbornik o Emeriku Paviću*, ur. Knezović, P., Jerković, M., Zagreb, 2014., 205 – 208.
2. Anamarija Lukić, „Viktor (Gruber) Frank, prvi Osječanin član „Prvoga hrvatskog automobilnoga kluba“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice DG Jahrbuch* 21 (2014), 91 – 102.
3. Anamarija Lukić, „Doprinos dr. sc. Ive Mažurana hrvatskoj historiografiji u cjelini“, *Književna revija* (Osijek), 54 (2014), 3 – 4, 139 – 153.
4. Lukić, Anamarija, „Odnosi između H(R)SS-a i Hrvatske zajednice u Osijeku tijekom 1925. godine“, *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, ur. Horvat, R., Lukić, Z., Petrić, H., Zagreb, 2015., 277 - 290.
5. Lukić, Anamarija, „Širenje grada Osijeka prema jugu: izgradnja gradske četvrti „Jug 2“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 13 (2015), 337 – 354.
6. Lukić, Anamarija, Brekalo, Miljenko, „Nijemci u političkom životu grada Osijeka za vrijeme Kraljevine SHS“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice DG Jahrbuch* 22 (2015.), 41 – 58.
7. Brekalo, Miljenko, Lukić, Anamarija, „Stradavanje slatinskog i voćinskog župnika Julija Bürgera i Nijemaca na slatinskom području (1943/46.)“, *Godišnjak Njemačke zajednice DG Jahrbuch*, 22 (2015.), 319 – 326.

